

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLAHİYAT ANABİLİMDALI
DİN EĞİTİMİ BİLİMDALI

İMAM-I GAZÂLİ'NİN EĞİTİM ANLAYIŞI

Doktora Tezi

CEMİL ORUÇ

İSTANBUL, 2009

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLAHİYAT ANABİLİMDALI
DİN EĞİTİMİ BİLİMDALI

İMAM-I GAZÂLİ'NİN EĞİTİM ANLAYIŞI

Doktora Tezi

CEMİL ORUÇ

Danışman: Prof. Dr. BAYRAKTAR BAYRAKLI

İSTANBUL, 2009

Marmara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Tez Onay Belgesi

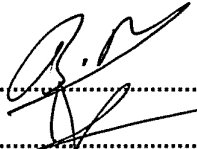
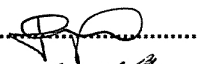
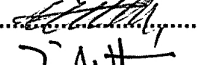
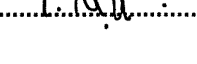
İLAHİYAT Anabilim Dalı DİN EĞİTİMİ Bilim Dalı Doktora öğrencisi CEMİL
ORUÇ' un İMAM-I GAZÂLÎ'NİN EĞİTİM ANLAYIŞI adlı tez çalışması ,Enstitümüz
Yönetim Kurulunun 05.01.2009 tarih ve 2009-1/24 sayılı kararıyla oluşturulan jüri
tarafından oybirliği/oyçokluğu ile Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

Tez Savunma Tarihi : 28.10.1.2009

- 1) Tez Danışmanı : PROF. DR. BAYRAKTAR BAYRAKLI
2) Jüri Üyesi : PROF. DR. VECDİ AKYÜZ
3) Jüri Üyesi : PROF. DR. MEHMET FARUK BAYRAKTAR
4) Jüri Üyesi : PROF.DR.FAHRİ KAYADİBİ
5) Jüri Üyesi : DOÇ.DR.İRFAN BAŞKURT

.....

.....

.....

.....

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	1
KISALTMALAR.....	4
ÖNSÖZ.....	5
GİRİŞ.....	7
1. Araştırmanın Konusu ve Amacı.....	7
2. Araştırmanın Yöntemi ve Sınırlandırmalar.....	10

I. BÖLÜM

GAZALİ'NİN EĞİTİM VE ÖĞRETİM SİSTEMİNDE DEĞERLER VE İLKELER

A. GAZALİ'NİN DEĞER ANLAYIŞI.....	12
1. Değerin Tanımı.....	12
2. Değerlerin Kaynağı.....	15
3. İnsanın Değeri.....	18
4. Değerler Hiyerarşisi.....	23
a. Ahlaki Değerler.....	24
1. Hikmet.....	24
2. İffet.....	26
3. Şecaat.....	27
4. Adalet.....	29
b. Bilimsel ve Düşünsel Değerler.....	31
1. Akıl.....	31
2. Bilgi.....	40
3. Düşünme-Tefekkür.....	49
4. İman.....	56
5. Sevgi.....	61
5. Değerlerin Ahlakla Olan İlişkisi.....	65
6. Değerlerin Eğitimle Olan İlişkisi.....	72
B. EĞİTİM VE ÖĞRETİM İLKELERİ.....	75
1. Kritik Dönem İlkesi.....	76
2. Hürriyet İlkesi.....	78

3. Rehberlik İlkesi	82
4. Tedricilik İlkesi	86
5. Ferdi Farklılıklar İlkesi.....	90
6. Aktivite İlkesi.....	93
7. Denge İlkesi	95
8. Hidayet İlkesi.....	98

II. BÖLÜM

GELİŞİM VE ÖĞRENME AŞAMALARI

A. GENEL YÖNLERİYLE GELİŞİM.....	104
B. GELİŞİMİN TEMEL İLKELERİ.....	108
1. Gelişimde Kalıtsal Özellikler Etkilidir.....	108
2. Gelişim Çevreyle Birlikte Şekillenir.....	113
3. Gelişim Daimi Bir Süreçtir	117
4. Gelişim Bir Bütünlük İçerisinde Gerçekleşir.....	118
5. Gelişimin Hızı Her Dönemde Farklıdır	119
6. Gelişimin İlk Yılları Daha Önemlidir	120
C. GELİŞİM VE ÖĞRENME AŞAMALARI.....	122
1. Doğum Öncesi Dönem.....	125
2. Bebeklik Dönemi-Tufulet (0-2)	127
a. Güzel Bir İsim Vermek	127
b. Sünnet Etmek.....	128
3. İlk Çocukluk Dönemi-Sabavet (2-7).....	130
4. İleri Çocukluk Dönemi-Sabavet, Mümeyyiz (7-14).....	131
D. EĞİTİM VE ÖĞRETİME HAZIRLIK.....	135
1. Temizlik.....	136
2. Helal ve Sağlıklı Kazanç.....	142
a. Helal ve Sağlıklı Beslenme	142
b. Yemek Disiplini Kazandırma	144

III. BÖLÜM
EĞİTİM VE ÖĞRETİMDE
ÖĞRENME PSİKOLOJİSİ VE AMAÇLAR

A.GENEL OLARAK ÖĞRENME.....	149
B. ÖĞRENME ŞEKİLLERİ.....	151
1. Kesbi Öğrenme.....	152
2.Ledünni/Sezgisel Öğrenme.....	154
C. EĞİTİMİ ENGELLEYEN FAKTÖRLER	157
a. Kalıtsal Engeller.....	158
b. Çevresel Engeller.....	159
D. EĞİTİMİN MUHATAPLARI: ÖĞRETMEN VE ÖĞRENCİ	164
1. Başarılı Bir Öğretmenin Özellikleri.....	165
a. Eylem Söylem Uyumu.....	167
b. Örnek Olma.....	171
c. Eğitimcide Bulunması Gereken Diğer Özellikler.....	175
2. Öğrencide Bulunması Gereken Özellikler.....	177
E. EĞİTİM VE ÖĞRETİMDE HEDEFLER	181
1. Tevhid İncasına Sahip İyi İnsan Yetiştirmek.....	182
2. Kişisel ve Sosyal Mutluluk.....	185
SONUÇ.....	188
BİBLİYOGRAFYA.....	195

KISALTMALAR

Ans.	: Ansiklopedi
As.	: Aleyhisselam
A.Ü.	: Ankara Üniversitesi
b.	: İbn
bkz.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
Dib.	: Diyanet İşleri Başkanlığı
Dem	: Değerler Eğitim Merkezi
ed.	: Editör
FÜİFD	: Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
haz.	: Hazırlayan
h.	: Hicri
H.z.	: Hazreti
İfav	: İlahiyat Fakültesi Vakfı
İKÜ	: İstanbul Kültür Üniversitesi
İsam	: İslami Araştırmalar Merkezi
İsav	: İslami Araştırmalar Vakfı
Mad.	: Maddesi
Meb.	: Milli Eğitim Bakanlığı
M.Ü.	: Marmara Üniversitesi
nşr.	: Neşreden
Ö.	: Ölümü
s.	: Sayfa
Sav.	: Sallallahu aleyhi ve selem
thk.	: Tahkik eden
TDK.	: Türk Dil Kurumu
Tdv.	: Türkiye Diyanet Vakfı
trs.	: Tarihsiz
Tsh.	: Tashih Eden
V.b.	: Ve benzeri
Ve diğ.	: Ve diğerleri
Yay.	: Yayınevi

ÖNSÖZ

Kendi değerler sistemiyle özgün eğitim sistemleri kuramamış din ve milletlerin varlıklarını sürdürmelerine imkân yoktur. Bir eğitim sisteminin bu düzeyde başarıya ulaşmasının en açık göstergelerinden biri kendi yapısı içerisinde bilgisel anlamda başarılı ve etkili insanlar yetiştirmesidir. Bu anlamda İslam düşünce tarihi, kendi dönemlerini ve kendilerinden sonraki dönemleri etki altında bırakan insanların başarılarıyla doludur ve bu gelenek, İslam'ın doğru anlaşılıp yaşanılmasına orantılı olarak gelecekte de devam edecektir.

İslam düşünürlerinin hemen hemen hepsinde bir eğitim felsefesi, bulmamız mümkündür. Bu eğitim görüşlerini ortaya koymamız gerekiyor ancak yaşadığımız çağın eğitim anlayışını onların yaşadığı asra götürmek bizim uğraşımız değildir. Tam tersine onların eğitim konusundaki görüşlerinden günümüzün toplumuna uyacak olanlarını çağımıza ve geleceğe getirmektir. Mütefekkirlerin görüşlerini de geleceğin hayatına faydalı oluyorsa oraya akıtmak gerekiyor. O zaman, yaşanan hayata onların ışık tutmasını sağlamış olacağız. Bunu yaparken, elbette ki onların işe yaramayan görüşlerini sorgulayıp olduğu yerde bırakacağız, ama işe yarayanlarını alıp hayatımıza akıtacağız. İşte o zaman biz hem o mütefekkilere hem de geçmiş kültürümüze karşı şükranlarımızı sunmuş ve görevimizi yerine getirmiş olacağız.

İslam düşünce tarihinde varlığını her alanda hissettiren ve günümüz dünyasında da canlılığını koruyan İmam Gazali, hem yaşadığı hayatı hem de çeşitli alanlarda yazdığı eserleriyle bu etkinliğini sürdürmektedir. Bu nedenle Gazali'nin eğitim alanındaki görüşlerini çalışmayı uygun bulduk.

Çalışmamız, giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmamız hakkında kısa bir bilgi verdikten sonra birinci bölümde, Gazali'de değerler sistemini ele alıp eğitim ve öğretim ilkelerini değerlendirdik. “Gelişim ve öğrenme aşamaları” başlıklı ikinci bölümde gelişim, canlı bir organizma gibi düşünülerek temel ilkeleri ve aşamaları incelendikten sonra eğitim için yapılması gereken hazırlıklar ele alındı. “Öğrenme psikolojisi ve amaçlar” başlıklı üçüncü bölümde öğrenme şekilleri, eğitimi engelleyen durumlar, öğretmen-öğrenci psikolojisi ve eğitimin hedefleri incelendi.

Bu çalışmanın planlanması ve olgunlaşması aşamasında yardım ve desteğini esirgemeyerek, bu zorlu süreci verimli bir şekilde tamamlamama vesile olan danışman hocam sayın Prof. Dr. Bayraktar BAYRAKLI'ya en samimi şükranlarımı arz etmeyi bir borç biliyorum. Yine çalışmam boyunca, tez takip komisyonu üyeleri olarak destek ve teşviklerini

esirgemeyen Prof. Dr. Vecdi AKYÜZ ve Prof. Dr. Mehmet Faruk BAYRAKTAR'a, ayrıca çalışmam boyunca fikirlerinden faydalandığım Prof. Dr. Şuayib ÖZDEMİR hocama teşekkürlerimi sunarım.

Cemil ORUÇ
İstanbul 2008

GİRİŞ

Bilimsel bir tez hazırlanırken, amaç kitap yazmak değildir. Amaç bir iddia ve tezi ortaya atıp savunmak, yeni çıkarımlar yapmak, yeni bakış açılarına kanal açmak, hayata yenilik getirecek beyin fırtınalarına yol vermektir. İşte biz bu tezimizi aşağıda belirteceğimiz amaçlara göre hazırlamış bulunuyoruz.

1. Araştırmanın Konusu ve Amacı

İslam düşünce tarihi kendi yapısı içerisinde, birçok düşünür yetiştirmiş ve bu düşünen beyinler, İslam'ın bütün teorik uygulamalarını kendi kişiliklerinde toplamışlardır. Bunlar kendi dönemleri içerisinde aldıkları eğitimin de etkisiyle hem çevrelerinden etkilenmişler, hem de çevrelerini ve kendilerinden sonraki zamanı etkilemişlerdir. İslam tarihi boyunca öyle düşünürler yetişmiştir ki, onları kendisinden sonraki dönemlerden ayırmak adeta imkânsızlaşmıştır. Çalışmamızın konusu olan İmam Gazali (1058/450-1111/505), İslam düşünce tarihinde böyle vazgeçilmez bir yere sahiptir.

Gazali, kendisinden sonraki dönemin vazgeçilmez bir parçası olmasının yanı sıra, İslam düşünce sistemini anlamak için temel kaynaklardan sonra en fazla başvurulan kaynaklardan biridir. Böylece düşünce tarihi içerisinde sürekli tartışılmış, takdir edilmiş ve eleştirilmiştir.

Gazali, hakkında yapılan birçok çalışmaya rağmen, hala tam olarak anlaşılabilmiş ve hakkında kesin bazı sonuçlara varılabilmemiş bir düşünür değildir. Bunun birçok kişisel, sosyal ve düşünsel sebebi vardır. Çağının birçok fikir akımına sahne olması, düşünce özgürlüğünün hâkim olduğu bir çağda yaşaması, elli beş yıllık hayatında bile ciddi fikir ayrılıklarını bizzat tecrübe etmesi, onun anlaşılmasını da zorlaştırmaktadır. O, kelam, felsefe, fıkıh, tasavvuf, ahlak ve eğitim gibi temel alanların hepsine yönelmiş ve bu alanların hepsinde de eserler kaleme almıştır. Hayatı hareketlilik ve aksiyon içerisinde geçmiş ve ölüm anına kadar kendi kendini yenilemeyi bilmiştir.

“Her şeyin hakikatini öğrenmeye karşı duyduğum susamışlık, baştan ve gençliğimden beri tuttuğum yol, benim bir hasletim olmuştur. Bu hasletler, Allah tarafından benim yaratılışıma ve hamuruma katılmış özelliklerdir, benim seçim ve tercihim değildir.”¹ sözleriyle kendisini tanıtan Gazali, hayatının tamamını bir öğrenme savaşına adanmış,

¹ Gazali, Ebu Hamit, *el-Munkız mine'd-Dalal*, Mektebetu Tefikiyye, Kahire 1422, s.579.

gerektiğinde en önemli görevleri bile terk ederek kendisini geliştirmeyi ve kendisini kurtuluşa erdirecek bilgi ve mutluluğu elde etmeyi gaye edinmiştir.

İslam düşüncesinin en önemli eğitimcilerinden biri olarak da belirtebileceğimiz Gazali, hayatı ve eserleri incelendiğinde bütün özgünlüğüyle tükenmez bir inceleme alanına sahiptir. Bu nedenle hakkında yapılan birçok araştırma da, onu gerçek anlamda anlamaya ve tanıtmaya yetmemiştir.

Yaşadığı dönemin kültürel zenginliği ve özgürlükçü düşünce yapısı, hayatının her safhasında çeşitli fikri ortamlarda bulunmasıyla Gazâlî, hala bilinmezlerle doludur. “Bu durum, sadece yaşadığı dönemde, Selçuklular tarihi üzerindeki karanlık noktalardan kaynaklanmıyor. Eserlerinin çeşitliliği, hemen hemen her alanda eser yazması, eserlerinin çokluğu ve dağınıklığından ileri gelen belirsizlikler de önemli ölçüde etkili olmuştur.”² Bu nedenle onunla ilgili yazılan her eser, belli bir alanına yönelik kalmıştır.

İslam düşüncesinde böylesine önemli bir yer edinmiş olan Gazali'nin eğitim ve öğretim alanındaki görüşleri de önem kazanmaktadır. Diğer alanlarda olduğu gibi eğitim alanında da Gazali, kendine has özgün bir yöntem geliştirmiş, kalbi merkezileştirerek, onda var olanı açığa çıkarma ve bu elde edilen bilgiyi de pratiğe yansıtma olarak özetleyebileceğimiz bir eğitim anlayışının hem fikri önderliğini yapmış ve hem de bunu bizzat hayatında kendisi yaşamıştır.

Gazali'ye göre eğitim-öğretim (taallüm), her şeyden önce bir 'kemal'e erme meselesidir. İnsanda kuvve halinde bulunanı fiili haline çıkarma amacı güder... Fikri yoğunlaşma, ahlaki arınma ve akli aydınlanma, beraberinde sonsuz bir öğrenme alanı olan tefekkürü getirir. Kısaca bu sürecin hedefi olgun, erdemli ve yapıcı olmaktan yahut kalmaktan ibarettir.³ Düşünürümüz, insanı ruh ve beden olarak⁴ birbirini tamamlayan iki kısımdan ele aldıktan sonra, onun eğitimini ve değişimini bizzat marifetullahın yerini ve ruhun özünü oluşturan kendi kalbinden başlatarak çevresine doğru yaygınlaştırır. Bunu Gazali'nin şu duasından kolaylıkla çıkarabiliriz: “Yüce Allah'tan, öncelikle beni ıslah etmesini sonra benim

² Zerrinkub, Hüseyin, *Medreseden Kaçış* (çev.Hikmet Soylu), Anka Yay., İstanbul 2001, s.7; Aydınlı, Yaşar, *Gazali; Muhafazakar ve Modern*, Arasta Yay., Bursa 2002, s.161; Orman, Sabri, *Gazali; Hakikat Araştırması, Felsefe Eleştirisi ve Etkisi*, İnsan Yay., İstanbul 1986, s.9.

³ Kutluer, İlhan, *Sarp Yokuşu Turmanmak*, İz Yay., İstanbul 1998, s.111-112; bkz., Gazali, *İhya*, V, s.164.

⁴ “İnsan beden ve kalp diye iki temel unsurdan yaratılmıştır.”; Gazali, *Munkız*, s.601.

vasıtamla başkalarını ıslah etmesini; öncelikle beni doğru yola eriştirmesini sonra benim aracılığıyla diğerlerini hidayete eriştirmesini niyaz ediyorum.”⁵

Günümüz İslam dünyasının en büyük problemlerinden birinin çözüm önerisi de olan bu eğitim anlayışı, bütün gerçekliğiyle uygulanmayı bekliyor “Müslüman dünyanın genç kuşağı İslam uğruna malını ve canını feda etmeye hazır; ne var ki, içlerinde yıllarını kapsamlı araştırmalar yapmaya, bir konuyu aydınlatmaya adanmış isteyenler pek nadirdir.”⁶ Bunun başlıca sebebi ise kişinin kendisi ile evren arasında yani enfüs ile afak arasındaki ilişki ve uyumu görememesidir. Bunun sonucu olarak da iki güç arasında dengesizlik meydana gelecektir.

İslam toplumunun en fazla ihtiyaç duyduğu şey akıl, kalp ve duyguları beraber harekete geçiren, bu güçler arasındaki dengeleri kalbin lehine şekillendiren, kalpte başlayacak bir eğitim ve değişim hareketini bireyin kişisel, sosyal ve manevi hayatına yansıtacak bir eğitim faaliyetini harekete geçirmektir. İslam düşüncesinin kalbi olarak da tanımlayabileceğimiz Gazali, ruh tohumunun temizlenip yeşermesini, fidanlaşmasını ve nihayetinde sağlam ve yıkılmaz çınarlara dönüşmesini sağlayacak bir eğitim sistemi oluşturmuştur.

Bu çalışma, Gazali’nin günümüz insanının en fazla ihtiyaç duyduğu bir eğitim ve öğretim sistemini anlamak amacını taşımaktadır. Peygamberimiz döneminde başlayan ve vefatıyla devam ettirilen İslam düşüncesinin eğitim modelini kendine has bir üslupla dile getiren bir eğitimci olarak Gazali’nin düşünce sistemini ve eğitim anlayışını genel hatlarıyla incelemeye çalışacağız. Onun insanı ve toplumu yeniden harekete geçirme ve canlılığını sürdürme projesi de sayabileceğimiz ‘*İhya Hareketi*’ni ana hatlarıyla ele alacağız.

Kendisinden sonrakiler için büyük bir külliyat bırakan ve uzun sayılamayacak hayatı boyunca birçok fikri değişim yaşayan böyle bir insanın konuyla ilgili bütün düşüncelerini bir çalışmada toplamak güçtür. Çünkü bu büyük bilginler, “ruhun yoğunlaşması, arınması ve aydınlanması sürecinde öğrendiklerini tefekkürle en verimli şekilde değerlendiren beyinlerdir”⁷ Onların bu uzun ve verimli eserleri üzerinde yapılacak her türlü çalışma bir yönüyle eksik kalacaktır. Bu nedenle de gücümüz yettiği kadarıyla

⁵ Gazali, *el-Munkız*, s.605.

⁶ Said, Cevdet, *Bireysel ve Toplumsal Değişmenin Yasaları* (çev. İlhan Kutluer), İnsan Yay., İstanbul 1984, s.11.

⁷ Kutluer, *Sarp Yokuşu Tırmanmak*, s.111.

eserlerinden ve geçirdiği sarsıntılı hayatından yola çıkarak, kendisiyle ilgili yapılan çalışmaların ışığında tekrara kaçmadan günümüze ışık tutacak yönlerini irdelemeye çalışacağız.

2. Araştırmanın Yöntemi ve Sınırlandırmalar

Çalışmamız bütünüyle kaynak incelemesi ve yorumlamasına dayanır. İmam Gazali'nin yirmi eseri Arapça orijinallerinden okunmak suretiyle, Gazali'nin temel olarak değerler, eğitim, ahlak, gelişim ve öğrenme gibi alanlarda düşüncelerine ulaşıldı. Bütün bu eserler içerisinde özellikle *İhya*, *Mizan*, *Eyyühe'l-Veled*, *Erbein*, *Mişkat* ve *İlm-i Ledünni* gibi eserler konuyla ilgili kapsamlı bilgi içermelerinden dolayı, bunlara daha fazla başvuruldu. Gazali'nin kendi eserlerinin yanı sıra, kendisiyle ilgili olarak yazılmış büyük bir külliyyatın bulunmasından dolayı, bu alanlarda yazılmış yerli ve yabancı eserlere de başvuruldu.

Çalışmamız, temelde değerler sistemi ve gelişime bağlı olarak eğitim psikolojisi alanlarına yönelik olduğu için, konuların açıklanması ve temellendirilmesinde, konuyla ilgili olarak yazılmış klasik ve modern eserlere de başvurulmuştur.

Çalışmamızı bizzat imam Gazali'nin kendi eserleri yönlendirmiş, onun hakkında yazılan eserler ise bizlere sadece birer altyapı malzemesi olarak yardım etmiştir. Bu bakımdan tezimiz, Gazali'nin kendi eserlerinden yararlanarak tamamlanmıştır.

I. BÖLÜM

GAZALÍ'NİN EĞİTİM ve ÖĞRETİM SİSTEMİNDE

DEĞERLER ve İLKELER

A. GAZALİ’NİN DEĞER ANLAYIŞI

1. Değerin Tanımı

Din, felsefe, ahlak ve hukuk alanlarına girdiğimiz zaman karşılaştığımız öncül konulardan biri, değerlerdir. Kavga eden felsefi sistemler, değerler alanına girince, barış masasına otururlar. Çünkü değerler alanı, kavga alanı değil, barış alanıdır. Gerçi felsefi sistemler, farklı değerleri öne alırlar. Bu öne alış nedeniyle farklılaşmışlardır. Ama bu, bir tartışmadan ziyade bir farklı yaklaşımı gösterir. İmam-ı Gazali’nin eğitim görüşünü ele alırken, onun değerler anlayışını gündeme getirmeden geçemeyiz. Bu noktada şu soruyu sormak gerekir: Değer nedir. Şimdi, genel anlamda değer tanımı verdikten sonra İmam-ı Gazali’nin değer anlayışına geçeceğiz.

“İsteyen, ihtiyaç duyan ve amaç koyan bir varlık olan insanın, hayatın anlamı ve günlük yaşamın biçimlendirilmesi konusunda alternatif yollar arasından bir tercih yapmasını sağlayan, yol gösterici nitelikteki soyut veya somut ilke, inanç veya varlıklardan her biri”⁸ olarak tanımlayabileceğimiz değer, insan hayatının tamamında etkili olmasının yanı sıra, kişiler arası sosyal ilişkilerde de belirleyicidir.

⁸ Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yay., İstanbul 2002, s.250; Akarsu, Bedia, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1994, s.49; Mehmedoğlu, Yurdagül, “*Değer Oluşturucu ve Aktarıcı Konumuyla Aile*”, Diyanet İlmî Dergi, Ankara 2004, s.30.

Değerler insan açısından düşünüldüğünde, “Bir şeyi nasıl bildiğimizi, nasıl değerlendirdiğimizi, bir şeye nasıl inandığımızı”⁹ belirleyen bir konumdadırlar. Öyleyse değeri, “Bir şeyin arzu edilebilir veya edilemez olduğu hakkındaki inanç.”¹⁰ olarak tanımlayabiliriz. Bu tanımdan hareketle değer, bir insanın kendisi ve kendisinin dışındaki her şeyle ilgi olarak oluşturduğu nitelik, istek, niyet, tutum ve davranışlarda etkili olur.

Değerler kendi içerisinde, içkin (teknik, sanat, fikir), aşkın (ahlak, din) ve normatif (dil, hukuk, iktisat) olarak üçe ayrılır: İçkin değerler insanın doğadaki verileri kullanarak meydana getirdiği kültürü teşkil eder. Teknikte toprak, su, maden gibi tabiat unsurlarından faydalanılarak el ve kafanın ortak çalışmasıyla teknoloji üretilir. Sanatta bütün bunlara duyguların da katılmasıyla sanat eserleri yapılır. Fikirde gözlemler, tecrübe ve akıl yürütmeden faydalanılarak el ve kafa çalışmasıyla bilgi ve kavram sistemleri kurulur. Aşkın değerler insanın kişi olarak başka insanlarla dünyada ve dünyadan ayrıldıktan sonraki ilişkilerine aittir. Kişinin başkasını anlaması, kişilerarası ilişkilerin kurulması, bilerek değil, inanarak sağlanır. Normatif değerler, içkin ve aşkın bütün değer yaratışlarının değişiminde, karşılaşmasında ve ifadesinde ölçü görevi görürler.¹¹ Bu sayede, içkin ve aşkın değerler, normatif değerler vasıtasıyla ifade edilir ve yayılırlar. Bütün bu alanlar kendi içerisinde bir birliktelik ve uyum sağlamak durumundadır. Sadece içkin değerlerin baskın olması veya sadece aşkın değerlerin hâkim durumda olması, olumsuzluklarla sonuçlanır. Kısaca belirtmek gerekirse insan, değerleri varlıklarla kurduğu ilişkiler sonucunda meydana getirir. İnsan var olanlar hakkında edindiği bilgileri kullanırken elde ettiği sonuçlar, onu değer kazanmaya götürür.¹²

Bundan hareketle diyebiliriz ki, insanın olduğu yerde mutlaka değerler kendisini gösterir. Değer, hayata yön veren, dini ve ahlaki hayatı şekillendiren ve temellerini teşkil eden insanı yücelten her şeydir. Değerler, bir bakıma insanı yücelten maddi ve manevi güçlerdir. Yani değerler, insan hayatını zenginleştiren, yumuşatan ve onu yaşanır bir düzeye getiren güçlerdir.

⁹ Ülken, H.Ziya, “*Değerler ve İnanma Problemi Hakkında Bazı Notlar*”, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara, 1958, c.VII, s.21; Hançerlioğlu, Orhan, *Toplumbilgi Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2001, s.84.

¹⁰ Güngör, Erol, *Değerler Psikolojisi*, Amsterdam 1993, s.18.

¹¹ Ülken, *Eğitim Felsefesi*, Ülken Yay., İstanbul 2001, s.16, 262.

¹² Bolay, S. Hayri, “*Aşkın Değerler Buhranı*”, *Değerler ve Eğitimi Uluslar Arası Sempozyumu*, Dem Yay., İstanbul 2007, s.60.

Değer oluşturmak, insana ait bir etkinliktir ve bu, bilgi, sanat ve ahlakla iç içedir. Bu anlamda bilgiye ait değerler, sanata ait değerler ve ahlaka ait değerler olmak üzere belli bazı değerler sistemleri oluşur. Mehmet Akif Ersoy, gençliğe Asım'ın şahsında yol gösterirken, iki kudrete önem verilmesini tavsiye ediyor: Marifet (bilgi, bilgi, teknik, sanat vs.) ve fazilet/erdem (iyi huy, iyi ahlak ve yüksek meziyetler). Marifet, halkı müreffeh kılacak bütün maddi imkânların, memleketin hayrını ve kalkınmasını sağlayacak olan bütün şartların hazırlanmasını temin edecek, fazilet de bunu tamamlayacaktır.¹³ Sadece bilgi veya teknik eğitim verilmesi, yani içkin değerlerin öne alınması veya sadece ahlaki ve dini bir eğitim sisteminin uygulanması, aşkın değerlerin öne alınmasıyla gerçek bir başarı sağlanamaz.

Kısaca anlatmaya çalıştığımız değerlerin tanımı ve yapısı ile ilgili olarak düşünürümüz Gazali, marifet ve fazilet dengelemesinde, dini-ahlaki olana öncelik vermektedir. Bilgiyi öne çıkaran ve adeta onu bütün insanlar için bir gereklilik olarak değerlendiren Gazali, bu bilgiden de daha ziyade dini ve ahlaki bilgiyi anlamaktadır. “Gerçek bilgi, günahın kişi için öldürücü bir zehir olduğunu ve âhiretin dünyadan daha hayırlı olduğunu öğretir. Bu gerçeği öğrenen kişi, daha hayırlı olanı, ondan değersiz olan karşısında değiştirmez.”¹⁴

Gazali'nin düşünce sisteminde insan, bir âhiret adamı olarak karşımızda durmaktadır.¹⁵ Onun oluşturmaya çalıştığı kültür atmosferinde, hangi alanla ilgili olursa olsun, değerli olan, uhrevi hayata ilişkin olanla denk tutulmuştur. Bunun karşısında dünyevi olan da, yine ilk amaca yani dini olana hizmet ettiği ölçüde değer kazanır.

“Artık iyice anladım ki, âhiret saadetini elde etmek, ancak takva ile ve nefsin arzularına engel olmakla sağlanabilir.”¹⁶ Gazali'nin kendi özeleştirisini yaptığı bu kısa paragraf, onun bütün düşünce sisteminde kendisini gösterir. Dünyevi-uhrevi, maddi-manevi, zahir-batın gibi ikili zıt terimlerle ve sürekli olarak da ikincisinin üstünlüğüyle sonuçlanan bir anlayış geliştirir. Onun bu zihin dünyası, değerler sistemini de etkilemenin yanı sıra, değer olarak kabul edilen her şeyin de ölçüsü olur.

¹³ Ayhan, Halis, *Din Eğitimi ve Öğretimi*, İfav. Yay., İstanbul 1997, s.59.

¹⁴ Gazali, *Munkız*, s.608.

¹⁵ Bkz. Aydınlı, Yaşar, *Gazali: Muhafazakâr ve Modern*, s.41.

¹⁶ Gazali, *Munkız*, s. 595.

Gazali, değeri ulaşılması gereken erdem yani fazilet olarak tanımlar.¹⁷ Erdemi de, insanları birbirinden ayıran özellikler olarak görür. Bir bakıma farklılıkların olduğu yerde fazilet/erdem kendisini gösterir. Eğer bir yerde farklılaşma yoksa orada erdemden bahsedilemez.¹⁸ Bu bakımdan Gazali'nin tespit ettiği ve aşağıda belirteceğimiz erdemlerle insanın ilişkisinin ortaya çıkardığı farklılık önemlidir.

2. Değerlerin Kaynağı

Değerler felsefesinin üzerinde durduğu temel problemlerden birisi de, 'değerlerin kaynağında neyin olduğu'dur. Ya da Gazali'nin deyişiyle bir şeyi değerli (faziletli) kılan özün ne olduğu; değerlerin öznel, nesnel veya her ikisinin de etkili olduğu bir süreçle mi oluştuğu problemidir.

Bu problemi çözümlenmeye çalışan üç temel görüş öne çıkmıştır: (a) *Öznelci Yaklaşım*: Bu yaklaşıma göre değerlerin kaynağı bizzat insandır. Nesnelere, olaylara ve varlıklara değerlerini bizzat insan yüklemektedir. İnsan olmasaydı, varlıklarla bir ilişkiye girilmez, onlara bir değer biçilmezdi; onlar da fark edilmeyen bir varlık olurdu. Bundan dolayı değerler, farklı kültür grupları ve fertlere göre değişirler. (b) *Nesnelci Yaklaşım*: Bu yaklaşımda değerli olan bizzat değer objesinin kendisidir; nesne, obje değerini kendi içinde taşır. Adalet, iyilik, güzellik, doğru bir davranış gibi değerlerin kendileri bizzat değerlidir. (c) *Uzlaştırımcı Yaklaşım*: Bu yaklaşımı benimseyenler, çoğunluğu oluşturan düşünür gruplarıdır. Bunlar, salt manada değerleri, ne doğrudan nesnelere ve olaylara, ne de öznelere bağlamışlardır. Bunlara göre değer, hem nesnel, hem de öznel yanı vardır.¹⁹

Gazali'nin değerlerin kaynağı konusundaki görüşü, bu üç yaklaşımı da kuşatan bir yapıda olmasının yanı sıra kendinden önceki düşünce birikiminin verilerini kullanması açısından da günceldir. Gazali, İbn Sina'nın değerlerin kaynağı konusundaki yaklaşımını aynen benimsemektedir. İbn Sina (980-1037) değerlerin kaynağı ve oluşum sürecini üç aşamada ele alır: "Değerler ya kamu düşüncesine göre erdem sayılır, ya bir tek dine göre erdemdir ya da kendilerinden dolayı erdemdirler."²⁰ Bu değerlendirme, Gazali'de benzer ifadelerle tekrarlanır. Ona göre bir şeyin değerli olması üç sebepten kaynaklanır: (a) Kendi

¹⁷ Gazali, *İhya*, I, s.28, 29; V, s.116.

¹⁸ Gazali, *İhya*, I, s.29.

¹⁹ Bkz., Ülken, "*Değerler ve İnanma Problemi Hakkında Bazı Notlar*", s.21-25; Erdem, Hüsamettin, *Ahlak Felsefesi*, Hü-Er Yay., Konya 2003, s.39.

²⁰ İbn Sina, Ebu Ali Hüseyin b. Abdullah, *Tahsilü's-Saade-Mutluluğu Kazanma* (çev. Hüseyin Atay), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001, s.36.

özünde bir değer taşıması, (b) Kamunun ona bir değer atfetmesi veya (c) Kendisinin bizzat değerli olmasının yanı sıra başkalarının da ona bir değer atfetmesi.²¹

Gazali, erdemlerin bizzat kendi özünde değerli olmalarına ‘bilgi’yi örnek gösterir. Gazali’nin düşüncesinde ‘Bilgi’, kendisinde var olan güçten dolayı değerlidir. Bu değer, girmiş olduğu bütün alanları da kendisiyle birlikte değerli kılar. Hatta peygamberlerin ve meleklerin değeri de bilgiden kaynaklanır. “Bilgi, hiçbir meziyete kıyas edilmeksizin tek başına değerlerin temelini oluşturur.”²² Eğitimin nihai hedefini, hiç tükenmeden devam eden mutluluk olarak açıklayan Gazali, buna ulaşmanın yegâne yolunu da bilgi ve onun hayata geçirilmesi olarak düşünür. Çünkü uygulamaya geçmeyen ve pragmatik bir amaca hizmet etmeyen bilgi, insan için yükür.²³ Böylece Gazali, bilgiyi hem başat bir değer olarak ele alır, hem de değerlerin kaynağına onu yerleştirir.

Gazali, değerlerin kaynağında kamunun görüşünün bulunmasına ‘altın ve gümüş madenlerini’ örnek gösterir. Çünkü bu iki nesne, kendi başlarına kıymetsiz iken, insanların bunlara yüklediği değerden dolayı değerli kabul edilirler. İnsanın beden olarak sağlıklı ve sıhhatli olması, hem kendi başına hem de insanların ona yükledikleri anlamlardan dolayı değerlidir.²⁴

Gazali’nin değerler anlayışını ya da değerlerin kaynağındaki görüşünü hemen hemen her eserinde özellikle de *İhya*’da kullandığı metotta görürüz. Konuların açıklamasını ayet, hadis ve ardından bilgi adamlarının görüşleriyle verir. Kitap yazmasında bunu tenkit etmemiz doğru olmayabilir ama evrensel manada değerlerin kaynağında ilahi vahyin olduğunu söylemesi gerekirdi.

Gazali, insanı akıl ile başlatıp onu akıllı bir varlık olarak değerlendirdikten sonra, aklın kendi başına değil, ancak vahiyle desteklenmesiyle bu değerini koruyacağını belirtir.²⁵ Gazali’ye göre, vahiyle desteklenen bu akıl, bilgiyle bir iletişime girmeden değer kazanamaz, çünkü bilginin kaynağı da akıldır ve akıl bilginin esası ve temelidir. Bu ikisi arasındaki ilişki,

²¹ Gazali, *İhya*, I, s.29; *Mizan*, s.209.

²² Gazali, *İhya*, I, s.29-30.

²³ Gazali, *Eyyühe'l-Veled*, Mektebetu't-Tevfikiyye, Kahire 1422, s.608.

²⁴ Gazali, *İhya*, I, s.30.

²⁵ Gazali, *İhya*, I, s.362-363.

meyveyle ağaç, güneş ile ışık, göz ile görüş arasındaki ilgiye benzer.²⁶ Böylece Gazali, akli insanda merkezi bir konuma yerleştirir. “O halde insanın hakikati, kemal ve şerefi akılla olur. Diğer sıfat ve durumlar yabancı ve emanet konumundadır.”²⁷

Bize göre, akıl, kendi kendine mutlak bir değerdir. Bu değer, ilahi vahyi anlayacak onu hayata uyarlayacaktır. Akıl olmasa vahyin geleceği bir yer yoktur. İmam Gazali, aklın mutlak manada daima iyiyi düşündüğünü görebilseydi, bu çıkmaza girmeyecekti. Çünkü akıl, bağ anlamına gelmektedir. Yüce Allah, akli programlarken, kendisini bulacak şekilde programlamıştır. Bağımsız akıl, vahiy olmasa bile Allah’ı bulabilir. Yüce Allah, onu bu güçte yaratmıştır. Fakat aklın, nefisle karşı karşıya kaldığı vakit, mağlup olması mukadderdir. Onun mağlup olmaması için Yüce Allah, ona vahiy göndermiştir. Onun için, Gazali’nin akli kendi başına bir değer olarak görmemesini doğru buluyoruz.

Sonuç olarak düşünürümüz, değerlerin kaynağını vahiyyle desteklenmiş akıl olarak görür ve dinin desteği olmadan aklın değerleri kavrama gücünün olmadığını söyler. Böylece değerlerin kaynağını vahiy ve akıl olarak belirlemek mümkündür.

“Değerlerden bahsedilince ‘iyi’ ve ‘kötü’ kavramları akla gelir, iyi ve kötünden bahsedilince de ‘Ahlak’ hatırlanır.”²⁸ Bu anlamda Gazali, insan fiillerinin kendiliğinden ne iyi ne de kötü olduğunu belirtir. Çünkü iyi ya da kötü olma, fiilin kendisinde değil, yöneldiği amaç ya da sonuçtadır. Kaynağı vahiy olmayan bir değerler sisteminde mutlak iyilikten söz edilemez.²⁹ Bundan dolayı Gazali düşüncesinde, iyi ve güzelin temel ölçüsü, Kur’an ve Sünnet’e uygunluk göstermesidir. Kaynağı ne olursa olsun, bu ölçülere uygun olanlar kabul edilir; uygun olmayanlar ise Gazali tarafından reddedilerek boş ve beyhude uğraşlar olarak düşünülür. O halde Gazali’nin değerlere kaynaklık etmesi bakımından insanda oluşan bilginin temelini Allah oluşturur. Yani iyi ve kötü gibi değerler, Allah tarafından belirlenmiş, Kur’an’la evrenselleşmiş ve Sünnetle uygulamaya kavuşmuştur. Bunun doğal bir sonucu olarak iyi olarak belirlenmiş her durum, asla değiştirilemez ve aksi düşünülemez. Bu anlamda değerlerin mutlak anlamda kaynağı ilahidir yani değerlerin kaynağı, bizzat Allah’tır. Allah’ın belirlemiş olduğu sınırlar içerisinde değerler oluşturulur ve hayatiyet kazanır. Bunun dışında bahsedilen bütün değer yapıları, ilahi vahiyyle uyum sağlamak ve örtüşmek durumundadır.

²⁶ Gazali, *İhya*, I, s.116;

²⁷ Gazali, *Kimya*, I, s.42.

²⁸ Bayraklı, Bayraktar, *Mukayeseli Eğitim Felsefesi Sistemleri*, İfav. Yay., İstanbul 1999, s.29.

²⁹ Gazali, *Munkız*, s.587.

3. İnsanın Değeri

Kendisinden önce birçok düşünür tarafından tartışılan ve üzerinde derin tartışmalar yapılan insanın mahiyeti ve değeri ile ilgili Gazali, temel bir noktaya değinir ve açıklamalarını da bu noktadan başlatır. Ona göre insanın amacı, ‘mârifelullah’, yani Yaratıcıyı sıfatları ve fiilleriyle bilme, anlama ve ona yönelmedir.³⁰ Bu yüce değere ulaşmanın yolu da öncelikle insanın kendisini bilmesi ve tanımasıyla mümkündür.³¹ İnsanın kendisini tanıması, Descartes ve birçok batılı düşünürde de önemli bir problemdir.³²

Gazali’nin insan tasavvurunda kalp, kilit bir rol oynar. Çünkü ona göre kişiyi Allah’a yaklaştıracak olan kalptir. “İnsan, ancak kalbiyle Allah’ın marifetine hazırlanabilir. Kalbin dışında herhangi bir azayla marifete hazırlanamaz. O halde Allah’ı bilen, O’na yaklaştıran ve O’nun için çalışan kalptir.”³³

Kalbin bu özelliklerini açıklayan Gazali, insana şu soruyu yöneltmekte ve onu düşünmeye çağırmaktadır: “İnsana, kendi nefisinden daha yakın bir şey yoktur. Kendini bilmeyen Allah’ı nasıl bilir...”³⁴ Gazali’nin düşünce sisteminde bilgi, insanda başlayıp, oradan çevreye ve son olarak da Allah’a ulaşır. Bu hiyerarşik düzen, “Allah’ı unutan ve bu yüzden Allah’ın da onlara kendilerini unuttuğu kişiler gibi olmayınız. Onlar yoldan çıkanlardır.”³⁵ ayetinde de belirtildiği gibi, önce insanda başlar ve çevresine doğru yayılır.

İnsanın kendisini tanımaması ve bilmemesi, konumuzun başında değindiğimiz ‘kalp mühürlenmesine’ sebep olur. Gazali’nin ifadesiye, ‘onlarla nefisleri arasına perde girer’³⁶ Bu durum insanın artık hiçbir şeyi anlamaması ve anlamak istememesi gibi kötü bir sonuçla neticelenir.

Gazali, insanın kendisini tanımasıyla ilgili olarak, beş temel güdüye sahip olduğunu belirtir: (a) Saldırganlık (Sebuiyyet, Gadab) Güdüsü: İnsandaki öfke, buğz, insanlara hakaret gibi davranışlar bu güdüden kaynaklanır. (b) Fizyolojik (Hayvaniyet) Günü: Yeme, içme,

³⁰ Gazali, *Cevahiru'l-Kur'an*, Daru Fikr, Beyrut 2003, s.12.

³¹ Gazali, *İhya*, V, s.167.

³² Descartes’in insan tanımı, Gazali ile bu noktada aynı doğrultudadır. Descartes insanı ‘Bütün özü ve doğası düşünmek olan ve maddi hiçbir şeye bağlı olmayan bir cevher’ olarak tanımlar., Bkz., Descartes, Rene, *Metot Üzerine Konuşma* (çev. K. Sahir Sel), Sosyal Yay., İstanbul 1994, s.33.

³³ Gazali, *İhya*, I, s.3.

³⁴ Gazali, *Kimya*, I, s.31.

³⁵ Haşr, 59/19.

³⁶ Gazali, *İhya*, III, s.4.

cinsel doyuma ulaşma gibi ihtiyaçlar, insanın birçok davranışının şekillenmesinde rol oynarlar. Buna aynı zamanda şehvet de denir. (c) Kötülük Yapma (Şeytaniyyet) Güdüsü: İnsanın kötülüğe yönelmesi ve ahlaki bir yapının oluşmasını engelleyen her türlü davranışının temelinde bu güdü vardır. (d) Benlik (Rabbâniyyet) Güdüsü: Bağımsızlık, üstünlük, kibir, başarılı olma isteği gibi istek ve davranışların temelinde bu güdü bulunur. (e) İyilik Yapma (Melekiyyet) Güdüsü: Üstün ve yüce değerleri elde etmenin temelindeki güdüdür.³⁷

İnsanlardaki davranışlara da kaynaklık eden bu güdüler, bilgi-akıl-kalp üçlüsüyle aşırılıklardan korunarak, insanın kendisini ve Allah'ı tanınmasıyla sonuçlanır. Bu anlamda Gazali, insanı maddi olanla ruhi olanın, kendisinde birçok hikmeti barındıran dengeli bir bileşim olarak görür.³⁸ Gazali'nin insan anlayışında maddi olan kelimenin tam anlamıyla taşıyıcıdır, ama bütünü oluşturan olmazsa olmaz bir unsurdur. Hiç kuşkusuz Gazali, maddi olanı ya da dünyevi olanı tamamen tali planda ele almakta ve ona sadece bir araç vazifesi yüklemektedir. Maddi olanı, mutluluğa ulaşma yolunda bir sınav malzemesi, ya da üzerinde olayların gerçekleştiği bir sahne olarak değerlendirmektedir.³⁹ İnsanın cisim ya da maddi yönü, bir anlamda asıl maksat ve gaye için insanın hizmetine sunulmuştur. Çünkü beden olmadan insanın bu alanda bir varlık göstermesi düşünülemez. Görülen ve hissedilen beden, görülmeyen ve hissedilmeyen ruh için bir alet ve vasıta durumundadır.⁴⁰

Kısaca Gazali, insanı ruh ve bedenden oluşan bir varlık olarak tanımlar. Fakat geleneksel anlayışta olduğu gibi, bu ayrım bedeninin tamamen ihmal edilmesi demek değildir.

“İnsan, vücut ve ruh olmak üzere iki parçadan telakki edilir. Fakat ruhsuz bir vücut ve vücutsuz bir ruh asla müşahede edilmemiştir.”⁴¹ Gazali de insanın maddi ve manevi yönleri arasında böyle bir ilişki kurar. Bu durumu bir süvari ile onun atına benzetir. Süvari, amaçlarını gerçekleştirmek için ata ihtiyaç duyar. Kendisinin eylemlerini daha iyi bir şekilde yapması için atına da o derece iyi bakmak durumundadır.⁴² İnsanın maddi ve manevi yönleri arasında da böyle bir düzen ve ilişki vardır.

³⁷ Gazali, *İhya*, III, s.12-13; *Kimya*, I, s.33; *Kanunu't-Te'vil*, s.626.

³⁸ Gazali, *Tehafütü'l-Felasife* (çev. Mahmut Kaya), Klasik Yay., İstanbul 2005, s.200; *Kimya*, I, s.89.

³⁹ Aydın, *Gazali; Muhafazakâr ve Modern*, s.61.

⁴⁰ Gazali, *Kimya*, II, 465; *İlmi Ledün*, s.241.

⁴¹ Carrel, Alexis, *İnsan Denen Meçhul*, Hayat Yay., İstanbul 1997, s.51.

⁴² Gazali, *Kimya*, I, s.89.

İnsanın maddi güçlerinin temeline beş temel güdüyü yerleştiren Gazali, manevi yönünün temeline de anlamlarını ayrı ayrı ele aldığı fakat ortak noktalarda birleştiklerini söylediği kalp, ruh, nefis ve akıl kavramlarını yerleştirir. Gazali, bu kavramların ilk anlamlarının ya da zahiri anlamlarının farklı olmalarıyla beraber, temelde ortak olduklarını belirtir.

Kalp: İki anlamda kullanılır; birincisi, insan bedeninde çam ağacı kozalağı şeklinde bulunan et parçasıdır. İkincisi ise asıl kastedilen kalptir ki, ruhani ve rabbani bir incelikler. İdrak eden, bilen, kavrayan, cezalandırılan, kınanan ve sorumlu tutulan, insanın bu gerçekliğidir.

Ruh: Bu kavram da iki anlamda kullanılır: Birincisi, bedene yayılan damarlar vasıtasıyla beden çeşitli organlarına dağılan, kendisinden birçok duyumun gerçekleştiği latif bir cisimdir. İkinci manada ruh, kalbin de manalarını içerisine alan insanın idrak edici ve bilici latifesidir. “*De ki ruh, rabbimin emrindedir.*”⁴³ ayetiyle anlatılmak istenen de bu ruhtur.

Nefs: İki anlamı kendisinde barındırır. Bunlardan birincisi, insandaki kötülük yapma güdüsüne kaynaklık eden ve özellikle tasavvuf ehlinin kendisiyle mücadele edilmesini şart koştuğu nefistir. “*Senin en şiddetli düşmanın, iki yanın arasında bulunan nefsidir*” hadisinde kastedilen nefis budur. İkinci manasıyla nefis, kalp ve ruhta anlatılanları kapsayacak şekilde, insanın kendi ayırıcı vasfıdır. “*Ey doyuma ulaşmış nefis! Hem hoşnut edici hem de hoşnut edilmiş olarak Rabbine dön.*”⁴⁴ ayeti, nefsin bu anlamına işaret eder. Birinci anlamdaki nefis için Allah’a ulaşma mümkün değildir. Fakat onun çeşitli yollarla eğitilmesiyle, ‘levvame’ ve ‘mutmainne’ aşamaları gerçekleşir. Böylece nefis, birinci anlamıyla mutlak olarak kötüdür, fakat ikinci anlamıyla Allah’ı idrak etmesi ve onu tanımasıyla hakikati elde eder.

Akl: Bu da diğerleri gibi iki anlamda kullanılır: Birincisi, işlerin hakikatini bilme manasında kullanılır. İkinci anlamı ise, kendisinden bilgiyi idrak eden nesnedir ki bu kalple aynı anlamdadır.⁴⁵

Gazali, insanın manevi ve içsel yönünü anlatan bu kavramların aynı anlama geldiğini ifade ederek, kendi döneminde de bir kavram kargaşasının olduğunu bize ifade

⁴³ İsra, 17/85.

⁴⁴ Fecr, 89/27-28.

⁴⁵ Gazali, *İhya*, III, s.4-5; *Kimya*, I, s32.

etmiştir. Dört kavramı, kendisi de bazen birbiri yerine kullanmıştır. Bilginin çıkış yeri olarak bazen akli, bazen kalbi, bazen de nefsi gösterir.⁴⁶

Gazali kalp, ruh, nefis ve aklın anlamlarını vermeye çalışırken, onların bir yönüyle aynı anlamlarda buluştuğunu belirtir. Ona göre, özellikle nefis, ruh ve kalp arasındaki farklılık, onların fizyolojik yönlerine işaret eder. Gazali, cisimsel varlıkla ilgili bu farklılığı, insanın metafiziksel varlık alanına yönelik boyutu içerisinde ve kalp kavramı çerçevesinde incelemekte ve gerçek anlamda insanla özdeşleştirmektedir. Bu açıdan bakıldığında kalbin bir işlevi olarak nitelendirilen akıl da değerlendirilirse, bütün bu terimler insanda tanrısal olanı ve tanrısal olana yönelmiş olanı, yani ‘bilen, algılayan, tanıyan’ varlık olarak gerçek anlamda insanı dile getirir.⁴⁷ İnsanın bu manevi yönü, gerçek anlamda insanı insan yapan tarafıdır. Çünkü insanı hayvandan ayıran ve ona bir üstünlük kazandıran, insanın bu manevi yönüdür.⁴⁸

“Allah insanı iki muhtelif nesneden yarattı: Birisi karanlık, yoğun, oluş ve bozuluş kurallarına tabi, unsurlardan oluşan, birleşik, toprak tabiatlı, kendinden başkasına ihtiyaç duyan cisim; ikincisi ise cevher tabiatlı, tekil, nurlu, idrak edici, eyleyici, hareket ettirici, alet ve cisimleri ikmal edici olan nefstir.”⁴⁹ Gazali, bu düşüncesiyle insanın mahiyetini adeta özetlemiş ve onun birbirini dengeleyen maddi ve manevi yönlerine vurgu yapmıştır.

Gazali, insanın yaratılışı ve ondaki özelliklerin, tamamının bir örneğinin evrende olduğu savunur. Allah, evreni yarattığında yaratılmışlar içerisinde insanı seçmiş; büyük evrene örnek olması ve ona küçük evren denilmesi için birçok özelliği onda toplamıştır. Her iki alan arasındaki (insan-evren) iletişim, bilgiyi doğurur. Çünkü Gazali’de ‘Marifet ve bilgi insanın yaradılışında gizlenmiştir.’⁵⁰ Bu gizli bilgiyi ortaya çıkarmak için, insanın kendisiyle kalbi arasındaki engelleri kaldırması gerekmektedir. Bu sağlandığı takdirde, insan kalbi bir ayna görevi üstlenerek,⁵¹ kendi bilgisini ve evrendeki bilgiyi ortaya çıkaracaktır.

⁴⁶ Gazali, *İhya*, III, s.3; *Mizan*, s.323; *Eyyühel Veled*, s.241; *Ravda*, s.123.

⁴⁷ Aydınlı, *Gazali: Muhafazakar ve Modern*, s.62.

⁴⁸ Gazali, *Erbein*, 193.

⁴⁹ Gazali, *İlmi Ledün*, s.241.

⁵⁰ Gazali, *İhya*, I, s.121.

⁵¹ Gazali, *Kimya*, I, s.61.

İnsanın küçük âlem olarak yaratılması birçok yönden benzerliklerini de gerektirmektedir. Âlemde yaratılan her şeyin bir numunesi insanda vardır.⁵² “Demek ki insan, yapısındaki özelliklerin her birisiyle, özünün sıfatlarından her bir sıfatla, var olanlar sınıfından bir sınıfa benzer. İnsan, bitkisel nefsiyle bitkilere, öfke yetisiyle yırtıcı hayvanlara, şehvet yetisiyle vahşi hayvanlara benzer. Kemikleriyle madenlere, tüyleriyle bitkilere, damarlarıyla nehirlere benzer. Kısaca insan, şahsı ve kalıbıyla aşağı âlemin bir örneği, ruh ve kalbin nitelikleriyle de yüce âlemin bir örneğidir.”⁵³ İnsandaki bu örneklik ya da bu örneklerden herhangi birine yönelebilmek kabiliyeti, onda ahlaki bir seçim yapma gücünü de ortaya çıkarır.

İnsanın geçici şeylere takılıp kalmasını ve onlarda huzur aramasını Gazali, bir gerileme ve aşağılanma olarak kabul eder. İnsan, sürekli olarak iyi ve güzel eylemlerle kendi iç dünyasını aydınlatmalı ve ‘şehadet’ âleminden ‘melekut’ âlemine doğru kişisel bir yolculuğa çıkmalıdır. Çünkü yaşanan ‘şehadet’ âlemi, öze nisbetle kabuk gibidir. Öze ulaşmak için bu kabuğun kırılarak, aradan çıkarılması gerekir. “Melekût âlemine yolculuk etmeyip şehadet âleminin çukurlarında duran kimse hayvandır, insanlık özelliğinden mahrumdur. Hatta hayvanlardan da sapkındır. Çünkü hayvan bu âleme uçmak için gereken kanatlara sahip değildir.”⁵⁴ Gazali bu durumu “*Onlar hayvanlar gibi, hatta onlardan da sapkındırlar.*”⁵⁵ ayetiyle açıklar. İnsanın hayvandan daha aşağı bir alana inmesi, kendisine verilen bütün yetenek ve kabiliyetleri kullanmamasından kaynaklanmaktadır.

Gazali’nin bu görüşü, modern psikolojide ‘kendini gerçekleştirme’ olarak ifade edilir ve onun bu temellendirmeleri günümüzde de canlılığını korumaktadır. Özellikle de Maslow’un görüşleriyle yakınlık göstermektedir. Abraham Maslow'a göre insanlarda mevcut içsel ihtiyaç ve güdüler, hiyerarşik tarzda düzenlenebilir. En alt tabakada salt biyolojik ihtiyaçlar bulunur: yemek, içmek. Bunu emniyet ve güvenlik ihtiyaçları izler; bunu da sevgi ve aidiyet ihtiyacı ve nihayet kendine saygı ve kendini gerçekleştirme ihtiyacı takip eder. En üst noktada, Maslow'un tabiri ile yücelik bulunur: Yücelik, kendini gerçekleştirmeyi de aşar.

Maslow'a göre hakikat ve tabiatla daha yakın ilişki, kendini gerçekleştirmiş insan için karakteristik bir niteliktir. Böyle bir insan, çalışmaların üstesinden gelir ve güvensizliği

⁵² Gazali, *Kimya*, I, s.55.

⁵³ Gazali, *Mearif*, s.44.

⁵⁴ Gazali, *Mışkat*, s.291; *Mizan*, s.190.

⁵⁵ A'râf, 7/179.

aşar; ayrıca kendini ve başkalarını kabul eder; kendiliğindenlik ve yaratıcılık gösterir. Bu tür insanların pek çoğu, zirve deneyimlere sahiptir.⁵⁶ Maslow'un Kendini gerçekleştirmiş bir kişide gördüğü bazı özellikler şunlardır: Gerçeğin bilinebilecek yönlerini ve bilinemeyecek olanların bilinemeyeceğini doğru olarak algılar. Gerçeği, kendini ve başkalarını olduğu gibi kabul eder. İnsanlığa değer verir ve onun sorunlarını ciddiye alarak sorumluluk üstlenir.⁵⁷

Gazali'nin anlattığı ve hayatında kendisinin bizzat yaşadığı olaylar, onun bütün bu alanları başarıyla geçtiğini gösterir. Onun *İhya*'yı yazma amacı da insanlar için faydalı bir eser ortaya koymaktı. Ayrıca kendi kişisel gelişimini tamamladıktan sonra, tekrar medreseye dönmesi, evinin yanında herkesin gelip eğitim alacağı enstitü türü bir okul açması da bunu gösterir.

Kısaca belirtmek gerekirse Gazali, insanın hayatı boyunca yaşayacağı bir ihtiyaçlar hiyerarşisinden söz eder. Bu, onun kabuk olarak nitelendirdiği ve başlangıç aşamasını oluşturan fizyolojik ihtiyaçları da içerisine alan 'şehadet' âlemidir. Kişi bu alandan kendisine yetecek kadar ihtiyaçlarını yerine getirir. Fakat bunlar hiçbir zaman asıl gaye değildir. Çünkü bu özellikler hayvanlarda da mevcuttur. Allah'ın kendisine verdiği üstün manevi güçlerle kişi eğitim yoluyla kalbini temizleyerek, 'melekut' âlemine ulaşacak, yani kendini gerçekleştirecektir. Gazali, böyle bir insana değer verir ve onu bir model olarak sunar. Aksi durumda fizyolojik ihtiyaçlara takılan ve orada kalan bir kişiyi, Kur'an'da da belirtildiği gibi hayvandan da aşağı görür.

4. Değerler Hiyerarşisi

İnsanlarda hayatında hayati bir konuma sahip olan ve birçok davranışa kaynaklık eden değerler, insandaki kötü bilgi ve davranışları şekillendiren fizyolojik güdüleri dengeleme ve onları olumluya çevirme gibi bir fonksiyona sahiptir. Bu anlamda Gazali, yukarıda saydığımız temel güdülerin karşısına onları şekillendirerek insanın dünya ve âhiret mutluluğuna sebep olacak bazı temel değerleri çıkarır.

Gazali, temel değerlerin tespiti ve onların hiyerarşisi konusunda geleneksel anlayışı takip etmiştir. Çünkü onun bu konudaki düşünceleri İbn Miskeveyh⁵⁸ gibi birçok İslam eğitimcisiyle uyumaktadır. Fakat Gazali, değerler konusunda özellikle de bunların eğitim ve

⁵⁶ Holm, Nils G., *Din Psikolojisine Giriş* (çev. Abdülkerim Bahadır), İnsan Yay., İstanbul 2004, s.117.

⁵⁷ Bkz. Cüceloğlu, Doğan, *İnsan ve Davranışı*, Remzi Yay., İstanbul 2002, s.429.

⁵⁸ İbn Miskeveyh, *Ahlaki Olgunlaştırma (Tehzibu'l-Ahlak)* (çev. Abdulkadir Şener ve diğ.), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1983, s.24.

öğretimde kullanılması noktasında sürekli ayet ve hadislere başvurarak değerlere dini bir anlam yüklemiştir.

Gazali'nin değerler sistemi, insandaki temel güdülere denk gelecek bir şekilde oluşmuştur. İnsandaki saldırganlık, fizyolojik, kötülük yapma, benlik ve iyilik yapma⁵⁹ gibi güdüler ancak bunlara denk gelecek değerlerle ideal bir konuma gelebilirler. Gazali, bu güdülerin karşısına dört temel değeri ve ahlaki fazileti çıkarır.

Gazali'nin değerler anlayışında bazen bir tezatlık olduğunu görüyoruz. Örneğin, İhya'nın III. cildinde akıl ve bilgi gibi değerleri öne çıkarırken İhyanın V. Cildinde temel değerleri sayarken akıl ve bilgiye yer vermemektedir. Biz onun değerler konusundaki görüşünü bütüncül bir durum arz etmediğini görüyoruz. Gazali'nin değerler hiyerarşisinden bahsederken, temel değerler olarak saydığı dört değeri, '*Ahlaki Değerler*', bunun dışında saymış olduğu ve genel anlamda eserlerine serpiştirdiği değerleri '*Bilimsel ve Düşünsel Değerler*' olarak ele alacağız.

a. Ahlaki Değerler

1.Hikmet

Gazali'ye göre hikmet, insanları iyi davranışa sevkeden temel bir ahlaki değerdir. Bu nedenle insanı iyi davranışlara sevkeden akıl, bilgi ve Kur'an'a hikmetin içinde yer vermektedir. Ona göre akıl, bilgi ve Kur'an bir hikmettir. Diğer taraftan Gazali, hikmet denilen değer nasıl meydana geleceğine dikkat çekmektedir. Ona göre, İnsanın öğrenmekle bilemeyeceği alanı elde edebilmesi için, kalp huzuru ve düşünce temizliği ile derin bir tefekküre dalması sonucu, insanda hikmet nuru aydınlanır.⁶⁰

Diğer taraftan Gazali, hikmet denen değer özellikleriyle görevlerini gündeme getirmektedir. Ona göre hikmet, zihnin temizliği, doğru düşünce, keskin görüş, kişiliğin temelindeki gizlilikleri anlama gibi özelliklerinden gelir. Hikmetin, insan zihnini harekete geçirip onun dengeli şartlar altında işlemesi ve yücelmesi gibi bir fonksiyonu da mevcuttur. "Hikmetin ışığı ortaya çıkıp etrafı aydınlattığında akıl, bilkuvve idrak edici olmaktan çıkıp bilfiil idrak edici hale gelir."⁶¹ Bu anlamda hikmet, Zihni her türlü sonradanlıktan temizleme ve onu eşyanın hakikatini kavramaya yöneltme, bu yolla insanın fiziksel ve geçici arzularından

⁵⁹ Gazali, *İhya*, III, s.12-13; *Kimya*, I, s.33.

⁶⁰ Gazali, *İhya*, I, s.101.

⁶¹ Gazali, *Mișkat*, s.291.

sıyırılarak üstün değerlere ulaşmasını sağlama gibi görevleri olan temel bir değer durumundadır.⁶² Böylece hikmet, insanda ayırt edici ve sağlamlaştırıcı temyiz gücüne de kaynaklık eder.

Gazali, hikmetin nasıl bir değer olduğunu anlatırken bir örnek verir. Ona göre, şahadet denilen bir yaşanılan âlem bir de melekut denilen yüceler âlemi vardır. “Yeryüzü nurlarının kaynağı olan semavi nurlar, birbirlerine kaynaklık etmeleri bakımından derecelendirmeye tabi tutulacak olursa, ilk kaynağa daha yakın olan, en yüksek rütbeyle sahip olduğu için nur ismini almaya daha layıktır. Bu derecelendirmenin örneği şöyledir: Farzedelim ki ay ışığı bir eve süzülerek evin bir duvarında bulunan aynaya, oradan karşıdaki diğer bir duvara, oradan yere yansımakta ve yeri aydınlatmaktadır. Bu durumda yerde bulunan ışık duvardakine, duvardaki ışık aynadakine, o da aya, ayda bulunan ışık da güneşte bulunan ışığa tabidir. Bu dört ışık, birbirlerine göre kimisi diğerinden daha üstün ve kâmil olmak suretiyle sıralanmış durumdadır. Her birinin kendine göre bir derecesi vardır.”⁶³ İnsanlar için de tıpkı böyle bir değer ölçüsü mevcuttur. Her insan bu değer ölçülerine göre farklı bir konuma sahiptir. Işığın aşama aşama yükselmesi ve kendi orijinal yapısına kavuşması insanlarda da söz konusudur. Bunun sağlanması insanda bir yönü bilgiye, diğer yönü akla bakan ve onların sağlıklı bir şekilde işlemesiyle oluşan hikmete bağlıdır.

Hikmetin bir değer olarak oluştuğu insan, iyiyi kötüden ayıran ve iyi üzerine bir hayat süren kişidir. Çünkü bu değer dengeli ve tutarlı olduğu birey, kendini ve geleceğini sağlıklı ve tutarlı olarak değerlendirir. Düşünme gücü aktif bir şekilde çalışır ve öğrendiklerini içselleştirerek hayatında uygular.⁶⁴

Hikmet, akıl ve bilgi gücü sayesinde aşırılıkları dengeleyerek bir motor görevi görür.⁶⁵ “*Elini boynuna bağlayıp cimri kesilme ve büsbütün de açıp tutumsuz olma.*”⁶⁶ İnsandaki huyların itidal yani denge noktası da bu yolla, hikmetle gerçekleşir. Bir bakıma Gazali, bu ayeti örnek vermekle davranışlarda dengeyi bulmak, hikmeti yakalamak demektedir diyor.

⁶² Gazali, *Mizan*, s.254-256.

⁶³ Gazali, *Mișkat*, s.292.

⁶⁴ Gazali, *İhya*, III, s.67; *Mizan*, s.265, 274.

⁶⁵ Gazali, *Erbein*, 181.

⁶⁶ İsra, 17/29.

Kısaca belirtmek gerekirse hikmet, insanda aklın verilerini kullanarak bir denge unsuru oluşturur. Bu sayede insan, kendi benliğinde var olan yıkıcı ve aşırı güdülerden kurtularak onların mutedil bir şekilde devam etmeleri yönünde kendisine bir hayat çizgisi belirleyip kendi eğitimini gerçekleştirerek ifrat ve tefritten uzak bir hayat yaşar. Hikmeti değerli bir konuma yükselten ve ona işlerlik kazandıran ise akıl ve bilgidir.

2. İffet

İffet, yeme, içme ve cinsel istek gibi fizyolojik güdülere kapılmaktan insanın kendisini alıkoyması ve bu sayede itidal üzere yaşamasıdır.⁶⁷ İffet, insanlarda ahlak duygusunun kaynağı durumunda olup, kişinin kendisine, çevresine ve yaratıcısına karşı ölçülü olmasının temelini oluşturur.⁶⁸ Bu temel değer, “Haya, dinin temelidir. Şüphesiz hayâ, haramdan kaçınmak, diline sahip olmak ve iffet imandandır.”⁶⁹ hadisiyle İslam dininde temel bir noktada yer alır.

İnsandaki temizlik ve saflığı temsil eden iffet ve onu yansıması olan namus, insanın doğasında var olan temiz karakterin dışı yansımasıdır. İffet, bu yansımanın sosyal boyutunu temsil eder.⁷⁰ Gazali, iffeti bir değer olarak ele alır ve onun insanlardaki fizyolojik-şehvi güdülerin dengeleyicisi ve düzenleyicisi olarak değerlendirir. İnsanın doğasında var olan ve uygun bir alana yönlendirilmediğinde kötü sonuçlara yol açabilecek bu temel güdüler, insanlarda bir amaç olmaktan çıkarılmalı, kişinin hayatını yaşayabileceği bir araç durumuna indirgenmelidir. Bu nedenle çocuğa ilk öğretilmesi gereken durumlardan birinin de yemek adabı olduğunu belirtir. Ona göre yemek, insanın beden sağlığını koruması ve devam ettirmesi içindir. Bunun bir amaç haline dönüşmesi ve asıl maksadından kişiyi saptırması, istenmeyen sonuçlara yol açar.⁷¹

İnsanlardaki açlık, susuzluk, lüzumsuz maddelerin bedenden atılması, dinlenme, uyuma, duygusal uyarılma ve cinsellik doğuştan bulunan ilkel içgüdülerdir.⁷² Bu güdüler, insan ve hayvanlarda birçok yönden ortak olup, insanda doğuştan, kalıtsal olarak bulunmaktadır. İnsan bedeninin hayatta kalabilmesi için, bunlara ihtiyaç duyar.

⁶⁷ Bayraklı, Bayraktar, *Kadın, Sevgi ve Temel Haklar*, Bayraklı Yay., İstanbul 2007, s.33-37; Akseki, A.Hamdi, *Ahlak İlmî ve İslam Ahlakı*, Yasin Yay., İstanbul 2006, s.231.

⁶⁸ Kılıç, Recep, *Ayet ve Hadislerin Işığında İnsan ve Allah*, TDV. Yay., Ankara 1995, s.53-56.

⁶⁹ Darimi, *Sünen*, Mukaddime, bab.43.

⁷⁰ Bayraklı, Bayraktar, *Kur'an'da Değişim Gelişim ve Kalite Kavramları*, İfav. Yay., İstanbul 1999, s.21.

⁷¹ Gazali, *Erbein*, s.115; İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l-Ahlak*, s.60.

⁷² Baymur, Feriha, *Genel Psikoloji*, İnkılap Yay., İstanbul 1994, s.70.

İnsanın canlı varlığını sürdürmesi, çevresi ile uyum sağlaması, gelişmesi ve potansiyelini açığa çıkarması için tatmin etmek zorunda olduğu bu ihtiyaçlardır.⁷³ Bunlar, çeşitli isteklerden kaynaklanır ve kişiyi, bu yöndeki bir davranışa zorlarlar. Fizyolojik ihtiyaçlar, birinci derecede insanın bedensel varlığıyla ilgilidir. Bunlar, insanın sıhhatli bir vücuda sahip olmaları için, makul ve meşru bir şekilde karşılanmalıdır. Bunlardaki aşırılıklar da diğer aşırılıklar gibi kötü neticeler doğurur.

Gazali, bu güdülerin bir araç olması gerektiğini vurgulayarak bu konudaki ölçüsünü de belirlemiştir. Yani insan hayatta kalabilecek kadar yemek yemeli, yorgun düşmeyecek kadar uyumalı ve bir aile kurup nesli devam ettirmek için de meşru yollardan evlilik yapmalıdır. Bu ölçünün sağlıklı bir şekilde sağlanması durumunda insanda iffetin gerçekleşeceğini belirtir.⁷⁴

İffet, sağlıklı bir şekilde dengelendiği vakit, kendisinden cömertlik, haya, sabır, müsamaha, kanaat, barış, yardım ve zerafet gibi temel ahlaki değerler ortaya çıkar⁷⁵ ve bunlara kaynaklık eder.

Böylece Gazali, bazı değerleri, iffete bağlamaktadır. Onun burada saydığı değerler aslında bağımsız birer değer olması gerekirken, iffet değerinin birer alt değeri olarak görmüştür. Bu anlamda değerler eğitim, tabii güdü ve ihtiyaçların ideal formlarına uygun olarak düzenlenmesi, bunların doğuştan kişide var olan zihni temizlik sayesinde uygulanmasıdır. Gazali, değerler eğitimini bu çerçevede ele almış ve bu eğitimden yoksun insanların aşırılıklara (ifrat-tefrit) kaçacağını belirtmiştir. Bu aşırılıklardan, oburluk, hayâsızlık, gösteriş, yüzsüzlük, hased, küfürbazlık ve kibir gibi kötü huylar ortaya çıkar⁷⁶ Bu nedenle iffet ve şecaat değerlerinin, adalet prensibiyle dengelenmesi ve düzenlenmesi gerekir.

3. Şecaat

Gazali, iffetin yeme, içme ve cinsellikle ilgili bir dengeleyici unsur olduğunu ve bu değerlerin eğitiminden bilgili bir kişiliğin ortaya çıkacağını belirtir. Yine bu değerle yakından ilgili olan ve güzel ahlaka kaynaklık eden 'şecaat', insandaki diğer bir güdünün dengeleyici unsurudur.

⁷³ Hökelekli, Hayati, *Din Psikolojisi*, TDV Yay., Ankara 2001, s.80.

⁷⁴ Gazali, *Mizan*, 269.

⁷⁵ Gazali, *İhya*, III, s.67; İbn Miskeveyh, *Tehzib*, s.26.

⁷⁶ Gazali, *İhya*, III, s.67-68; *Mizan*, 270.

“Şecaat (cesaret), ihtiyaç görülünce şiddet ve tehlikelere karşı yürümek hususunda kalbin yılmaması ve korkmamasıdır.”⁷⁷ Şecaat, insandaki saldırganlık (gadap, sebuiyyet) güdüsünün dengeleyicisi ve panzehiridir. Gazali, her insanın doğasında var olan ve bir şekilde ifade edilmesi gereken saldırganlık güdüsünün eğitim yoluyla insanda ahlaki davranışa sebep olacağını belirtir.⁷⁸ İnsanda şecaat bir değer olarak var olmakla beraber, bunun hangi alanlarda ve ne şekilde ortaya çıkarılması gerekliliği, bir ayetle ele alınır:

“O’nunla beraber olanlar kafirlere karşı kararlı ve tavizsiz, kendi aralarında ise son derece merhametlidirler.”⁷⁹

Gazali, bu ayeti insandaki şiddetin hangi alana yöneltilmesi gerektiğine örnek getirir. “Bu ilahi hüküm, şiddet için bir yerin olduğuna, rahmet için de başka bir yerin olduğuna işaretir.”⁸⁰ Bu yer ve zamanların birbirine karıştırılmaması gerekir. Şecaat, bu noktada saldırganlık güdüsünü belli bir bütünlük içerisinde dengeler.

İnsandaki bu dengeleme, yani saldırganlık güdüsüne karşı şecaatin bir değer olarak yer alması sonucunda, cömertlik, yardımseverlik, öfkeyi yutma, sevgi ve kendini koruma gibi ahlaki meziyetler ortaya çıkar.⁸¹

İffette olduğu gibi insanın şecaat konusunda aşırılığa kaçması bazı olumsuz davranışlarla sonuçlanır: kibir, gurur, kızgınlık, zillet, üzüntü, hasislik ve kendini yetersiz görme bu değerlerin eksikliği veya aşırılığının sonuçlarıdır.⁸² Bu aşırılıkların gerçekleşmemesi ve engellenmesi için aklın aktifleştirilmesi gerekir.

Gazali, şecaatin insanın kendi nefsi ile mücadelesinde etkili olması gerektiğini vurgular. Çünkü saldırganlık güdüsünün insan doğasından tamamen çıkarılması veya etkisiz

⁷⁷ Akseki, *Ahlak İlmi*, s.213.

⁷⁸ Modern psikoloji verileri de Gazali’nin bu düşüncesini doğrulamaktadır. Atalay Yörükoğlu, saldırganlık güdüsünün insandaki fonksiyonunu açıklarken, Gazali’nin düşüncelerini neredeyse aynen söyler: Saldırganlık, cinsel dürtü gibi, hayvanlarda ve insanlarda doğuştan var olan bir dürtüdür. İnsanda bulunan bu güdü yok olmaz veya tümüyle bastırılmaz, ancak biçim değiştirir. Taşkın sellerin suyollarına akıtılıp, sulama ve elektrik işlerinde kullanılması gibi, olumlu ve verimli alanlara yönlenebilir. Beden gücünün kavgada değil, spor alanlarında yarışmalara araç olarak kullanılması bu faydalı dönüşüme bir örnektir. Uygur kişi, saldırganlık dürtüsünü kaba üstünlük sağlamak için kullanmaz. Onun yerine becerisi, yetenekleri ve zekasıyla toplumsal amaçlara yönelir. Yörükoğlu, Atalay, *Çocuk Ruh Sağlığı, Çocuk Ruh Sağlığı-Çocuğun Kişilik Gelişimi Eğitimi ve Ruhsal Sorunları*, Özgür Yay., İstanbul 2004, s.118.

⁷⁹ Fetih, 48/29.

⁸⁰ Gazali, *İhya*, III, s.68.

⁸¹ Gazali, *İhya*, III, s.68; Mizan, 270-277.

⁸² Gazali, *İhya*, III, s.68.

hale getirilmesi mümkün değildir. O halde bu tür güdülerin karşısına o alanla ilgili değerlerin çıkarılması gerekir.⁸³

4. Adalet

Adalet, iki ucun aynı düzeyde olması⁸⁴ veya ödül ve cezada eşitlik gibi manalara⁸⁵ gelir. İslam'ın belirgin özelliği Kur'an'da özetlenen 'dünyada iyilik, âhirette iyilik' ilkesidir. Şüphesiz İslam her iki anlayışın aşırılıklarını, yani ifrat derecesinde ruhaniliğe taraftar olanları eleştirmesinin yanı sıra aşırı derecede maddeci olanları tasvip etmez. İnsanlar arasında ahenkli bir denge kurmak suretiyle ruhu ve bedeni geliştirerek bir dengeler sistemi kurar. İslam, insanı takip eden bu iki mühim unsurun üzerinde durmakla kalmaz, aynı zamanda onların birini diğerine feda etmemek suretiyle birbirlerinin ayrılmaz bir parçası olmaları üzerinde de ısrarla durur.⁸⁶ Adalet, daha kapsamlı bir şekilde, her şeyin yerli yerinde ve dengede olduğu bir düzen içinde, o denge ve düzeni sağlayan unsur ve dinamiktir.⁸⁷

Adalet insandaki bütün güçlerin, kendi sınırları içerisinde ve alanlarını aşmamak koşuluyla belli bir düzen içerisinde görevlerini yapmalarınıdır. Bu güçler arasında bir denge kurarak onları insan mutluluğu için kullanmak ve bu amaca hizmet ettirmektir.

“İnsanoğlu hayatta olduğu müddetçe onun fizyolojik güdeleri (şehvet) ile saldırganlık güdeleri (gadap) yok olmaz. Dünya sevgisi ve diğer bazı ahlakları da ortadan kalkmaz. Bu güdülerin ortadan kaldırılması ve insan tabiatından çıkarılması düşünülemez. Çünkü insanda şehvet, esasında bir fayda için vardır. Eğer yeme isteği kesilirse insan yok olur; cinsel istek kesilirse nesil son bulur; eğer saldırganlık (öfke) kesilirse, insan bir tehlikeye karşı koyamaz ve yok olur. Eğer bu güdüler insanla beraber varsa insanın gayesi onları eğitim yoluyla normal bir seviyede tutmaktır.”⁸⁸

Adalet, insanın mutluluğu için de temel bir ölçü olmaktadır. Mal, hâkimiyet, mevki ve şehvet gibi arzulardan biri insana hâkim olduğunda, o insanın ruh dünyasında bir bozulma ve düzensizlik meydana gelir. İlk bakışta kendisinin mutlu olduğunu sansa bile gerçekte mutlu değildir. Çünkü sahip olduğu imkânla yetinmeyip daha fazlasını istemektedir. Bu ise

⁸³ Gazali, *İhya*, III, s.68-69.

⁸⁴ Ragıp, Müfredat, “*Adl* mad.”

⁸⁵ Ateş, *Kur'an Ansiklopedisi*, XXIII, s.422-424.

⁸⁶ Bayraklı, *İslam'da Eğitim*, İstanbul 2002, s.168.

⁸⁷ Attas, *İslam ve Sekülerizm*, s.100.

⁸⁸ Gazali, *İhya*, III, s.69; *Mizan*, s.273.

bir bozukluk ve dengesizlik demektir. Dolayısıyla normal sınırı aşan her arzu, sadece o insanı kötü yola sürüklemeyi, bilakis toplumdaki diğer fertlere de yansır. İnsan kendi güçlerinden ve imkânlarından birini diğerinin aksine harekete geçirirse, ruhta bir dengesizlik meydana gelir.⁸⁹

İnsanın kendi bedeninde bile bir denge ve ahenk söz konusudur. Bu dengelerden birinin bozulması veya aşırıya kaçılması durumunda, insan için hayat çekilmez bir duruma gelir. Sosyal açıdan düşünüldüğünde de durum aynıdır. Ekonomik dengenin bozulduğu bir toplumda, fakir-zengin dengesi bozulmuş ve aralarında bir uçurum gerçekleşmişse ciddi problemler ortaya çıkar.⁹⁰ Bu örnekleri hayatta çoğaltmak mümkündür.

Gazali, adaleti, güdülerin aklın kontrolüne verilerek hikmetin gerektirdiği yöne sevk etmesi şeklinde ele alır.⁹¹ Bu durumu *Kimya*'da daha iyi anlaşılması için şu örnekle açıklar:

“Saldırganlık güdüsü (gazap), av köpeği gibidir. Fizyolojik güdüler (şehvet) avcının bindiği ata benzer. Akıl da atın üzerindeki avcıya benzer. Bazen at huysuzluk yapar, bazen uslu durur. Köpek eğitilmiş olmayıp at da uslu olmazsa, avcının avı yakalaması mümkün olmaz. Hatta atın kendisini yere vurup öldürmesinden yahut köpeğin kendisine zarar vermesinden korkar. Adaletin manası, bunların ikisini dine ve akla itaat ettirmek, bazen saldırganlık güdüsünün huysuzluğunu gidermek için, onu akla yönlendirmek, bazen de şehvetin kötülüğünü gidermek için ona saldırganlık güdüsünü musallat etmektir.”⁹²

Görüldüğü gibi Gazali, adaleti diğer güdüler üzerinde bir denetim mekanizması olarak ele alır. Bu süreç içerisinde akıl ve onun yol göstermesiyle insanda hikmetin ortaya çıkışını belli bir sıra ve düzen içerisinde inceler. Bu sıra ve düzenin sağlanması da eğitim yoluyla gerçekleşir.⁹³

Diğer taraftan Gazali, bu dört ana değer dışında, başka değerleri de gündeme getirmektedir. Bir bakıma bunları tali değerler olarak görmektedir. Fakat akıl, bilgi, iman, sevgi, düşünce tali değer olarak kabul edilemezler. Onlar da temel ya da ana değerler arasında yer almalıdırlar. Şimdi İmam-ı Gazali'nin tali değerler olarak gördüğü ve bizim ana değerler olarak düşündüğümüz '*Bilimsel ve Düşünsel Değerleri*' değerleri ele alabiliriz.

⁸⁹ Bayraklı, *İslam'da Eğitim*, s.170.

⁹⁰ Fersahoğlu, Yaşar, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, Marifet Yay., İstanbul 1998, s.620.

⁹¹ Gazali, *İhya*, III, s.67.

⁹² Gazali, *Kimya*, II, s.466.

⁹³ Gazali, *Kimya*, II, s.468.

b.Bilimsel ve Düşünsel Değerler

1. Akıl

Gazali'nin düşünce sisteminde akıl, kilit bir rol oynar. Çünkü ona göre insan, akli oranında insandır. İnsanı diğer varlıklardan ayıran ve onu değerli bir konuma ulaştıran akıldır.⁹⁴ Gazali insanı akıl ile başlatır ve onu bir akıl varlığı olarak değerlendirir. Ona göre insanın en üst niteliği ve en belirgin özelliği akıldır.⁹⁵ Gazali'nin akla yüklediği bu değer in kaynağında bilgi yer alır. Çünkü ona göre bilginin kaynağı akıldır.

“Bilginin kaynağı akıldır. Çünkü bilgi, akıldan doğar ve akıl, ilmin esası ve temelidir.”⁹⁶ Aklın yüce bir değerde ele alınmasının diğer bir sebebi, kişiye dünya ve âhret mutluluğunu sağlamasıdır. Akla bu fonksiyonunu kazandıran, onun teorik ve pratik bazı amaçlara hizmet etmesindedir. Aklın temel görevinin bilgi ve eylemle bütünlüğüyle uğraşması gerektiğini vurgulayan Gazali, akli temel iki alanda ele alır. Bunlar, her türlü bilgiyi kabul etmeye kabiliyetli olma anlamıyla doğuştan gelen *Garize*; araştırma ve inceleme sonu elde edilen sonradan kazanılan *Mükteseb* akıldır.⁹⁷

Gazali, akılla ilgili bir tek tarifin yapılamayacağını belki kapsadıkları alanlara göre ayrı ayrı tariflerinin yapılacağından bahseder. Bu nedenle de aklın çeşitli tariflerini kendisi yaparak bunları *İhya*'da dört, *Mișkat*'ta beş anlamda ele alır.

(1) Akıl, insanı diğer hayvanlardan ayıran doğal bir vasıftır. Bu sayede insan, bilgiyi elde etmede ve ona ulaşmada doğal bir yeteneğe sahip olur.⁹⁸ Gazali, *Mișkat*'ta aklın bu tarifi için *Hissedici Ruh* ifadesini kullanır. Bu, beş duyunun getirdiklerini alan ruhtur. Hayvani ruhun aslı ve ilk biçimi konumundadır. Bu ruh, süt emen çocukta da bulunur.⁹⁹

(2) Birinci anlamıyla sahip olduğu bu doğal yeteneğin, ‘mümkün olanı mümkün, imkânsız olanı imkânsız olarak ayırt eden’ ve genellikle çocukta ortaya çıkan akıldır ki, ‘iki sayısının birden fazla olduğu veya bir insanın aynı anda birden fazla yerde bulunamayacağı’ bilgisi buna örnektir. Gazali, insanların aklın bu alanına takılıp kalmalarını ve aklın diğer

⁹⁴ Gazali, *Kimya*, I, s.42.

⁹⁵ Gazali, *Mizan*, s.335; *İhya*, III, s.503; Aydın, “*Gazali'nin Bilgi ve Düşünce Dünyası*”, İslami Araştırmalar Dergisi Gazali Özel Sayısı, Ankara 2000, s.272.

⁹⁶ Gazali, *İhya*, I, 116; *Mizan*, 211.

⁹⁷ Gazali, *Mizan*, 187, 188, 337.

⁹⁸ Gazali, *İhya*, I, s.119.

⁹⁹ Gazali, *Mișkat*, s.304.

anlamalarını kavrayamamalarını eleştirerek akli basamak basamak ve insanın gelişim düzeyine orantılı olarak ele alır. Yine *Miṣkat*'taki ayırmda bu akıl için *Hayali Ruh* ifadesini kullanır. Bu ruh/akıl, duyuların getirdiklerini kaydeder, gerektiğinde kendisinden üstte bulunan akli ruha iletmek üzere biriktirip saklar. Bu akıl, gelişiminin başlangıcında süt çağındaki çocukta bulunmaz. Bundan dolayı çocuk bir şey gördüğünde onu almak için çabalar, ama o şey çocuğun yanından götürülünce unuttur ve onun için ağlayıp sızlamaz. Bu durum biraz büyüyünceye kadar devam eder. Biraz büyüyen çocuk, söz konusu nesne yanından götürüldüğü vakit, hayalinde o şeyin sureti olduğu için ağlar ve onu ister.¹⁰⁰

(3) Aklın üçüncü anlamı ise, her ikisi doğal bir süreçle ilgili olan ilk iki anlamı üzerine, insanın kendi iradesiyle yapacağı katkı ve tecrübelerle elde edilen bilgileri kapsar. *İhya*'daki bu izahın *Miṣkat*'taki karşılığı 'Akli Ruh'tur. Bu, his ve hayal dışındaki manaları kapsayan aklın bir bölümüdür ve yalnızca insanlarda bulunan bir öz olup hayvanlarda ve küçük çocuklarda bulunmayan akıldır. İnsanın tecrübeleriyle elde ettiği bu akıl, bilen varlığa ait bir özellik olmuştur.¹⁰¹

(4) Aklın dördüncü anlamı veya derecesi, insanı işlerinin sonucunu düşünmeye sevkeden, geçici fizyolojik güdülerin esaretinden kişiyi kurtaran ve bu yolla insanda hikmetin yerleşmesini sağlayan özelliğidir. Gazali bu akla aynı zamanda '*Düşünen Ruh*' adını da verir. Bu akıl, salt akli bilgileri alarak bunlar arasında telifler ve terkipler yapar, bunlardan değerli bilgiler elde eder ve akıl yürütmeye çıkan sonuçları değerlendirerek bunlardan yeni sonuçlar çıkarır. Bu durum sonsuza kadar devam edip gider.¹⁰²

(5) Gazali, aklın bu bölümüne Kudsi-Nebevi Ruh adını verir. Bu ruh, peygamberlere ve Allah'ın veli kullarına aittir. Gaybtan süzülen bilgiler, âhiretle ilgili hükümler, göklerin ve yerin melekûtuyla ilgili hususlar, hatta diğer akılların anlamaktan aciz olduğu Rabbani marifetler bu yolla açığa çıkar.¹⁰³ Bu beşinci alan Gazali tarafından akıl üstü metafizik bir alan olarak değerlendirilmiştir.

Gazali'nin *İhya* ve *Miṣkat*'taki bu akıl sınıflandırmasını özetleyecek olursak şöyle bir şema ortaya çıkmaktadır:

¹⁰⁰ Gazali, *İhya*, I, s.119-120; *Miṣkat*, s.304.

¹⁰¹ Gazali, *İhya*, III, s.5; *Miṣkat*, s.304; *Mizan*, 211.

¹⁰² Gazali, *İhya*, I, s.120; III, s.4-5; *Miṣkat*, 304; *Mizan*, 210-212 ayrıca bkz., Taylan, Necip, *Gazali'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, İfav. Yay., İstanbul 1989, s.75.

¹⁰³ Gazali, *Miṣkat*, s.305.

Aklın aşamaları	<i>İhya'</i> daki tarif	<i>Mișkat'</i> taki karşılığı
1. aşama	Akıl, insanı diğer hayvanlardan ayıran doğal bir vasıftır. Bu sayede insan, bilgiyi elde etmede ve ona ulaşmada doğal bir yeteneğe sahip olur.	<i>Hissedici Ruh:</i> Bu, beş duyunun getirdiklerini alan, ilk ve orijinal yapıdır. Süt emen çocukta bulunur.
2. aşama	Akıl, mümkün olanı mümkün ve imkansız olanın imkansız olduğunu anlar. İlk çocukluk döneminde çocuk bu aşamadır.	<i>Hayali Ruh:</i> Duyuların getirdiklerini kaydeden, gerektiğinde kendisinden üstte bulunan akli ruha iletmek üzere biriktirip saklar. Biraz büyüyen çocuk, söz konusu nesne yanından götürüldüğü vakit, hayalinde o şeyin sureti olduğu için ağlar ve onu ister.
3. aşama	Aklın bu aşaması, her ikisi doğal bir süreçle ilgili olan ilk iki anlamı üzerine, insanın kendi iradesiyle yapacağı katkı ve tecrübeleri kapsar	<i>Akli Ruh:</i> Bu, his ve hayal dışındaki manaları kapsayan aklın bir bölümüdür ve yalnızca insanlarda bulunan bir öz olup hayvanlarda ve küçük çocuklarda bulunmayan akıldır. İnsanın tecrübeleriyle elde ettiği bu akıl, bilen varlığa ait bir özelliktir.
4. aşama	Aklın bu aşaması, insanı işlerinin sonucunu düşünmeye sevkeden, geçici fizyolojik güdülerin esaretinden kişiyi kurtaran ve bu yolla insanda hikmetin yerleşmesini sağ-layan özelliğidir.	<i>Fikri Ruh:</i> Bu akıl, salt akli bilgileri alarak bunlar arasında telifler ve terkipler yapar, bunlardan değerli bilgiler elde eder ve akıl yürütmeye çıkan sonuçları değerlendirerek bunlardan yeni sonuçlar çıkarır.
5. aşama		<i>Kudsi-Nebevi Ruh:</i> Bu ruh, peygamberlere ve Allah'ın veli kullarına aittir. Gaybtan süzülen bilgiler, âhiretle ilgili hükümler, göklerin ve yerin melekûtuyla ilgili hususlar, hatta diğer akılların anlamaktan aciz olduğu Rabbani marifetler bu yolla açığa çıkar.

Gazali'nin akıl ile ruh arasında kurduğu yakın ilişkiyi son bölümde sadece ruh ifadesini kullanarak, akli sınırlandırıp ruhu akıl ötesi alana da nüfuz ettirmesi dikkat çekicidir.¹⁰⁴ Aklın ötesinde bir alanın olduğunu da şu ifadelerle açıklar: “Ey akıl âlemine takılıp kalan kişi! Aklın ötesinde, akla açılmayan şeylerin açıldığı başka bir durumun bulunması, uzak bir ihtimal değildir.”¹⁰⁵ Bu ifadeyle Gazali, insani eğitimin yanı sıra Rabbani bir eğitimin¹⁰⁶ de olacağını belirtmiş olur. Rabbani eğitim de aklın bu son ve mükemmel alanıyla ilgilidir.

Görüldüğü gibi Gazali, bir sıradüzeni içerisinde tasvir etmeye çalıştığı aklın anlam

¹⁰⁴ Taylan, *Gazali'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, s.76.

¹⁰⁵ Gazali, *Mișkat*, s.305.

¹⁰⁶ Gazali, *İlmi Ledün*, s.247.

boyutlarının son aşamasında, yapıp etmelerini, olayların sonuçlarına yönelik bir derin düşünme ile ve her türlü dünyevi hazdan uzak olarak gerçekleştirilen insanın entelektüel-manevi durumunu görmektedir. Bu anlamda akıl da, insan olmanın en temel özelliklerindedir.¹⁰⁷ Bundan dolayı Gazali, akıllı insanda yaratılan en üstün bir değer olarak görmüştür. Onun akıl hiyerarşisinde de bu değer, aklın dördüncü ve beşinci anlamları, yani kişinin hayatını yüce değerler uğruna yaşayabileceği bir düzene sokan aynı zamanda tefekkür yoluyla gayb âlemine açılacak insanı yücelten akılla ilgilidir. Çünkü ilk iki anlamıyla akıl zaten her insanda mevcut olmakla beraber pasif durumdadır. İnsanın idrak güçleri, duyarlar ile başlar istidlal ve sentez yoluyla bilginin sahasını sonsuzca çoğaltan akılda son bulur. Ancak peygamber ve evliyaya kutsi ve nebevi ruh denilen özel bir güç verilmiştir.¹⁰⁸ Bu güç sayesinde onlar ahiret hayatına, tabiatüstü ya da ilahi durumlara mahsus bilgi elde edebilirler.

Gazali, aklın ilahi vahiyle desteklenmesini ‘nur’ olarak isimlendirir. “*Allah kimin gönülünü İslam’a açmışsa o, Rabbinin katından bir nur üzere olmaz mı? Gönülleri Allah’ı anmak hususunda katılaştırmış olanlara yazıklar olsun. İşte bunlar apaçık sapıklık içindedirler.*”¹⁰⁹ Bu ayetin yorumunu yaparken Gazali, nurun bazen akıl, bazen basiret, bazen de iman anlamında kullanılabileceğini belirtir.¹¹⁰ O halde akıl, belli bir sıra ve düzen içerisinde belli aşamalardan geçerek kendi özüne ve aslına kavuşarak insanı kemale erdendir.

Gazali’nin akla yüklediği değer, onun sonsuz bir güç olduğu anlamına gelmez. Birçok konuda akla bazı sınırlandırmalar da getirmiştir. Çünkü Gazali, insanın hem tecrübelerimize açık olan yaşanılan dünyanın hem de tecrübelerimizin dışındaki varlık dünyasının insana açılabilmesini savunur. Fakat akıl tek başına bu konuda çaresizdir. “Tek başına aklın, insanın bütün istek ve ihtiyaçlarına cevap veremeyeceğini, bütün zorlukların üstesinden gelemeyeceğini ve hakikatin üstündeki sır perdesini kaldırmaya güç yetiremeyeceğini anladım.”¹¹¹ sözleriyle Gazali, aklın metafizik boyutu dışında mükemmel bir işlevi olduğunu belirtir.

Bu değerlendirmelerinden de anlaşılacağı gibi, Gazali’ye göre metafizik alanındaki

¹⁰⁷ Aydınlı, *Gazali; Muhafazakar ve Modern*, s.75; Çubukçu, İ.Agâh, *Gazali ve Şüphecilik*, A.Ü.Basımevi, Ankara 1964, s.71.

¹⁰⁸ Fahri, Macit, *İslam Felsefesi Tarihi* (çev. Kasım Turhan), İklim Yay., İstanbul 1992, s.224.

¹⁰⁹ Zümer, 39/22.

¹¹⁰ Gazali, *İhya*, V, 19.

¹¹¹ Gazali, *Munkız*, s.590.

başarısızlığı dışında aklın verdiği hükümler doğrudur.¹¹² Bu da aklın anlamlarında geçtiği gibi belli bir hiyerarşi içerisindedir. Çünkü insanların buldukları konulara ve seviyelere göre kavrayışları da değişir. Bir çocuk ile yetişkinin anlayışının farklı olması gibi, aklın veya ruhun belirli aşamalarında bulunan insanların bir üst aşamayı tamamen bilmeleri mümkün değildir. Her bilgiyi elde etme gücü, kendine mahsus bir alanı anlayabilecek seviyede yaratılmıştır. Bu düzen içerisinde yer alan varlık alanı ilerledikçe, hem eski bilgilerini korur hem de yeni alanlara hâkim olur. Bu sayede kemale erme ya da kendini gerçekleştirme söz konusu olur.

“İnsanda ilk yaratılan duyulardır. Yaklaşık yedi yaşında kendisine temyiz yeteneği verilir. Bu, insanın varlık serüveninde farklı bir evredir. Bu safhada, duyular âlemi ile elde edilemeyenlere ilave olarak değişik konuları idrak edebilir. İnsan gelişmeye devam eder ve bir üst safhaya geçer; burada kendisine ‘akıl’ nimeti verilir. Akıl vasıtasıyla varlığı zorunlu olanları, varlığı ile yokluğu aynı derecede yani mümkün olanları, varlığı imkânsız olanları ve daha önceki safhalarda bulunmayan konuları idrak eder. Akıl evresinin ardından başka bir evre gelir. Burada kişiye başka bir göz daha bahşedilir. İnsan bu göz ile gaybı ve aklın kavramaktan uzak olduğu diğer şeyleri görür. Aklın bunları kavramaktan aciz oluşu, tıpkı temyiz yeteneğinin akılla kavrananları idrak edememesi ve yine tıpkı duyuların temyiz yeteneği ile kavrananları idrakten uzak olması gibidir. Yine aynı şekilde temyiz yeteneğine sahip bir çocuğa, akılla kavranabilen bir şey söylendiğinde, çocuk bunu kabul etmez ve olamayacağını söyler.”¹¹³

İnsan aklının anlamasının ötesinde bambaşka ve görünen âlemdeki her şeyin aslının olduğu bir alanın olduğu düşüncesi Gazali’de akla bazı sınırlandırmalar getirmiştir. İnsan aklının eğitim yoluyla belirli bir aşamaya geleceğini, ondan sonra ilahi bir yardımla insan kalbine bir nur atılacağını belirten düşünürümüz, bu durumu bizzat kendisi de yaşamıştır.

Aklın verdiği hükümlerde iki hususta dış yardıma ihtiyacı vardır: (a) Şüpheden kurtulmak, (b) Vahiy ve ilham olmaksızın halledemeyeceği ilahi meselelere dair onun uyarılıp kendisine yol gösterilmesidir. Bu sayede akıl, dinin yol göstermesine, bütün bilgilerin ve doğruların kaynağı olan Allah’la vicdani bir ittisal ile bilgilerini tahkik etmeye muhtaçtır.¹¹⁴

¹¹² Aynı yorum için bkz., Taylan, *Gazali’nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, s.81.

¹¹³ Gazali, *Munkız*, s.599.

¹¹⁴ Taylan, *Gazali’nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, s.82.

İnsanda iyi ile kötünün ayırt edicisi ve onu diğer canlılardan ayıran temel özellik olarak akıl,¹¹⁵ değerini ilahi vahyi tasdik etme ve peygamberliği tanımada almaktadır. Çünkü insanın yeryüzünde bulunmasının nihai amacı ‘marifetullah’ır. Bunun için de insan aklının hâkim olmadığı bir alanın, ilahi bilgiyle tamamlanması gerekir.

“Kalbin hayat kaynağı ‘marifetullah’ yani Allah’ı tanımaktır. Kalpteki hastalıkları tedavi ederek gidermek ve onu sağlıklı hale kavuşturmak için, mutlaka ona özel olarak hazırlanmış ilaçları kullanmak gerekir. Tıpkı beden hastalandığı vakit, onun için hazırlanmış ilaçları kullanmak gerektiği gibi.

Gazali’ye göre peygamberler, kalp hastalıklarının doktorlarıdır. Bu hususta aklın faydası ve katkısı, bu gerçeği anlamamızı sağlamaktır. Bu durumda yapılması gereken nübüvvetin doğruluğunu kabul etmek ve nübüvvet gözüyle anlaşılabilir olanları anlamaktan aciz olduğunu itiraf etmektir. Bundan sonra tıpkı gözleri görmeyen bir kimsenin kendisine yol gösteren rehberle teslimiyeti gibi ve yine ne yapacağını bilemeyen şaşkın hastaların şefkatli doktorlara teslim olmaları gibi, aklımızın yapacağı tek iş bizim elimizden tutarak peygamberlerin yoluna teslim etmektir. Aklın etki alanı ve varacağı son nokta işte buraya kadardır.¹¹⁶ Bundan dolayı kişi, peygamberlerin getirmiş olduğu şeyleri kabul etmek ve onlara sarılmak durumundadır. Çünkü aklın kendi sınırlarını aşan, Gazali’nin kendi ifadesiyle ‘Kudsi-Nebevi Ruh’ gibi bir alanı mevcuttur. Bu bilinmeyen metafizik alana ait bilgiler de peygamberler ve veli kullar vasıtasıyla bilinir.¹¹⁷

Gazali’nin akla biçtiği değer, görüldüğü gibi, peygamberliği tasdik edip ilahi vahyi kabulüyle orantılıdır. Onun insanın hakikati ve gerçekliği olarak bahsettiği akıl da yine kişiyi yaratıcıya yaklaştıran ve onu Allah’ı bilmeye sevkeden yönüyle ilgilidir. “Allah’ı onunla tanır, onunla fizyolojik güdülerin esaretinden kendimizi kurtarıyoruz. O halde insanın hakikati akıldır.”¹¹⁸ tespitiyle Gazali, Vahiy ve Nübüvvetle desteklenen akli muhatap almaktadır.

Akıl-vahiy dengesi konusunda da aşırı yorum ve değerlendirmelerden de kaçınan düşünürümüz, her iki alanın da ortak ele alınmasını ve birbirinin tamamlayıcısı olması gerektiğini düşünür. Konuyla ilgili olarak, dengeleyici tutumuyla Durkheim’in “Realitede

¹¹⁵ Gazali, *Kimya*, I, s.42.

¹¹⁶ Gazali, *Munkız*, s.601-602.

¹¹⁷ Gazali, *İhya*, I, s.38; *İlmi Ledün*, s.244; Aydın, Mehmet S., *Din Felsefesi*, İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İzmir 2001, s.11.

¹¹⁸ Gazali, *Kimya*, I, s.42.

hiçbir şey, insan aklına tamamen zıt kabul edilemez”¹¹⁹ iddiasına yakın bir düşünceyle, *İktisat*’ta şu değerlendirmede bulunur:

“Düşünme ve araştırma (Bahs ve Nazar) metotlarını önemsemeyerek nakillerle yetinen kişi doğru yolu nasıl bulabilir. Peygamberin haber verdiği konularda onu tasdik eden, akıldır. Sadece akla uyup, dini kabul etmeyen ve nübüvvet nuruyla aydınlanmayan kişi doğru yolu nasıl bulabilir. Bazı konularda aciz kalacağını bildiği halde sadece akla sığınarak gerçeği bulamaz. Akılı ve dini birleştirmeyen kimse başarıya ulaşamaz ve doğru yolu bulamaz. Akıl, her türlü eksiklikten uzak olan bir göz gibidir. Kur’an ise ışık saçan güneştir. Akıl ve dinin birini terk eden kişi, ahmaktır. Kur’an’ın ışığıyla yetinip akılı kabul etmeyen kimse, gözlerini kapatıp güneşe bakan kimse gibidir. Bu kişinin körlerden farkı yoktur. Akılla birlikte din, nur üstüne nurdur.”¹²⁰

Gazali’de akıl ve nakil bir denge sistemi içinde yer alır. Onun düşüncesinde akıl, nübüvvetin getirmiş olduğu durumları kavrayan ve alanını ona göre belirleyen bir konumdur ve din, akla yol gösterici ve rehberlik edicidir. Bu nedenle de *Kıstasu’l-Mustekim*’de Gazali, Allah’ın ilk öğretici (muallimu’l-evvel), meleklerin ikinci öğretici ve peygamberlerin de üçüncü öğretici olduklarını ifade eder. Diğer bütün insanlar aklın sınırları dışındaki konuları, bu silsile sayesinde öğrenirler.¹²¹ Bu sıralama, *Mişkat*’taki akıl ve ruh hiyerarşisine de uygunluk gösterir.

“Akıldan daha şerefli olan bir şeyi Allah yaratmış değildir.”¹²² hadisinde de belirtildiği gibi, Gazali’nin değer verdiği akıl, vahye ve peygamberliğe sadık kalan ve onun aydınlığına ihtiyaç duyan akıldır. İşte bu, insanın hakikati ve en değerli varlığı olan bir yetenektir. Aynı zamanda nakli aşırılıklara saplanıp kalma da yine kınanan ve yanlış sonuçlara götüren bir durumdur. Bu nedenle akıl ve vahiy arasında dengeli bir uyumun olması gerekir.

¹¹⁹ Durkheim, Emile, *Laik Ahlak ve Laik Eğitim* (çev. Necmeddin Sadık, Hasan Yücel Baydemir), Ankara trs., s.336.

¹²⁰ Gazali, *el-İktisad Fi’l-İtikad*, Daru Kütübi İlmiye, Beyrut 2004, s.9-10; benzer yorum için bkz., *Kanunu’t-Te’vil*, s.626; “İnsandaki dini inanç ve dinsel doğruluk, doğa ve akıl üstüdür ama akılla çelişmez. İnanç, akılı tamamlayıcı ve yetkinleştiricidir.”, Cassirer, Ernst, *İnsan Üzerine Bir Deneme* (çev. Necla Arat), Remzi Yay., İstanbul 1980, s.75.

¹²¹ Gazali, *Kıstasu’l-Mustekim*, s.196.

¹²² Gazali, *İhya*, III, 20.

Gazali, taklidin karşısına sadece akli olanı değil, vahiy ile sınırlandırılmış ve yönlendirilmiş anlamıyla akli koyar. Ona göre, taklitçinin durumu övgüye layık değildir, ama âlim de işlevini vahyedilmiş hakikat içerisinde ve ona dayanarak gerçekleştirir.¹²³

Akıl, bu anlamda bir otorite olarak değil, ancak bir tabii olarak vahyin kendisine yol göstermesiyle değerlendirilmiş olur. Dinin verilerini alarak onları kabul etme, onlar üzerinden sonuçlara varma ve onların doğruluğuna şahitlik etme, aklın temel fonksiyonları olmaktadır.

Gazali'nin özelliklerini belirtmiş olduğu bu akıl, insanda hayati bir konuma sahiptir. "İlmin kaynağı akıldır. Çünkü bilgi akıldan doğar. Akıl ilmin esası ve temelidir. Dünya ve âhiret saadetine vesile olan akıl nasıl şerefli olmaz."¹²⁴ Gazali bu soruyla akla ya da ilahi vahiyle desteklenen akla verdiği değeri ön plana çıkarır. Bu durumu da kendi metodolojisi içerisinde birçok ayet ve hadisle açıklığa kavuşturur. "Allah, yerin ve göklerin nurudur."¹²⁵ "Emrimizden sana bir ruh vahyettik."¹²⁶ "Ölü iken dirilttiğimiz ve kendisine insanlar arasında yürüyebileceği bir ışık verdiğimiz kimse, karanlıklar içinde kalıp ondan hiç çıkamayacak durumdaki kimse gibi olur mu?"¹²⁷

Gazali, bu ayetlerde geçen ruh ve nur kavramlarını akılla özdeşleştirir. Bu, aşamalarını ayrı ayrı ele aldığı ve her aşamasının yeni oluşumlara neden olduğu akıl/ruh skalasındaki aklın seviyelerinden birine denk gelmektedir.

İnsanın hakikati olan akıl, insana kemal ve şeref kazandırma noktasında insanda asıldır. Bunun dışındaki şeyler ise emanetçi durumundadır. "Beden tıpkı bir şehir gibidir. Akıl, yani insanın idrak edici kuvveti o şehri idare eden padişah gibidir. Fizyolojik ve saldırganlık güdülerinden ibaret olan nefis-i emmare, padişahın memleketini elinden almak hususunda onunla çarpışan ve insanlarını yok etmeye gayret gösteren düşman gibidir. İnsanın nefsi, sınırdaki bulunan kaleler gibidir. Eğer burada nöbet bekleyenler, düşmanla çarpışır, onu

¹²³ Hourani, George F., "Ghazali on the Ethics of Action", Journal of the American Oriental Society, 1976, s.85-86; Taylan, Necip, *Anahatlarıyla İslam Felsefesi*, Ensar Yay., İstanbul 2006, s.283; Aydın, *Gazali; Muhafazakar ve Modern*, s.133.

¹²⁴ Gazali, *İhya*, I, 116.

¹²⁵ Nur, 24/35.

¹²⁶ Şuara, 43/52.

¹²⁷ En'am, 6/122.

hezimete uğratar, bedenın sevdiği istikamette mağlup ederse huzura vardığı zaman onun yapmış olduğu güzel hareketler övölür.”¹²⁸

Akıl insanı en değerli konuma yúceltmıř ve insanın kendisinde yaşanacak bir psikolojik gerginlik anında onun dengeleyici rolünü üstlenmiştir. İnsanın psikolojik yapısı içerisinde sürekli bir savaşın olduğunu, bu savaşın insanın güdüleri arasında gerçekleştiğini ve aklın bu mücadele anında hayati bir konuma sahip olduğunu belirtir.

Gazali, insan bedenindeki hâkimiyeti aklın yanı sıra aynı zamanda, eserlerinin farklı yerlerinde kalbe yüklemiştir.¹²⁹ Bu, onun aklı ve kalbi bazı yönleriyle aynı anlama geldiğini belirtmesinden kaynaklanmaktadır.¹³⁰

Kısaca belirtmek gerekir ki Gazali'nin değer verdiği akıl, temel olarak ilahi vahiyle donatılmış, peygamberliği kabul eden ve bu yolla insanı düşünmeye, araştırmaya ve ilerlemeye sevk eden akıldır. Bu sayede kişi hem dünyada hem de âhirette donanımlı ve hazırlıklı bir şekilde mutlu olabilecek, nihai gaye olan Allah'ı tanıma ve onu bilme noktasında yol katedecektir. Bu akıl, insanda adeta bir idareci konumunda diğer bütün güçleri dengeleyici ve onlara yol gösterici bir fonksiyona sahiptir.

Aklın üstün bir konuma yükseltilmesinin en önemli yönlerinden biri de onun bilgiyle olan ilişkisidir. Çünkü insanda eşya ve olayları bilme ve idrak etme gücü olarak akıl, kişiyi cehaletten kurtarma ve insanı gereksiz şeylerden uzaklaştırma gibi bir güç unsurudur.¹³¹

Kısaca biz burada İmam-ı Gazali'ye şu soruyu yöneltiyoruz: Aklın ötesinde dediği nur, basiret gibi insanın gönlündeki oluşumlar, akıl olmasa olabilir miydi? Aklı olmayan kişi de, yani deli insan da bu oluşumları görebilir miyiz? Bu oluşumlara yön veren, akıl ile gönlün birleşmesidir. Yani bu oluşumun alt yapısını akıl oluşturmakta ve onlara giden yolu akıl temin etmektedir. Akıldan geçmeyen bir oluşum gönülde meydana gelmez.

¹²⁸ Gazali, *İhya*, III, s.9; *Mizan*, s.235; *Kimya*, I, s.42.

¹²⁹ Gazali, *İhya*, III, s.6-7; “Ruh, bedenın bütün bölümlerini piyade ve süvariler, hayvani ruhu bir yardımcı, tabii ruhu bir vekil, bedeni bir binek, dünyayı bir meydan, hayatı bir sermaye ve mal, hareketi ticaret, ilmi kâr, âhireti dönüş yeri, dini tutulacak bir yol, nefs-i emareyi koruyucu ve gözetici, nefs-i levvameyi de uyarıcı, duyuları casus ve yardımcıları, dini zırh, akli üstad, hissi öğrenci, Rab Teala'yı ise bütün bunların ötesinde gözetleyici olarak benimsemiştir.” *İlmi ledün*, 243.

¹³⁰ Gazali, *İhya*, III, s.4-5; *Kimya*, I, s.32.

¹³¹ Taylan, *Gazali'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, s.81.

Gazali'nin akli, doğuştan ve sonradan kazanılan diye ikiye ayırmış olması, manidardır. Sonradan kazanılan akıl, eğitimle, hayat tecrübeleriyle elde edilir. İşte din eğitimi, burada kendine yer bulmalıdır.

2. Bilgi

Gazali, herhangi bir konuda açıklama yapmadan önce, o konuyla ilgili kavramları ve o kavramların hangi anlamlarda kullanıldığını önceden belirtir ve açıklar. Bu sayede herhangi bir kavram kargaşasından da kendisini kurtarır. *Kimya*'nın hemen başında ele alacağı konuyla ilgili kavramları benzer ve farklı yönleriyle ele alır, yine *İhya*'nın üçüncü cildinde konuyla ilgili kalp, nefis, ruh ve akıl kavramlarını benzer ve farklı yönleriyle ele alır. *İhya*'nın birinci cildinde de 'fıkıh' kavramını ele alır ve bunun nasıl anlam değişimine uğradığından bahseder. Bu anlamda Gazali düşüncesinde bir konu ele alınacaksa, onunla ilgili kavramların bilgisi gerekli ve lüzumludur.

Genel olarak bilme veya bilgide, bilen (suje) ve bilinen (obje) diye adlandırılan iki taraf olduğu gibi, algıda (idrak) da algılayan (suje) ve algılanan (obje) olmak üzere iki taraf vardır.¹³²

Gazali, bilgi anlayışını şu cümleyle özetler: "Malumun misalinin kalpte vasıl olmasıdır."¹³³ Yani algılanan şeyin suretini almaktır. "Algının anlamı, algılayanın zihninde algılanan şeyin örneğinin meydana gelmesidir."¹³⁴ Bu anlamda bilgi, algılanan şeyin insan zihninde oluşturduğu şekildir.

"Bilginin yeri, bütün azaları idare eden kalptir. Onun, bilinenlerin gerçekliğine oranı, renkli cisimlerin aynaya olan oranı gibidir. Renkli cisimlerin bir biçimi vardır ve bu biçimin örneği aynaya yansır. Bunun sonucunda insanda görüntü meydana gelir. Her bilinen şeyin bir gerçekliği vardır; bu gerçekliğin, kalp aynasına yansıyan ve onda ortaya çıkan bir şekli vardır. Nitekim ayna başka, onda oluşan suretler başka ve aynada şekillerin meydana gelmesi başkadır. Burada olduğu gibi bilginin oluşumunda da üç yön vardır: (a) Kalp, (b) Eşyanın hakikati, (c) Bu hakikatin kalpte meydana gelmesi ve orada bulunması. Bilen (âlim), kendisinde eşyanın hakikatlerinin örneğinin olduğu kalptir. Bilinen (malum) ise, eşyanın hakikatidir. Bilgi/bilgi ise, aynada örneğin meydana gelmesidir. Örnek olarak tutma fiili

¹³² Larochelle, Marie, *Constructivism and Education*, Combridge University Press, Combridge 1998, s.30; Ayman, Mehmet, *Gazali'de Bilgi Sistemi ve Şüph*e, İnsan Yay., İstanbul 1997, s.56.

¹³³ Gazali, *İhya*, III, s.15.

¹³⁴ Gazali, *Tehafüt*, s.186.

(kabz) el gibi bir tutanı, kılıç gibi bir tutulan şeyi ve kılıcın elde bulunmasıyla el ile kılıç arasındaki buluşmayı gerektirir. Bundan dolayı bilinenin örneğinin kalbe ulaşması bilgidir.”¹³⁵

Bilgiyi insan zihninde bilen ile bilinen arasındaki ilişkiye bağlayan Gazali, diğer eserlerinde buna bir de ilahi yön katmıştır. Kendisi kişisel gelişiminin zirvesindeyken her şeyden duyduğu şüphede ona yol gösteren bir durumdan bahseder. “Bu hastalıktan sadece Allah’ın gönlüme akıtmış olduğu bir nur sayesinde kurtulabilmişim.”¹³⁶ Bu nur sayesinde insanın kalpte olanları daha iyi kavraması ve bilgiye ulaşması sağlanır.

Bilginin mekânı olan kalp, aynı zamanda bilgi sayesinde olgunlaşmakta ve güçlenmektedir.¹³⁷ “Bilgiden yoksun olan bir kimsenin kalbi, mana bakımından hasta ve ölüdür. Kalbin gıdası bilgi ve hikmettir. Kalp bunlarla hayat bulur. Bilgiyi yitiren kişinin kalbi bunu hissetmez.”¹³⁸ Gazali, bilgi ile kalp/akıl arasında bir ihtiyaç sistemi kurmuş ve bu ikisinin karşılıklı etkileşimde bulunması gerektiğini belirtmiştir. Çünkü onun sisteminde insan her türlü sosyal etki ve tecrübî bilgiden uzak saf bir zihinle yaratılmıştır. Bundan dolayı da onun bu alanı, bilgi kaynaklarını kullanarak doldurması ve sürekli güncellemesi gerekmektedir.

İnsanda bilginin oluşmaması veya eksik oluşmasının da bazı sebepleri vardır. Bunlar, çocukta olduğu gibi henüz bilgiyi elde edebilecek olan kalbin, gelişimini tamamlamamış olması, fizyolojik güdülerin etkisiyle insanların kalplerinde gerçeği göremeyecek bir durumun oluşması, küçüklükten beri taklit veya başka sebeplerden dolayı kabul ettiği eski ve yanlış bilgilerden vazgeçmek istememesi gibi sebeplerdir.¹³⁹ Bu sayılan sebepler, insanda bilginin yanlış oluşmasına veya insanın bilgiye tamamen kendisini kapatmasına yol açmaktadır.

Görüldüğü gibi Gazali’de bilgi, yeni keşfedilmiş bir durum değil, önceden var olan hakikatin belli bir süreç içerisinde gönüle gelmesidir. Bunun yeri olarak da bazen kalp, bazen de akıl gösterilmiş ve bilginin bunların yaşama kaynağı olduğu da önemle vurgulanmıştır.

¹³⁵ Gazali, *İhya*, III, s.15-16; *Mizan*, s.342.

¹³⁶ Gazali, *Munkız*, s.581.

¹³⁷ Gazali *İhya*, I, s.81; III, s.133.

¹³⁸ Gazali, *İhya*, I, s.23.

¹³⁹ Gazali, *İhya*, III, s.16-17.

Gazali, insan bilgisinin her bir aşamasının farklı bir algılama özelliğiyle donatıldığını ve bu sayede insanda oluşacak olan bilme aşamaları sayesinde, kişinin manen ve ruhen yüceldiğini ifade eder. Bunun için de birçok eserinde algılanabilirlik bakımından iki alan belirlemektedir: Şehadet âlemi, melekût âlemi.¹⁴⁰

İnsan, en düşük mertebeden en yüksek mertebesine kadar her alanı temsil eden yetenek ve kabiliyetlerle donatılmıştır. Bu yetenekler onun bütün varlık alanlarıyla bir şekilde iletişime girmesini ve onları algılamasını da gerekli kılar. Onun *Mișkat*'ta bahsettiği ve belli bir düzen içerisinde insanın gelişimini de yansıtan akıl/ruh hiyerarşisi, bu anlamda insanın bilme seviyesini ve nihai olarak metafizik alanla ilgili bilgisini de yansıtır. Gazali bu durumu şöyle açıklar:

“Bil ki iki âlem vardır: ruhani ve cismani. İstersen bunlara hissi ve akli veya ulvi ve süfli de diyebilirsin. Bunların hepsi birbirine yakındır, farklılık sadece bakış açısındadır. Eğer sen bunları kendi varlıkları açısından ele alırsan cismani ve ruhani dersin. Birbirleriyle olan ilişkileri açısından yaklaşırsan bunları ulvi ve süfli diye isimlendirirsin. Kimi zaman da bunlar mülk ve şehadet ile gayb ve melekût âlemleri olarak isimlendirirler. Hakikatleri lafızlardan elde etmeye çalışan kimseler, kimi zaman şaşkınlığa düşer de lafızların çokluğundan dolayı manaların da çok olduğu vehmine kapılır.”¹⁴¹

Gazali, insanın bu iki âlem karşısındaki konumunu belli bir sıra ve düzen içerisinde ele alır. Aklın ve ruhun anlamlarını ve kısımlarını ele alırken takip ettiği sıralamayı, bu âlemlerle ilgili bilgilerimizin de şekillenmesinde kullanır. Gazali, insan ruhunun duygusal, hayali, fikri ve nebevi olmak üzere dört alanda varlıkla ilişki içerisine girdiğini belirtir.

İnsanda ilk yaratılan ‘algı vasıtası’, sırasıyla dokunma, görme, işitme, tat alma ve koku alma yetilerinden oluşan ve her birinin belli bir faaliyet alanı bulunan duygusal idraktır. Duyumlayan ruh, duyu organlarının sağladığı izlenimler vasıtasıyla, fenomenler dünyasını idrak eder. Duyu algısının üzerinde, duyu organların sağladığı verileri depolayıp koruyan ve onlar üzerinde çeşitli faaliyetlerde bulunan hayal ve ona bağlı olarak çalışan hafıza ve hatırlama yetileri bulunur. Gazali’nin temyiz yetisi olarak da nitelendirdiği ‘hayali ruh’, insanda, önceki aşamada bulunmayan bir algı mertebesini gösterir. Bununla beraber, duysal varlık dünyasıyla doğrudan bir ilişki imkânına sahip olmadığı için, hayal yetisinin

¹⁴⁰ Gazali, *İhya*, III, s.25, 26; IV, s.8; V, 187; *Kimya*, I, s.45; *İlmi Ledün*, 247.

¹⁴¹ Gazali, *Mișkat*, s.298-299.

malzemesini duyular oluşturmaktadır. Zorunlu olarak duyuşsal algı formlarına ihtiyaç duyan ve yine zorunlu olarak, Şekil, miktar ve renk kategorileri içerisinde algılayabilen hayal gücünü, birleŐtirme ve ayrıŐtırma olarak algılayabilmektedir.¹⁴² Gazali, nc olarak ‘akli ruh’u ele alır. Bu ‘ilahi marifetleri kavrayan’ akıl ve ruhtur. Bu sayede kişi, ilahi vahyi tasdik etme ve ona göre yaşama, bu sayede dŐnme ve araştırma yoluyla fikir üretebilir. Bunun bir aşamasını da melekut alemine açılan ve kişiyi kalbi vasıtasıyla bu alana ulaştıran ‘kudsi ruh’ oluşturur.

Gazali bu aşamada insanda bambaşka bir gözün açıldığını ve bu sayede duyu ve akılla kavranamayan durumların bu yolla kavranacağını belirtir. “Akıl evresinin ardından başka bir evre gelir. Burada kişiye başka bir göz daha bahşedilir. İnsan bu göz ile gaybı ve aklın kavramaktan uzak olduğu diğer durumları görür.”¹⁴³ Bu durum, eserlerinin farklı yerlerinde ‘nur’, ‘kalbin gözü’, ‘altıncı his’ ve ‘feraset’ gibi kavramlarla ifade edilir. Bütün bunların arkasındaki öz ise, insan kalbinin ulvi aleme açılan yönüdür. Bu sayede kişi, Gazali’nin ‘mkaŐefe ilmi’¹⁴⁴ dediği bilgiye ulaşılır.

Özetle Gazali’nin bilgi anlayışı, bir gelişme ve tekamül içerisinde insandan başlayarak Allah’a doğru yol alan bir seyir takip eder. İnsanın yaŐça ve zihince olgunlaŐmasıyla buna orantılı olarak algılama ve kavrama yeteneğinde de gelişme gerçekleşir. Bu sayede insan, algı süreçlerini adeta bir merdivenin basamakları gibi, aşama aşama yükselerek yepyeni alanlara hâkim olur. Bu algı süreçlerinin nc basamağından sonra artık aklın kavrama alanından uzak tamamen ruhi bir hal alan ve kişiyi görünen Şeylerin dışında bir alana yönlendiren ilahi bir aşama ortaya çıkar.

Bütün bu süreç içerisinde insan bir Şekilde yeni Şeyler öğrenir ve onları uygulamaya koyar. Gazali, bu süreçler içerisinde oluşan bilginin hangisine değer verdiğini, genellikle eserlerinin ilk bölümünde yer verir. Akıl ve kalp görüŐlerinde olduğu gibi Gazali, bilgiyi de dini amaçlara hizmet ettiği ölçüde değerli görür.

“Kur’an ve hadislerde değerine işaret edilen bilgi ve âlimler, Allah’ın zatı ve sıfatını, emir ve yasaklarını bildiren bilgiler ve bilginlerdir. Bilgi kelimesi, Allah’ı bilmek Şeklinde

¹⁴² Gazali, *Mişkat*, s.306; Aydınlı, *Gazali; Muhafazakar ve Modern*, s.64.

¹⁴³ Gazali, *Munkız*, 599; *İlmi Ledün*, s.243.

¹⁴⁴ Gazali, *İhya*, I, s.81; *İlmi Ledün*, 248-249.

açıklanmıştır.”¹⁴⁵ İlmin bu değeri de herhangi bir sebepten dolayı değil, bizzat kendisinden kaynaklanmaktadır. Yani bilgi, kendi başına bizzat değerlidir.¹⁴⁶ Bu, girmiş olduğu alanları da değerlendiren ve onların hayat kaynağı olan bir değerdir.

“Bir hasta yedirilmez, içirilmez ve tedavi edilmezse, kısa sürede ölür, işte kalp de bir hasta gibidir. Üç gün peş peşe bilgi ve hikmetten yoksun kalırsa manevi yönden ölür. Bilgiden yoksun olan bir kimsenin kalbi, mana bakımından hasta ve ölüdür.”¹⁴⁷ İlme verdiği bu değer, onun bütün eserlerinde kendisini gösterir. *İhya*’nın başında yaptığı açıklamada Gazali, eserinin en başına ‘bilgi bahsi’ni koymasının sebebini ilme verdiği değer olarak belirtir.¹⁴⁸ Bu değerın kaynağında da ilmin kişiyi Allah’a yöneltmesi ve onun istediği bir hayatı yaşamasını sağlaması vardır. Çünkü onun düşüncesinde bilgi, kişiyi Allah’a sevk eder.¹⁴⁹

“Gerçekten insanı hayvandan ayıran vasıf bilgi sıfatıdır. İnsan, kendisine şeref veren bir vasıfla ancak insan sayılabilir. İnsanın şerefi kuvvetinden dolayı değildir. Eğer şeref kuvvette olsaydı develerin daha şerefli olması gerekirdi. Çünkü develer insanlardan daha kuvvetlidir. Şeref beden büyüklüğünden de olmaz. Çünkü fil, insandan daha iri gövdelidir. Şeref, cesareten ileri gelmez, zira ormanlardaki yırtıcı hayvanların cesareti insanın cesaretinden daha fazladır. Bütün bu sayılanlar insana şeref vermez. Ancak insana şeref veren şey bilgidir.”¹⁵⁰

İnsana şeref ve değer kazandıran bilgi, Gazali’de kişinin kedisini tanıtan, bu yolla Allah’ı tanıyan bilgidir.¹⁵¹ Bu fonksiyonuyla bilgi, insanın yeryüzünde başarılı bir hayat sürmesinde kilit rol oynar. Gazali, insanın gerçekliğini dört alanda toplar: “İnsanın hakikati dört şeye muhtaçtır; Kendini tanımak, Allah’ı tanımak, dünyayı tanımak ve Âhireti tanımak.”¹⁵² Bu hiyerarşiyi *İhya*’da ‘nefsini bilen Rabbini bilir’¹⁵³ şeklinde özetleyen Gazali, gerçek anlamda bu kadar değer verdiği bilgidен, temelde insanı Allah’a ulaştırın bilgiyi kasteder.

¹⁴⁵ Gazali, *İhya*, I, s.54.

¹⁴⁶ Gazali, *İhya*, I, s.29.

¹⁴⁷ Gazali, *İhya*, I, s.23.

¹⁴⁸ Gazali, *İhya*, I, s.16; *Eyyühe’l-Veled*, s.275.

¹⁴⁹ Gazali, *Kimya*, I, s.135; *Minhacu’l-Abidin* (çev. Ali Kaya), İstanbul 2004, s.24.

¹⁵⁰ Gazali, *İhya*, I, s.23.

¹⁵¹ Gazali, *İlmi Ledün*, s.240.

¹⁵² Gazali, *Kimya*, I, s.29.

¹⁵³ Gazali, *İhya*, IV, s.32.

İhya'da Muaz b. Cebel'e atfedilen bir haber, onun ilme yüklediği değerin yönlerini de açıklar: "Bilgi öğreniniz; çünkü Allah için bilgi öğrenmek, bilgi sahibine Allah korkusu verir. Bilgi elde etmek ibadettir. İlmî araştırma yapmak en büyük cihaddır. İlmî bilgisize öğretmek sadakaların en yücesidir. İlmî ehline vermek, Allah'ın rahmetine kavuşturur. Âlim, yalnız kalınca onun en yakın arkadaşı bilgi olur. Doğru yol için bir rehberdir. Genişlikte ve darlıkta sabır öğreticisidir. Dostları yanında yardımcı bir vezirdir. Yabancılar yanında ise bir destekçidir. Cennet yolunun alametidir. Allah, bilgi sayesinde bir kısım insanları yükseltir ve onları hayır işlerinde öncü ve yol gösterici yapar. Melekler onlarla arkadaş olmayı arzular. Yeryüzünde ne varsa her şey, bu gibi âlimler için Allah'tan mağfiret diler. Çünkü bilgi, insanların kalplerini kötülükten kurtaran bir nimettir. Gözleri karanlıktan aydınlığa çıkaran bir ışıktır."¹⁵⁴

Gazali, yukarıda ana çerçevesini çizdiğimiz bilgiyi, ibadet seviyesine çıkarmış ve onu adeta ibadete denk kabul etmiştir. Âlim ve bilgili bir insanın iki rekat namazını, cahil bir insanın bin rekat namazından daha değerli kabul etmesinin¹⁵⁵ yanı sıra, gecenin bir anında bilgi üzerine yapılacak bir sohbetin, o gecenin tamamını ibadet etmekle geçirmeye denk gelmesi¹⁵⁶ onun ilme verdiği değerin göstergesidir. Aynı şekilde Kur'an'ın okunuşuyla ilgili ölçüsünü de yine bilgiye bağlar. Konuyla ilgili bir hadisi kullanan Gazali, bilgisiz hiçbir şeyin kıymet kazanamayacağını belirtir: "Peygamberimiz buyurdu ki, zikir meclisinde bulunmak, bin rekât namaz kılmaktan daha faziletlidir. Bilgi meclisinde bulunmak da bin cenaze namazında hazır bulunmaktan daha faziletlidir. Peygamberimize soruldu: 'Ya Rasulallah, Kur'an okumaktan da mı daha faziletli?' Cevap olarak Peygamberimiz, '**bilgisiz Kur'an hiç fayda verir mi?**' buyurdu."¹⁵⁷

Gazali düşüncesinde bilgi, girdiği alana değer katan ve ona farklı bir konum kazandıran bir yapıdadır. Bundan dolayıdır ki Gazali, ilmî herkesin öğrenmesi için bir zorunluluk olarak görür. Bu görüşünü de birçok ayet ve hadisle destekler.

"*De ki bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?*"¹⁵⁸ ayetiyle ele aldığı konuyu, "Bilgi elde etmek her Müslüman erkek ve kadın için farzdır."¹⁵⁹ hadisiyle bir zorunluluk seviyesine

¹⁵⁴ Gazali, *İhya*, I, s.28.

¹⁵⁵ Gazali, *İhya*, V, s.123; bkz., Şerbasi, Ahmed, *Gazali*, Daru Ceyl, Beyrut 1989, s.87.

¹⁵⁶ Gazali, *İhya*, I, s.24.

¹⁵⁷ Gazali, *İhya*, I, s.57.

¹⁵⁸ Zümer, 39/9.

çıkartır. Öğrenilmesi gereken bilgileri de ayrıntısıyla açıklayan Gazali, her alanda olduğu gibi bilgi alanında da ifrat ve tefritten kaçınılması gerektiğini vurgular. Çünkü bilgi hem iyiye hem de kötüye kayabilecek bir alandır. Bu durumu yağmur suyuyla somutlaştırır:

“Bilgi yağmur gibidir. Gökten tatlı ve berrak olarak iner. Ağaçlar onu damarlarıyla çeker. Onu tatları nisbetinde değiştirirler. Acı ağaçta o su, gittikçe acılaştır, tatlı ağaçta ise gittikçe tatlılaştır. Bilgi de böyledir. Kişiler onu hıfzederler, kendi maksatları doğrultusunda onu değiştirirler. Kibirli bir kimsenin gururu, mütevazı bir kimsenin de tevazusu artar.”¹⁶⁰

İlmin bu iki alana yönelik fonksiyonu, Gazali’de bir kriter oluşturmaya yol açar. Bu kriter, onun bütün eserlerinde temel nokta olur. Bu da bilgide ‘fayda/aktivite’ ilkesidir. Yani kişinin elde edeceği bilgi, herhangi bir şekilde ona bir fayda sağlamalıdır. Bu anlamda Gazali, bilginin pragmatik bir değer taşıması gerektiğini düşünür. Buna “Faydasız bilgiden Allah’a sığınırım” hadisini örnek göstererek,¹⁶¹ insanların âhirette en şiddetli azaba uğramalarının sebebinin kendisinden faydalanılmayan bilgi olacağını belirtir. Ona göre faydalı bilgi, kişiyi Allah’a yaklaştırır ve ondan hakkıyla sakınmayı öğretir.

Gazali’nin temel bir değer olarak belirttiği bilgi, eyleme dönüşmedikçe kendi başına bir anlam ifade etmez. İlmin gayesi, aynı zamanda insanın da mutluluğunun temeli olan ‘marifetullah’tır. Allah hakkında elde edilecek bilgi, insanın elde edebileceği en son seviyedir. Bir şeyin değerinin ürünüyle ölçülmesi gibi, bilgi de ancak Allah’a ulaşmada sağladığı verilerle değerlendirilir.

Gazali, faydalı ilmi şu şekilde özetler: “Faydalı bilgi, (a) Allah’a olan sakınmayı, kendi ayıplarını görmedeki basiretini, Rabbinde kullukta marifetini arttıran, (b) Dünya sevgisine yönelişini azaltan, âhirete rağbeti arttıran, (c) Sakınman için amellerdeki afetlere karşı gözünü açan, şeytanın hile ve aldatmasını bildiren, (d) Kötü âlimleri, din ile dünyayı elde etmek için, ilmi, devlet yöneticilerinden mal almaya, vakıfların, yetimlerin ve miskinlerin mallarını yemeye vesile kılarak, Allah’ın gazabına uğratmak için onları şeytanın nasıl kandırdığını bildiren, (e) Âlimlerin makam talebi ve halkın kalbinde yer edinmek için,

¹⁵⁹ Gazali, *İhya*, I, s.16; *Kimya*, I, s.132; *Minhac*, s.28.

¹⁶⁰ Gazali, *İhya*, III s.427 I; Benzer açıklama için bkz., *İhya*, I, s.177.

¹⁶¹ Gazali, *Eyyühe’l-Veled*, s.275.

nasıl gayret sarf etiklerini öğreten, böylece gösteriş, sözle münakaşa ve kibirden sakındıran bilgidir.”¹⁶²

Bu bilgileri öğrenen, onunla amel eden ve onu etrafındakilere öğreten kişinin değer olarak yükseleceğini ve kendisine bilinmeyen alanların açılacağını belirten Gazali, öğrenilmesi gereken ilmin bu amaçlara hizmet etmesi gerektiğini vurgular. Onun düşüncesinde, öğrenilmesi zorunlu olan bilgileri üç kategoride ele alır: (a) Tevhid ilmi, (b) Kalbi bilgiler, (c) Muamele ilmi.¹⁶³ *Mizan*'da da ilmi, nazari ve ameli olmak üzere iki kısma ayırır ve kişinin kendisini eğitmesi, ahlakını güzelleştirmesi ve güdüler arasında bir denge kurmasını faydalı bilgi olarak değerlendirir.¹⁶⁴

Gazali, eserlerinde İlimlerin sayımı olarak adlandırabileceğimiz bir sistematik kurmuştur. Bunun tamamını burada ele almayacağız fakat Gazali'nin sunmuş olduğu bu program, bir insanın ilköğretimden üniversiteye kadar okuması gereken ilimlerin tamamını kapsamaktadır. Özetle insan, kendisiyle ilgili bütün ilimleri öğrenmeli bunları bir sıradüzeni içerisinde ele almalıdır.¹⁶⁵

¹⁶² Gazali, *Bidayetu'l-Hidaye*, Mektebetu't-Tevfikiyye, Kahire 1422, s.402.

¹⁶³ Gazali, *Minhac*, s.28; *Ravdatu't-Talibin*, s.137; Çubukçu, İ.Agah, *İslam Düşüncesi Hakkında Araştırma*, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1972, s.110-111.

¹⁶⁴ Gazali, *Mizan*, s.230, 232.

¹⁶⁵ A. Şeri ilimleri

- a. Usul İlimleri
 1. Tevhid ilmi
 2. Tefsir ilmi
 3. Hadis ilmi
 4. Fıkıh ilmi

- b. Furuğ İlmi
- c. Ahlak ilmi
- d. Hazırlayıcı ilimler
- e. Tamamlayıcı ilimler

B. Akli (felsefi-dünyevi) ilimler

- a. Tıp
- b. Matematik
- c. Mantık
- d. İlahiyat
- e. Tabiat
- f. Övülen ve iyi sayılan ilimler
- g. Yerilen ilimler
- h. Mübah ilimler

C. Âhiret ilimleri

- a. Mükâşefe (teorik) ilmi
- b. Muamele (pratik) ilmi
- c. Kalbin durumu ile ilgili ilimler
- d. Allah'ın sıfat ve fiilleri ile ilgili ilimler. Daha geniş bilgi için bkz., Gazali, *İhya*, I, s.33-44, 50, 61; III, s.20, 145; *Mizan*, s.230; *İlmi Ledün*, 224, 244-246.

Görüldüğü gibi Gazali, bilgileri geniş bir alan içerisinde incelemiş ve insanların dünya ve âhiret mutluluğu için bunları kişisel ve sosyal hayatlarında kendisini ilgilendirdiği kadarıyla öğrenmesi ve bilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Tercihini genellikle âhiretten yana kullanan düşünürümüz, diğer bilgilerin de tahsili konusunda hassasiyetini korumuş ve onları da ‘farz-ı kifaye’ olarak değerlendirmiştir. “Eğer bir İslam beldesinde hastaları tedavi edecek bir doktor bulunmazsa, insanlar sıkıntıya girer. Bu insanlar kendilerini sıkıntıya soktukları için sorumlu tutulurlar. Çünkü hastalığı veren Allah, onun ilacını da yaratmıştır. Bu ilacı bulma gücünü Allah insana vermiştir.”¹⁶⁶

Gazali, yukarıda sayılan bilgileri insanın ihtiyaçları doğrultusunda bilmesi gerektiğini vurgular ve eğer hiç kimsenin bilmediği bir durum olursa bütün insanların sorumlu olduğunu önemle belirtir. Bu anlamda Gazali’nin din ve dünya dengelemesi genellikle bu alan içerisinde gerçekleşir. Bu ölçüyü kendisi şöyle ifade eder: “Âhiret ilmini biz aşırı derecede överken, diğer bilgileri küçümsediğimiz asla sanılmasın. Bilgilerle uğraşan âlimler, sınır bekçiliği ve gözcülük görevi yapan Allah yolundaki mücahitler gibidir. Bunlardan bir kısmı, savaşçı, bir kısmı da yardımcıdır. Bir kısmı gazilere su verir. İşte bunların hepsinin niyeti ganimet elde etmek değil de Allah’ın dinini yüceltmek olunca hiç biri mükâfatsız kalmaz.”¹⁶⁷ Gazali’nin bütün sisteminde olduğu gibi bilgi anlayışında da temel ölçüsü, din ve dünya mutluluğunun kaynağı olan ‘marifetullah’a ulaşma ve onu elde etmedir. Elde edilebilecek her şey, bu amaca yöneliktir. Eğer öğrenilen bilgi bu amaca hizmet ediyorsa, bunu ‘faydalı bilgi’; bu amacın dışına çıkan her şey mahiyeti ne olursa olsun kişiyi felakete götüren bilgi olarak görür.

Kısaca belirtmek gerekirse Gazali, üç tür bilgiden bahseder: (a) Vasıtasız idrakle elde edilen bilgi, (b) Eğitim ve öğretimle elde edilen bilgi, (c) Basiretle inanarak elde edilen bilgi.¹⁶⁸ Bütün bu bilgi türleri, insanın gelişimine ve kendisini bu bilgiye hazırlamasıyla ve ilahi bir yardımla elde edilir. Bu yolla elde edilen bilginin değeri de ilahi bir amaca yönelik olmasıdır. Bu gaye sağlandığı takdirde bilgi, insan için en değerli bir erdem olurken, böyle bir bilgiyi elde etmek insan için zorunluluk (farz) olmaktadır. Bu alan aynı zamanda kendisi yerine hiçbir bilginin yerleştirilemeyeceği özgün bir öğrenme ve yaşama düzeyidir.

¹⁶⁶ Gazali, *İhya*, I, s.34.

¹⁶⁷ Gazali, *İhya*, I, s.79.

¹⁶⁸ Bkz., A’sem, Abdul Emin, *Feyluesuf Gazali*, Daru Neşr, İfril 1988, s.116-124; Hattab, Abdulhamid, *Gazali; Beyne’-d-Din ve’l-Felasife*, Mevsuatü’l-Vataniyye, Cezayir 1986, s.107-109; Güngör, Erol, *İslam Tasavvufunun Meseleleri*, Ötüken Yay., İstanbul 1982, s.80.

3. Düşünme-Tefekkür

Bir şey hakkında düşünceye dalmak, nazari araştırmalarda bulunmak, bir konunun akıbeti hakkında düşünme, aklın işlemesi ve fikir üretmek gibi anlamlara gelen tefekkür, aradığını elde etmesi için nesnelerin anlamları ve kavramları arasında kalbin faaliyette bulunarak, iyi ile kötüyü ayırt eden ışığı kalpte yakalamaktır.¹⁶⁹

Temel kaynaklarımızda tefekkür birçok ayet ve hadiste ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Hatta bu faaliyetle ilgili, nazar, tedebbür, tezekkür, i'tibar ve taakkul gibi kavramlar da kullanılmaktadır. Bu kavramlar Kur'an'ın düşünceye verdiği değeri de göstermesinin yanı sıra, asıl vurgulanması gereken şey Kur'an'ın, düşünmeye verdiği önemin ötesinde düşünmenin biçimi, hareket noktaları ve gayesi hakkındaki telkinleridir. İnsanı düşünmeye sevk ve teşvik eden çok sayıda ayete topluca bakıldığında düşünmenin önemli bir kulluk görevi, bir ibadet olduğu sonucuna varılabilir. Düşünmenin konusu ise başta bizatihi Kur'an'ın mesajı olmak üzere bu mesajın aydınlatıcı ve yol gösterici ışığı altında Allah-âlem, âlem-insan, Allah-insan ilişkisidir. Kur'an'ın, kâinatı ve insanı belli bir yaradılış sürecinde ve süreklilik arzeden ilahi yasalar çerçevesinde anlamlandıran, insanı var oluşun ilahi kanunlarına paralel olarak doğru bilgi ve doğru eylemin gereklerine uygun şekilde yönlendiren ayetleri, düşünmenin konusunu kendiliğinden belirlemektedir.¹⁷⁰

Kur'an'da düşünme faaliyeti, iki bilinenden hareket ederek üçüncü bilinene ulaşmaktır.¹⁷¹ İki bilinenden hareketle üçüncü bilinmeyi bilinir hale getirme faaliyetidir.

Gazali'ye göre tefekkür, "üçüncü bir bilgiyi elde etmek için kalpte iki bilgiyi hazır bulundurmak."¹⁷² Yani insanın bildiklerini bir araç olarak kullanması ve bu surette bilinmeyen durumların kendisi için ortaya çıkması ve yeni durumların belirmesidir.

Gazali, *İhya*'nın tefekkür bölümünde "Bir saatlik düşünme, bir senenin ibadetinden daha hayırlıdır." hadisini hatırlatarak, düşünme faaliyetinin önemini vurgularken, onun nurların anahtarı, basiretin başlangıcı ve bilgilerin ağı olduğunu belirtir. İnsanların çoğunun düşünmenin meyvelerinden habersiz olduğunu belirten Gazali, tefekkürün hakikatini,

¹⁶⁹ İbn Manzur, Lisan, "fkr" Mad.; Uludağ, Süleyman, *Tasavvufi Terimler Sözlüğü*, Kbalacı Yay., İstanbul 2002, s.343; Yavuz, Yusuf Şevki, *Kur'an-ı Kerim'de Tefekkür ve Tartışma Metodu*, Bilgi ve Kültür Yayınları, Bursa 1983, s.45.

¹⁷⁰ Kutluer, İlhan, "Düşünme" Mad., DİA., TDV. Yay., İstanbul 1994, X, s.53.

¹⁷¹ Bayraklı, *İslamda Eğitim*, s.224.

¹⁷² Gazali, *İhya*, V, s.164; *Miškāt*, s.248.

meyvesini, kaynağını, varacağı noktayı, yolunu ve keyfiyetini bilme konusunda bir eksikliğin olduğunu açıklar.¹⁷³

Düşünmeyi insan olmanın bir ayrıcalığı olarak belirten düşünürümüz, temelde insanı diğer varlıklardan ayıran temel etkenin düşünme olduğunu belirtir. “İnsanın yaratılmış varlıklar arasında ayırt edilmesi ve hakikatin beyanı ile özelleşmesi, sadece ‘düşünme’nin değeri iledir.”¹⁷⁴ İnsanda ilk yaratılan şeyin akıl olması, düşünmeyi de akla bağlaması yönüyle insana farklı bir kıymet kazandırır. “İlk yaratılan bu cevher, özünün saflığı sebebiyle akıl; Yaraticının Rabliğini anlaması sebebiyle, akıllı (âkil); onun yanında kulluğunu anlaması sebebiyle, akledilir (ma’kul) bir şey oldu. Böylece Rabbini tanıdı, onun emrine itaat etti.”¹⁷⁵

Gazali, düşünmeyi akıl ve bilgiyle kurduğu bu bağ sayesinde insana mahsus bir değer olarak ele alır. İnsanın bu değeri elde edebilmesi için de bazı eğitimlerden geçmesi gerekir. Bunun ilk aşaması da kişinin fizyolojik güdülerinin esaretinden kurtulması ve onlara hâkim bir duruma gelmesidir.¹⁷⁶ “Arzu ve heves derisinden, yılanın soyunduğu gibi soyunan ve din zırhı ile donanan kimsenin kalbi, ilahi nurla açılır, imanı birlik nuru ile yanar, hissi bakışı kısılır ve akli bakışı artar. Melekûtun sırları ona gizli kalmaz.”¹⁷⁷

Tefekkürün gerçekleşmesinin ilk koşulu kalbi istila eden bütün güdü ve hevesleri oradan temizlemektir. Gazali bu durumu, tarlaya atılan tohuma benzetir. Çiftçi, tarlayı ekmeden önce, orada var olan yabancı otları, tohumun gelişmesini engelleyecek her türlü engeli ortadan kaldırmak durumundadır. Aksi takdirde, o tarladan istediği verimi elde edemez. İnsanın da elde ettiği bilgiyi içselleştirmesi için öncelikle kalbinde bu bilgiyi sağlamlaştırmasına engel olan her şeyin ortadan kaldırılması ya da sınırlandırılması gerekir ki, bu tohumdan muhabbet ve marifet ağacı yeşerebilsin.¹⁷⁸ İnsanda bu şekilde gerçekleşen düşünme, “hallerin en değerlisi, vasıfların en yücesi, konuşma ve sözün temelidir.”¹⁷⁹

¹⁷³ Gazali, *İhya*, V, s.161.

¹⁷⁴ Gazali, *Mearif*, s.38; İbn Haldun, *Mukaddime*, II, s.650; Zernuci, Burhaneddin, *Ta’limu’l-Muteallimin*, Sahaflar Yay., İstanbul 1995, s.20.

¹⁷⁵ Gazali, *Mearif*, s.41.

¹⁷⁶ Gazali, *Mizan*, s.193.

¹⁷⁷ Gazali, *Mearif*, s.42.

¹⁷⁸ Gazali, *İhya*, III,s.97, 186; IV, s.267; V, s.30; Taylan, *Gazali’nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, s.173.

¹⁷⁹ Gazali, *Mearif*, s.42.

Kişi kalbi bütün gereksiz şeylerden temizledikten sonra, elde edilen bilgiler vasıtasıyla yeni ve bilmediği bilgilere ulaşır. Bu, zincirleme yoluyla yeni bilgilere ve onlar da yeni bilgilere ulaşır.

“Marifetler kalpte bir araya gelip de hususi bir tertip üzere sıralandığında başka bir marifeti meyve verirler. Çünkü marifet, marifetin ortaya çıkardığıdır. Böylece yeni bir marifet ortaya çıktığında, o marifet başka bir marifetle çiftleştğinde, bundan başka bir marifet doğar. Böylece doğan marifetler zinciri uzayıp gider. Bilgiler, düşüncede sonsuza kadar uzanır. Marifetin artış yolu ancak ölüm veya başka engellerle kapanır.”¹⁸⁰ Marifetin insanda oluşmasını engelleyen durumlar, çalışmamızın ileri bölümlerinde ‘öğrenmeyi engelleyen faktörler’ başlığı altında ele alınacaktır.

Gazali, insandaki bilgi ve tefekkür gücünden hareketle, insanın fikir yürütmesini ve üçüncü bir bilgiye ulaşmasını şu örnekle açıklar: “Âhiretin daha hayırlı ve daha tercihe şayan olduğunu bildiği halde, dünyaya meyledip onu tercih eden kişi için iki yol vardır: Bunlardan birincisi, başkasından, âhireti seçmesinin dünyayı seçmekten daha üstün olduğunu dinlemesi, onu taklit etmesi ve işin hakikatini basiretiyle iyice öğrenmeden tasdik etmesidir. Böylece bu kimse, ameliyle âhireti dünyaya tercih etmeye yönelir. Bu yöneliş, sadece başkasının sözüne güvenmesinden ileri geliyor. Bu durum bir taklittir ve bundan marifet ortaya çıkmaz. İkinci yol, devamlı ve baki olanın seçilmeye daha elverişli olmasını, sonra da âhiretin dünyadan daha kalıcı olduğunu bilmesidir. Böylece iki bilgidен üçüncü bir bilgiyi kazanır. O da ‘âhiretin dünyaya tercih edilmesi daha iyidir.’ bilgisidir.”¹⁸¹

İnsanın böyle bir fikir yürütme ve düşünme kabiliyetine kavuşması, bazen kalpte var olan doğal bir yetenekle veya ilahi nurla -peygamberlerde olduğu gibi- bazen de öğrenme ve öğrendiklerini tekrarlama ve yaşamayla olur.¹⁸² Gazali, sağlıklı düşünme süreçlerinin oluşumu için iki yol takip etmektedir: Bunlardan birincisi Allah’ın insanın kalbine yerleştireceği bir nur ve ışık; diğeri de eğitim ve öğretim yoluyla bu süreçlerin öğretilmesi ve kazanılmasıdır. Bu anlamda eğitimin bir görevi de insana sağlıklı bir bilgi ve tefekkür gücü kazandırmaktır. Doğuştan getirilen yeteneklerin gelişme ve yetişmeye elverişli bir ortamda keşfedilerek hayata kazandırılması ve engellerin ortadan kaldırılması, eğitim ve öğretim yoluyla gerçekleşir.

¹⁸⁰ Gazali, *İhya*, V, s.164.

¹⁸¹ Gazali, *İhya*, V, s.164.

¹⁸² Gazali, *İhya*, V, s.164.

Gazali, düşünmenin ürünleri ve meyveleri olarak da bilgi ve onun uygulaması olan eylemi (amel) görür. Bir insanın kalbine bilgi ulaştığında, onun durumu değişir. Kalbin durumu değişince organlarımızın eylem ve davranışları da değişir. Bu durum karşısında düşünce, hem başlangıç hem de bütün güzelliklerin anahtarıdır.¹⁸³ “Şu halde, insan, düşünmeden başkasıyla amacına ulaşamaz. Şayet, en yüksek mutluluğa düşünmeden başka bir şeyle ulaşmak mümkün olsaydı, o vakit Allah’ın hitabı, dinin yükümlü kılması, kulluğu kabul etmek, peygamberliği tasdik etmek, rabliği kabul etmek hep bu başka şeyin varlığına bağlı olurdu. Bu anlamlar düşünmeyi gerekli kıldığına göre, anlaşılmıştır ki insan, sadece düşünme ile hayvanlardan ayrılır ve yalnız düşünme ile meleklerle benzer. Bu, Allah’ın kullarına en büyük bağışlarından biridir.”¹⁸⁴

Bu düşünce yapısının şekillenmesi ve kalpte yerleşmesi, Gazali’de beş aşamada gerçekleşir: (a) Tezekkür, yani iki bilgiyi kalpte hazır bulundurmak, (b) Kalpte hazır bulunan bu bilgilerden üçüncü bir bilgiyi talep etmek, (c) İstenilen bilginin varlığı ve kalbin onunla nurlanması, (d) Marifet nurunun kalpte gerçekleşmesinden sonra kalbin vaziyetinin eskisinden farklı bir hale gelmesi, (e) Organların, kalbe yeni gelen hallere göre hizmet vermesi. Bu aşamadan sonra, taşa vurulan demirin ateş çıkarması gibi, görmeyen göz, görür duruma gelir.¹⁸⁵ Gazali’de Allah’ın halifesi olmaya hak kazanan kişi, işte bu düşünce aşamalarından geçen ve bunu sürekli hale getirerek kalbine bir nur inen kişidir.

İnsandaki tefekkürün yetkinlik belirtisi imandır. Yüce Allah’ın, “*Andolsun biz Âdemoğullarını şan ve şeref sahibi kıldık.*”¹⁸⁶ ayetiyle belirtmiş olduğu bu üstün değer, imandır. İmanı elde edemeyen kişi, düşünme şerefine de ulaşmaz. Düşünme şerefini de elde edemeyen kişi, Allah’ın saygınlığını elde edemez.¹⁸⁷

Kısaca belirtmek gerekirse Gazali’de tefekkür, hazır olan bilgilerden yola çıkarak yeni bilgi ve anlayışlara ulaşmaktır. Bundan dolayı da bir insan kısa süreli tefekkürle, öğrenilmesi uzun sürebilecek birçok şeyi öğrenebilir ve bunları uygulayabilir. İnsanların bir kısmı taallüm bir kısmı da tefekkürle öğrenirler. Fakat taallüm, tefekküre ihtiyaç duyar. Çünkü insan her şeyi tüm ayrıntılarıyla bilemez. Bir şey öğrenir ve bilgilerden tefekkür

¹⁸³ Gazali, *İhya*, III, s.96; V, s.164-165.

¹⁸⁴ Gazali, *Mearif*, s.43.

¹⁸⁵ Gazali, *İhya*, III, s.97; V, s.165-166.

¹⁸⁶ İsrâ, 17/70.

¹⁸⁷ Gazali, *Mearif*, s.44.

yoluyla başka bir şey çıkarır. Çünkü birçok bilgiyi hikmet sahibi insanlar, öğrenmek ve bilgi elde etmek için fazla çalışmaya gerek duymaksızın zihinlerinin duruluğu, fikir kuvvetleri ve sezgilerinin keskinliği sayesinde ortaya çıkarmışlardır.¹⁸⁸ Bu yolla insanın bildiklerinden bilmediklerini elde etme imkânı olmasaydı, eğitim ve öğretim de o derece zorlaşacaktı.

Gazali'nin tefekkür anlayışı, bilinenlerden hareketle bilinmeyenlerin elde edilmesi, bunların sentezinin yapılması, içselleştirilmesi, kalpte başlayan değişimin organlara da yansması şeklindedir.

Gazali, yukarıda maddeler halinde saydığımız alanlarla ilgili olarak, insanın tefekküre başlama noktası olarak kişinin kendisini gösterir. Bunun gerekçesini de şöyle açıklar: “Biz birinci kısımla başlayalım, o birinci kısım, iyiyi kötüden ayırt etsin diye kişinin kendi nefsinin sıfatlarını ve fiillerini düşünmesidir.”¹⁸⁹ İnsanın kendisinde var olan hata ve kusurları düşünerek onların daha iyi nasıl düzeltilebileceğini, yine kendi kendine sorarak düşünmesi gerekir. Gazali'nin insandan ya da yaratılmışlardan hareketle yaratıcıya ulaşma düşüncesi, Descartes'in de üzerinde yoğun bir şekilde durduğu bir konudur. Tıpkı Gazali gibi Descartes de uzun bir şüphe ve arayış döneminden sonra şu sonuca varmıştır: Uzun bir düşünceden sonra ‘Bendeki mükemmel düşünce tek kelimeyle Yaratıcı tarafından bana verildi’ ihtimali kalıyor. Bu mükemmelliğe bir de şunu eklerim: Madem ki sahip olduğum bir mükemmellik biliyorum, öyleyse ben var olan biricik varlık değilim, kendisine bağlı bulunduğum ve sahip olduğum her şeyi kendisinden edindiğim daha mükemmel başka bir varlığın bulunması zorunludur. Eğer dünyada tamamen mükemmel olmayan bazı cisimler veya başka varlıklar var ise, varoluşlarının Yaratıcıya bağlı olması gerekir, dolayısıyla onsuz tek bir an bile var olamazlar.¹⁹⁰

Kalbinde var olan ahlaki hastalıkları ve düşünmesine engel olan her türlü manevi hastalıktan kurtularak kalbini düşünmeye ve fikir üretmeye hazır hale getirmelidir.¹⁹¹ Bu şekilde gerçekleşecek tefekkür, insanın kendisine yönelteceği sorularla başlar. Çünkü insanın yaratılışında başlıbaşına ayet ve deliller vardır.

¹⁸⁸ Gazali, *Miškāt*, 248; *İhya*, V, s.166.

¹⁸⁹ Gazali, *İhya*, V, s.167.

¹⁹⁰ Descartes, *Metod Üzerine Konuşmalar*, s.34-36.

¹⁹¹ Gazali, *Kimya*, II, s.860.

“(İnsan hiç düşünür mü) hangi özden Allah onu yaratır. Bir sperm damlasından yaratır ve sonra onun tabiatını oluşturur; sonra hayatı onun için kolaylaştırır; sonunda onu öldürür ve kabre koyar; sonra dilediğinde onu tekrar diriltir.”¹⁹²

İnsanın hiçbir değeri olmayan, hiçbir ağırlığı bulunmayan bir nesneden yaratılması ve şekillenmesi, başlı başına bir düşünme konusudur. Çünkü bu değersiz nesne, ileride her şeyiyle mükemmel bir donanıma sahip ve iyiyi kötüden ayırıp karar verebilecek bir canlıya dönüşecektir.¹⁹³ Gazali, Kur’an’da sık sık sperm (nutfe) sözcüğünün hatırlatılmasını da insanı bu olağanüstülük karşısında düşünmeye çağırması olarak değerlendirir. *İhya*’da insanın bu mükemmel yapısını uzun uzadıya inceler ve tefekküre insanın kendi varlığından başlaması gerektiğini vurgular.

“*Akl-ı selim sahipleri ayakta dururken, otururken, yanları üzerine yatarken Allah’ı anarlar. Göklerin ve yerin yaratılışı hakkında derin derin düşünürler ve şöyle derler: Ey Rabbimiz! Sen bunları boşuna yaratmadın.*”¹⁹⁴

Ayette belirtilen akıl sahipleri, Allah inancıyla fikri araştırmayı bir arada götüren, entelektüel faaliyetlerini tezekkür ve tefekkürün birbirini takip ettiği ve bütünlüğü bir akli yapıyla gerçekleştiren insanlardır. Ayrıca zikir, dille anmaktan ziyade Allah’ın hayranlık uyandırıcı kudret belirtilerini tefekküre dalmak, bu alametlerin Allah’ın kudretini hatırlatıcı tesiriyle düşünmeye koyularak Allah bilinciyle dolmaktır. Göklerle yerin yaratılışı, gündüz ve gecenin ardı ardına gelmesi üzerine tefekkür, bu düzenin yaratıcısını hatırlamadır.¹⁹⁵

İnsanın Allah’ın yaratmış olduklarından hareketle, Allah’a ulaşması ve bu yolla kendisine bilinmeyenlerin de açığa çıkması tefekkürün diğer bir yönüdür. Kur’an’daki birçok ayet, tefekkürün bu boyutuna işaret eder. Âlemdeki ve sosyal düzendeki denge, hiçbir şeyle kıyaslanamayacak derecede mükemmel bir yapıdadır. Bu, akıl sahibi herkesi, düşündürecek ve onlarda hayranlık uyandıracak bir durumdur. Gazali’ye göre Kur’an, insanı sürekli tefekküre yönlendirirken, onu bu açıdan ele alır.¹⁹⁶

¹⁹² Abese, 80/18-22.

¹⁹³ Gazali, *İhya*, V, s.175; Kutub, *Tefsir*, VI, s.3831.

¹⁹⁴ Âl’i İmran, 3/191.

¹⁹⁵ Yazır, Hak Dini Kur’an Dili, Azim Yay., İstanbul 1992, II, s.484-486; Kutluer, “*Düşünme*” Mad., s.53.

¹⁹⁶ Gazali, *Kimya*, II, s.862.

“Sizi topraktan yaratması, ardından insan olarak yeryüzüne dağılmanız, O’nun varlığının delillerindedir.”¹⁹⁷

“Sizi yaratmak mı daha güç yoksa gökyüzünü yaratmak mı, ki onu Allah bina etti, onu yükseltip düzene koydu, gecesini karanlık yapmış, gündüzünü aydınlatmıştır.”¹⁹⁸

“Biz yeryüzünü dirilerle ölümlere toplanma yeri yapmadık mı? Oraya sabit ve yüksek dağlar yerleştirmedik mi? Size tatlı sular içirmedik mi?”¹⁹⁹

“Biz gökleri ve yeri ve ikisi arasında bulunan her şeyi sırf bir oyun olsun diye yaratmadık. Biz onları gerçek bir amaç için yarattık; fakat insanların çoğu bunu bilmezler.”²⁰⁰

“Şüphesiz göklerin ve yerin yaratılışında; gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişinde; insanlara yararlı şeyler taşıyarak denizde seyreden gemilerde; Allah’ın gökten yağmur indirip onunla arzı ölmüşken diriltmesinde; oradaki hayvanları üretip yaymasında; gök ile yer arasında Allah’ın emrine boyun eğmiş rüzgarları ve bulutları şu yandan bu yana yöneltmesinde aklını kullanan bir topluluk için nice deliller vardır.”²⁰¹

Yukarıdaki ayetleri örnek veren Gazali, insanın kendisinden başlayarak çevresine doğru bir tefekkür hamlesi yapması gerektiğini belirtir. Evrende var olan her şey, insanı düşünmeye ve araştırmaya davet etmektedir. İnsanın kendisi, çevresindeki ağaçlar, hayvanlar, madenler, direksiz bir şekilde ayakta duran gökyüzü ve evren bütün güzelliği ve mükemmelliği ile insan tarafından keşfedilmeyi beklemektedir.²⁰²

Gazali, İnsanların bütün bu güzellikler içerisinde, bunları anlayamaması, anlamak istememesi ve bunlar üzerinde tefekküre dalmamalarını, padişahın sarayını gezen karıncaya benzetir. Padişahın yüksek duvarlı, temelleri kuvvetli, her türlü güzellikle süslenmiş sarayına bir karınca duvardan geçerek içeri girer. Burada bir süre dolaşan karınca, tekrar arkadaşlarının yanına dönünce, sarayda gördüğü diğer karıncaların nasıl yiyecek topladıklarını ve yiyeceklerini nerede sakladıklarından bahseder. Fakat karıncanın bu saraydaki güzellik ve ihtişamdaki haberi bile yoktur. İşte yeryüzünde hayat süren ve yaşayan insanlar da tıpkı böyledir. Yukarıdaki ayetlerde de geçtiği gibi, bütün bu güzellik ve mükemmellik, her

¹⁹⁷ Rum, 30/20.

¹⁹⁸ Naziat, 79/27-28.

¹⁹⁹ Mürselat, 77/25-27.

²⁰⁰ Duhan, 44/38-39.

²⁰¹ Bakara, 2/164.

²⁰² Gazali, *Kimya*, II, s.859-874.

yönüyle insana hitap ederken, insanların çoğu bundan habersiz sadece günlük ihtiyaçlarını gideriyorlar. Gazali bu durumu şöyle izah eder: “Karıncada ne seni ne sarayın güzelliklerini ne de bu sarayı yapan mimarın mükemmel yapıtını bilme imkânı yoktur. Sen ise melekût âleminin her türlü güzelliğini tefekkürle bilmeye güç yetirebilirsin. Bu senin için sonu gelmez bir meydandır.”²⁰³

Gazali, tefekkürün insanın kendi nefsinin temizledikten sonra ve Allah’ın yaratmış olduğu güzellikleri fark etmesiyle gerçekleşeceğini belirtir. Bu tefekkür, insandan başlayarak çevresine doğru yaygınlaşacak ve Allah’ın yarattıkları üzerinde yoğunlaşacaktır.

İnsan, eğitim ve öğretim yoluyla elde ettiklerini tefekkür yoluyla çoğaltarak onlardan yeni bilgi ve deneyimler elde eder. Gazali, tefekkürü bu anlamda ele almış ve öğrenilen bütün her şeyin insanda etkisiz bir halde kalmasının önlenmesi için tefekküre ihtiyaç duyulduğunu belirtir.

4. İman

İman, Hz. Peygamber’i Allah’tan getirdiği zaruri olarak bilinen hükümlerde tasdik etmek, O’nun varlığını haber verdiği şeylerin mevcudiyetini kabul edip tam bir boyun eğişle teslim olmaktır.²⁰⁴ Gazali, imanı bu tarif içerisinde ele almış ve onun derecelerinin olması gerektiğini vurgulamıştır. İmanı tarif ederken onu üç manada ele alır: (a) Delilsiz olarak sadece taklit ve telkin yoluyla kalbin tasdiki, (b) Kalbin tasdikiyle birlikte uzuvların ameli, (c) Delil ve basiret nuru yoluyla yakini tasdik.²⁰⁵ İmanın bu aşamaları, insanın içinden başlayıp, önce bedenine ve oradan da çevresine doğru yayılan bir durum sergiler. Gazali, imanın bu tariflerinin hepsinin birlikte ele alınması gerektiğini belirtmiş ve ancak bu yolla insanın kurtuluşa ermesi mümkün olduğunu vurgulamıştır. Yukarıdaki sıralamayı *İhya*’nın üçüncü cildinde, (a) Halkın imanı, (b) Kelamcılarının imanı, (c) Ariflerin imanı şeklinde tasnif eder.²⁰⁶ Bu aşamalardan ilk ikisinde yanılmaların olabileceğini, fakat üçüncü aşamada tam bir ‘yakın’ halinin gerçekleşeceğini belirtir.

²⁰³ Gazali, *İhya*, V, s.189.

²⁰⁴ Taftazani, Sa’duddin, *Şerhu’l-Akaid*, İstanbul 1326, s.153; Kadı Abdulcabbar, *Şerh-u Usuli’l-Hamse* (neş. Abdulkerim Osman), Kahire 1965, s.708.

²⁰⁵ Gazali, *İhya*, I, s.165-166; İsfehani, Rağıp, *ez-Zeria ila Mekarimi’s-Şeria* (çev.Abdi Keskinsoy), Beşikçi Yay., İstanbul 2003, s.178.

²⁰⁶ Gazali, *İhya*, III, s.29.

Gazali, bir kimsenin içinde bulunabileceği fikri durumla veya bilme durumuyla ilgili üç mümkün doktrin kabul eder: en aşağısı, bir kimsenin ebeveyn ve öğretmenler gibi başka kişilerin tesiri üzerine inanç doktrinlerini kabul ettiği safha olan İman durumudur. Bu taklit veya ‘başkalarının otoritesini kabul etme’, ‘saf inanç’ olarak tanımlanabilir, çünkü insan başkalarına bağlılığın farkında olmayabilir ve inandığı şeye nasıl inanmaya başladığını sormayı düşünmemiş olabilir. İkinci derece, bir insanın inandıkları için deliller gösterebildiği, bilgi veya bilgi derecesidir. Bu, resmi münevver sınıf olan âlimler ve ulemanın derecesidir ve Gazali’nin, onları en yüksek dereceye değil, orta dereceye yerleştirmesi, onlar hakkındaki tenkidlere uygundur. Normal açıklamadaki üçüncü ve en yüksek derecede ise vukuf veya yakın tecrübe (zevk) derecesidir ve şüphesiz bu, ulaşılmaması gereken son noktadır.²⁰⁷

Gazali’nin bu üçlü tasnif sistemini, *taklit*, *bilgi* ve *zevk* olarak özetleyebiliriz. Taklit derecesi, inancın olduğu gibi kabul edilmesi, bu konuda herhangi bir araştırmaya ihtiyaç hissedilmeksizin onaylanmasıdır. Bilgi derecesinde ise inançla ilgili bazı bilgiler vardır ve bu bilgiler ışığında delillendirmeye gidilir. Zevk derecesinde ise, inancın derinliğine girme, marifet seviyesine ulaşma söz konusudur.²⁰⁸ Bu aşamada artık taklit ve bilginin ötesinde, hayata uygulama, yaşama ve hal söz konusudur. İnsanda kesin bir imanın gerçekleşmesi de ancak bu üçüncü aşamada ‘yakin’ durumunda gerçekleşir.

Gazali çeşitli eserlerinde bu durumla ilgili örnekler ve açıklamalar yapar. Bu anlamda *İhya*’da sunulan bir örneğe göz atmak aydınlatıcı olabilir:

“Bir insanın evde olduğunu ispatlamanın üç yolu vardır: (a) Yalan söylemeyeceğine inandığın bir kimsenin haber vermesi. Sen bu insanın hiçbir şekilde yalan söylemeyeceğine inanıyorsun ve sürekli ona güveniyorsun. Böyle bir kimsenin haber vermesiyle kalbin ikna olur ve o kişinin evde olduğunu başkasının haber vermesiyle bilirsin. İşte bu, mücerred taklitle var olan imandır. Bu, avamın imanıdır. Çünkü halk tabakası ergenlik çağına vardığı zaman, ailelerinden ve çevrelerinden Allah’ın varlığını, ilmini, iradesini, kudretini ve diğer sıfatlarını dinlerler. Bunu işittikleri gibi kabul edip öylece inanırlar. Bu iman, âhirette kurtuluş sebebidir. Fakat bunlar mukarreb olamazlar. Çünkü bu imanda basiret ve yakın nuruyla kalbin aydınlanması yoktur. (b) Evin içinde o insanın sesini duymak ve bu şekilde ikna olman. Fakat bunu duvarın arkasından dinlersin ve istidlal yoluyla o kişinin orada olduğuna kanaat getirirsin. İşte imanda da durum böyledir. Çünkü sen o sesi işitmekle birinci dereceden daha

²⁰⁷ Watt, *Müslüman Aydın*, s.150; Aydın, *Din Felsefesi*, s.21.

²⁰⁸ Gazali, *Erbein*, s.38-39; *İhya*, III, s.18-19; *Munkız*, s.598.

güçlü bir imana sahip olursun. Fakat bunun da yanılması mümkündür, birbirine benzeyen seslerden, sesin kime ait olduğunu tam çıkaramayabilirsin. İşte bu durum imandaki *bilgi* aşamasıdır. (c) Eve girip kendi gözlerinle o insanın içeride olduğunu görmeyen ve müşahede etmemendir. İşte hakiki marifet, yakini müşahede budur. Bu, Allah'ın veli kullarının müşahede ve marifetine benzer. Çünkü bu imanda yanılma yoktur.”²⁰⁹

İmanı bu şekilde üçlü bir tasnif içerisinde ele alan Gazali, bilgiyi taklidin üzerine, zevki de bilginin üzerine yerleştirmiştir.²¹⁰ “Bazılarının imanı, lamba ışığı gibi, bazılarının imanı mum ışığı gibidir. Peygamberlerin imanı ise, güneş ışığı gibidir.”²¹¹ sözleriyle Gazali, imandaki bu ayrı seviyelerin eğitimden kaynaklandığını ifade eder.

Küçük yaştan itibaren çocukta imana karşı bir ilginin uyandırılması gerekir. Çünkü Allah, insanın temiz fitratını²¹² bu imanı kabule müsait bir şekilde yaratmıştır. Bu fitratın korunması çocuğun küçük yaştan itibaren kademeli olarak eğitilmesine ve doğuştan getirmiş olduğu güdülerin adalet prensibi doğrultusunda yönlendirilerek dengelenmesine bağlıdır.

Çocuk, küçük yaştan itibaren böyle bir eğitimden geçirilmelidir. “Çocuğu henüz konuşmaya başlamadan önce ibadet ve dini törenlere götürmek gerekir. Böylece çocuk, akla dayalı düşünmeye başlamadan önce uzun bir müddet güvenlik ve kutsallık duygusu yaşayabilir. Konuşmaya başladığı andan itibaren ebeveynler en kısa zamanda çocukla birlikte duaya başlamalıdır. Fakat bütün bu pratikler çocuğun ruhsal gelişimini engellememelidir.”²¹³

²⁰⁹ Gazali, *İhya*, III, s.19.

²¹⁰ Gazali, *Mışkat*, s.305; *İhya*, IV, s.303; İsfehani, *ez-Zeri'a*, s.178-179. Ayrıca bkz., İzutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar* (çev. Selahaddin Ayaz), Pınar yay., İstanbul 1991, s.269.

²¹¹ Gazali, *İhya*, III, s.27.

²¹² “Fitrat sözcüğü “fatr” kökünden türeyen bir mastardır. Bir şeyi yarmak, icat etmek, ikiye ayırmak anlamlarında kullanılır. Allah'a izafe edildiği zaman ise, yaratmak, önce başlamak anlamlarında kullanıldığı gibi, ilk yaratma anlamına da gelmektedir. “*De ki, herkes kendi mizaç ve meşrebine göre iş yapar.*” (İsra, 17/84) ayetinde ifade edilen, çocuğun anne karnındaki yaratılışıdır. Yani her insanın, Allah'ın yaratıcı olduğuna dair bir yetenekle yaratılması fitrat olarak belirtilmektedir. Yine fitrat, iman-küfür, tanıma-reddetme, hidayet-dalalet gibi belirleyici alanlar da taşır. Yukarıdaki ayette geçen ve yeni doğanlarla ilgili fitrat kavramı, onların yaratılış, tabiat ve mizaç bakımından genellikle temiz ve sağlıklı olduklarına işaret eder. Çünkü fitrat kavramında, insanın birkaç tercih içerisinde birine eğilgi gösteren bir yetenek üzere yoktan var edilmesi ve örneksiz yaratılması anlamı da gizlidir. Mukaddes bir emanet olan fitrat, ilk yaratılış anında varlık türlerinin temel yapısını, karakterini ve dış tesirlerden uzak olan ilk durumunu belirlemektedir. Bu durumda kişinin ilâhî bir yaratılış ve yönelişle, ilâhî birliği ilk yaratıldığı anda beraberinde bulduğunun bir göstergesidir.” İsfehani, Rağıp, *Müfredat Elfazul-Kur'an*, Daruşşamiye Yay., Beyrut, 1997, 640; İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, Daru's-Sadr Yay., Beyrut, trs., V, 56; Sabuni, M. Ali, *Safvetu't-Tefasir*, Dersaadet, İst., trs., II, 478; Hökelekli, Hayati, “*Futrat*”, DİA, İst., 1996, XIII, 47.

²¹³ Nils, *Din Psikolojisine Giriş*, s.89.

Gazali, bu görüşü olduğu gibi benimser ve çocuktaki bu gelişimsel sürecin takip edilmesini tavsiye eder. “Çocuk, inanç esaslarını önce ezberleyecek, ardından manasını anlayacak, daha sonra inanacak, yakine ulaşacak ve bu durumu bizzat yaşayacaktır.”²¹⁴

Çocuğa bu şekilde yapılacak telkinler, ona ileride köklü bir inanç kazandırır. Gazali, bunu, insanın gönlüne serpilen tohuma benzetir. Bu tohumun yeşermesi ve sağlıklı bir şekilde büyümesi için yapılan bütün faaliyetleri de eğitime benzeterek bu eğitimin (ağacın bakım ve sulama işi) ağacın iyi bir şekilde yeşermesi ve verimli olabilmesi için sürekli sağlanması gerektiğini vurgular.²¹⁵ Bu süreç içerisinde de yoğun bir araştırma ve çalışma temposu yerine kişi, Kur’an okuyarak, ibadetlerine devam ederek ve Peygamberimizin hadislerinden faydalanarak bu inancın insanda kökleşmesini sağlar.²¹⁶

“Nice mutlu insanlar vardır ki, Allah onun göğsünü İslam için oldukça açmış, o, Rabbinden gelen bir nur üzeredir. Az bir işaretle en dolambaçlı yolda yürümeyi, en zor engelleri aşmayı başarır. Onun kalbinde Kur’an ve iman nuru doğar. O, içindeki nurun şiddetinden ötürü az bir açıklama ile yetinir.”²¹⁷ İnsanda inancın küçük yaştan itibaren yerleşmesi, onun algılama ve öğrenme süreçlerini de etkilemekte ve bu duruma olumlu bir katkı sağlamaktadır.

Gazali, insanda bilgi ve imanın birlikte bulunması gerektiğini ve bu ikisinin insana değer katarak onu yükselteceğini vurgular. Konuyla ilgili şu ayeti hatırlatır: “Allah sizden iman edenleri ve kendilerine bilgi verilmiş olanları derecelerle yükseltir.”²¹⁸ Bu ayetten hareketle Gazali, insanda İman-Bilgi-Zevk sıralamasını ortaya çıkarır.²¹⁹ Bu, yukarıda da değindiğimiz imanın hiyerarşik düzeyde yaşanması ve sonuç olarak bizzat tecrübe edilmesiyle ilgilidir.

Munkız’da bizzat kendi başından geçen şüphe krizini anlatırken Gazali, bundan kurtuluşun da yine Allah’ın kalbinde yaktığı bir ışık sayesinde olduğunu belirtir.

“Bendeki hastalık amansız bir hale geldi ve yaklaşık olarak iki ay sürdü. Bu iki aylık süre içinde ben fiilen her şeyden şüphe eden bir hal üzereydim. Ancak içinde bulunduğum bu

²¹⁴ Gazali, *İhya*, I, s.130.

²¹⁵ Gazali, *İhya*, I, s.131.

²¹⁶ Gazali, *İhya*, I, s.130; *Erbein*, s.38-39.

²¹⁷ Gazali, *İhya*, IV, s.5.

²¹⁸ Mücadele, 58/11.

²¹⁹ Gazali, *Munkız*, s.598.

durumu kimseye söyleyemiyor, sözlü olarak ifade edemiyordum. Nihayet Allah-u Teala, beni bu amansız hastalıktan kurtardı. Vicdanım tekrar eski sağlıklı haline kavuştu. Bu hastalıktan sadece Allah'ın gönlüme akıtmış olduğu bir nur sayesinde kurtulabildiğim.²²⁰

Akıl, kalp, bilgi ve iman, Gazali düşüncesinde bir bütünlük içerisinde birbirlerine bağlıdır. İnsan aklının eğitilerek belli aşamaları katetmesi belli bir bilgi birikimiyle elde edilebilir. Bu sayede kişi, imanın da aydınlığıyla kendisine açılacak yepyeni bir alanda *yakin*'e ulaşacaktır. Bunun için insanın küçük yaştan itibaren bir inanç eğitimine tabi tutularak kalp dünyasının saflaştırılması ve fitratta var olan temizlik üzerine kalması sağlanmalıdır. Çünkü Allah, insanı bütün bu erdemleri elde edebilecek bir donanımda yaratmıştır. İnsana düşen, ruh dünyasına atılan bu tohumun kurummasını önleyerek, onun Yaraticının istediği doğrultuda sapmalara yol açmayacak şekilde eğitim yoluyla kökleşmesini sağlamaktır.

İnsanın fizyolojik güdülerinin ruhun hâkimiyetine girmesiyle ve bunda imanın da bir aydınlık ve ışık olarak kişiye yol göstermesiyle ideal insan portresi ortaya çıkar.

Gazali düşüncesinde iman, salt teorik bir inanış değildir. Teorinin ötesinde insanın pratik hayatına yansiyacak ve insanın eğitiminde yol gösterici bir konuma ulaşacaktır. Eğitim yoluyla bilgilenen insan, imanını taklit seviyesinden *tahkik-yekin* seviyesine çıkarır. Bu aşama, eğitim sayesinde daha hızlı bir şekilde gerçekleşir.

Kısaca belirtmek gerekirse Gazali'de imanın nihai şekli, bir hayat felsefesidir. Bilgiyle donanan kişiye yol göstererek ve ona rehberlik ederek, her türlü sıkıntı ve şüpheden kurtaran bir ışık (nur) olmaktadır.

Görüldüğü gibi Gazali, akıl ve bilgiyi imanın kaynağına koymuş, üçünü bir bütün olarak gündeme getirmiştir. Akıl ve bilgi, gönülü ziyaret edince doğuştan gönülde var olan inanç duygusunu doğruya yönlendirerek gerçek imanı ortaya çıkarmaktadır. Haklı olarak Gazali, imanın uygulamaya dönüşmesini istemekte, gönülde potansiyel olarak bulunan imanın, davranışlara yansımalarını istemektedir. Onun bu açıklamaları Kur'an'a uygun düşmektedir. Özellikle Fatır suresi onuncu ayetinde,²²¹ temiz kelime denilen tevhid inancını Allah'a yüceltecek olanın, amel olduğuna işaret edilmekte ve böylece Gazali'nin açıklamaları bu ayete uygun düşmektedir.

²²⁰ Gazali, *Munkız*, s.581.

²²¹ “Kim şeref istiyorsa bilsin ki şerefin tamamı Allah'ındır. Güzel söz Allah'a yükselir. İyi amel de güzel sözü yüceltir.”, Fâtır, 35/10.

5. Sevgi

Sevgi, insan hayatında vazgeçilmez bir konumdadır. Bu nedenle Gazali'nin sevgiye verdiği değer ve bu değer etrafında şekillendirdiği ahlaki gereklilikler önem kazanmaktadır.

Gazali sevgiyi (hubb), insan doğasının marifet ve idrakle tanıdığı ve hoşlandığı bir şeye yönelmesi olarak tanımlar.²²² İnsanın bir varlığı sevebilmesi için önce seveceği varlığı tanıması ve algılaması gerekir. Bu yönüyle sevgiyi de belli bir hiyerarşi ve düzene koyan Gazali, diğer konularda olduğu gibi, sevgide de orijinal bir yol tutar ve beş ana başlık altında sevgiyi inceler:

Sevginin birinci derecesi, tanımdan da anlaşıldığı gibi insanın belli bir bilgi ve algı sürecinden sonra bir nesneyi sevmesidir. Bu sevgi, idrak eden canlının özelliğidir. Algılandığında kendisi için bir lezzet ve güzellik ortaya çıkıyorsa, o nesne sevilir. Çünkü insan doğasının lezzetli şeylere karşı bir meyli vardır. İnsandaki bu yönelmenin şiddetlenmesinden de 'aşk' doğar.²²³ Gazali sevginin ilk aşaması olarak bunu değerlendirir ve bunun insan doğasında var olan bir yönelme olduğunu belirtir.

İkinci derecede sevgi, insanda marifetten sonra gelen, algı ve duyularla hissedilen sevgidir. İnsanın gözü, güzel görünenleri sever; kulağı uyumlu melodileri sever; elleri yumuşak nesnelere sever. Gazali, beş duyunun insanlarla hayvanlarda ortak olduğunu, insanları özgün kılan şeyin, altıncı his veya kalp-akıl-nur olduğunu ifade eder. İnsanın bu yönü onun zahiri basiretinden ziyade Batını basiretine işaret eder. Bu ikinci yolla elde edilen kazanımlar insan için daha fazla sevilir.²²⁴

Sevginin üçüncü aşaması, insanın kendi nefsinin sevmesi, kendi nefsi için de başkalarını sevmesidir. İnsanın kendini sevmesi, kendi varlığının devam etmesinin bir gerekliliğidir. Bu anlamda insanın ilk sevgilisi, kendisidir. Daha sonra bu, etrafa doğru genişleme gösterir; malı, evladı, dostları ve vatani. Gazali sevginin gücü ile ilgili olarak da şu orijinal değerlendirmeyi yapar: "İnsanın çocuğundan bir lezzet edinmediği ve onun için çeşitli sıkıntılara katlandığı bir gerçektir. Buna rağmen çocuğunu sever. Çünkü o, öldükten sonra çocuk, varlıkta kendisinin halefi olacaktır. Böylece çocuğun varlığındaki süreklilik bir nevi

²²² Gazali, *İhya*, V, s.6; Gazali'nin bahsetmiş olduğu bu yönelme, sevginin tanımından da anlaşıldığı üzere, insanları birbirine yaklaştıran olumlu ve iyi duyguların tümüdür., bkz., Yörükoğlu, *Çocuk Ruh Sağlığı*, s.182.

²²³ Gazali, *İhya*, V, s.6.

²²⁴ Gazali, *İhya*, III, s.4-5; V, s.6; *Erbein*, s.251; Kimya, I, s.32

kendi sürekliliği gibidir. Kişi kendi bekasını sevdiğinden dolayı, kendi yerine onun varlığını devam ettirecek çocuğunu da sever.”²²⁵ İnsandaki bu sevgi, herhangi bir karşılık beklemekten ziyade, o şeyi zatından dolayı sevmedir. Gazali’ye göre gerçek sevgi budur. İnsandaki Allah sevgisi de bu şekilde olmalıdır. “Muhakkak Allah güzeldir ve güzeli sever.”²²⁶ hadisini hatırlatan Gazali, gerçek sevginin de işte bu kendiliğinden sevme olduğunu belirtir.

Sevginin dördüncü aşaması, insandaki duyu organlarını da aşan bir seviyededir. Gazali’ye göre gerçek güzellik, duyu organlarıyla idrak edilmeyen nesnelere mevcuttur. İnsanlarla ilgili olarak söylenen ‘güzel bilgi, güzel ahlak’ gibi değerler duyu organlarıyla anlaşılır. Bunlar ancak insandaki Batıni basiretin nuruyla anlaşılırlar. İnsandaki gaybi durumlara karşı olan sevgi de böyledir. Çünkü Allah, melek, âhîret gibi şu anda idrak edilmeyen her şey, insana sevimli gelir. Bu durumların hiçbirini idrak edemememize rağmen, onlar hakkındaki bilgi insanları onları sevmeye yönlendirir.

İnsanda belli bir konunun sevdirmesiyle ilgili olarak Gazali, şu örneği verir: “Akıllı yetmeyen bir çocuğa, ölmüş veya kayıp birini sevdirmenin bir yolu vardır. O da sevdirmesi istenen insanı kahramanlık, cömertlik, bilgi ve diğer güzel ahlaklarla çocuğa telkin ettirmektir. Çocuk bu özelliklerin o insanda olduğuna inandığı vakit, onu sevmemek gibi bir durum kalmaz.”²²⁷

Sevginin beşinci aşaması ise, seven ile sevilen arasındaki gizli bir ilişkidir. Birçok insan vardır ki aralarındaki sevgi oldukça güçlüdür. Fakat bu sevginin kaynağı ne bir çıkar ne de menfaattir. Gazali, sevginin metafiziksel boyutunu bu seviyede ele alır. “Onlardan tanışanlar birbirine yakışıp barışırlar, tanışmayanlar ise birbirlerinden kaçarlar.”²²⁸ hadisini örnek getiren Gazali, sevginin oluşabilmesi için insan ruhlarının birbirlerine uyumluluk göstermesi gerektiğini belirtir.

Gazali’nin, bilgilerin en şerefli olarak tanıttığı Allah’ı bilme, sevgide de kendisini gösterir. Çünkü onda bilginin değeri, bilinen şeyin değeriyle orantılıdır. Bilgi, böylece en yüce olana karşı bir sevgiyi beraberinde getirir.²²⁹ Çünkü yaratıcıya olan sevgi onu tanımayla

²²⁵ Gazali, *İhya*, V, s.7.

²²⁶ Gazali, *İhya*, V, s.8; Müslim, *İman*, 147; İbn Mace, *Dua*, 10.

²²⁷ Gazali, *İhya*, V, s.9.

²²⁸ Gazali, *İhya*, IV, s.146; V, s.9

²²⁹ Gazali, *İhya*, V, s.19-20.

orantılıdır. Bu durum, kısa sürede olacak ve anında ortaya çıkacak bir şekilde gerçekleşmez. Uzun soluklu bir süreci gerektirir.

Gazali, olgunlaşmış ve kemale ermiş sevgiyi Allah sevgisi olarak değerlendirir. Bu sevgi, kalpte Allah'tan başka her şeyin çıkartılmasını gerektirir. Bütün dikkat ve düşünceyi Allah'ın yaratmış olduğu şeylere yönlendirir. “*De ki: Göklerde ve yerde neler var bakın da ders alın.*”²³⁰

“Kur'an, düşünceyi, tefekkür etmeyi, ibretle bakmayı Allah'ın kuvvet ve kudretine delalet eden ayetlere bakmayı emrederken insanı marifete çağırıyor.”²³¹ Bu marifet sayesinde insan, bildiği ve tanıdığı ölçüde ona karşı sevgi duyar.

Gazali'nin düşüncesinde sevgi, Allah'tan insanlara doğru yayılan bir özellik gösterir. İnsanın Allah'ı tanınmasıyla ortaya çıkan ve diğer hiçbir şeyle ölçülemeyecek kadar olgun ve büyük olan Allah sevgisi, O'nun yarattıklarına da yansımak durumundadır. “Arif olan kimse ancak Allah'ı sever. Eğer Allah'tan başkasını severse, onu Allah için sever. Çünkü kişi, sevdiğinin yakınlarını, memleketini, ondan olan ve onunla ilgisi bulunan her şeyi sever. Var olan her şey Allah'ın yaratıklarıdır. Yemeği, sevdiğine (Allah) kavuşmak için vesile olan beden kuvvet bulması için sever. Eğer çiçeklere, nehirlerle ve ışıklara bakmayı severse onları da Allah'ın cemaline işaret ettikleri için sever.”²³²

Gazali, belli bir alandan çevreye doğru yayılan bir özellik olarak sevgiyi evrenselleştirir.²³³ Bundan dolayı, bir insanı seven onun bütün iş ve davranışlarını beraberinde sever.

Sevgi aynı zamanda bir birlikteliği de gerektirir. Çünkü kişi sürekli olarak sevdiğinin yanında olmayı ve hiç ayrılmamayı ister. Gazali bununla ilgili yine Peygamberimiz döneminde gerçekleşen bir olayı aktarır:

²³⁰ Yunus, 10/101.

²³¹ Gazali, *İhya*, V, s. 31.

²³² Gazali, *Erbein*, s.251.

²³³ Gazali, *İhya*, II, s.206. Erich Fromm, sevginin evrenselliği dediği bu durumu şöyle açıklar: “Sevgi yalnızca, özgün bir kişiye bağlılık değil, tümüyle dünyaya bağlılığı belirleyen bir kişilik yapısıdır. Kişi sadece bir kişiyi seviyor, çevresindeki şeylere karşı ilgisiz kalırsa, onun sevgisi sevgi değil, bir ortak yaşam bağlılığı ya da gelişmiş bir bencilliktir. İnsan, sevginin bir etkinlik ve ruhsal güç olduğunu anlayamazsa, gerekli olan şeyin uygun nesneyi bulmak olduğunu, ondan sonra her şeyin kolayca çözümlüvereceğini sanır. Bu tutum, resim yapmak isteyen, ama resim sanatını öğreneceğine uygun nesneyi beklediğini söyleyen, o şeyi bulur bulmaz da resmi yapıvereceğini sanan kişinin durumuna benzer., bkz., Fromm, Erich, *Sevme Sanatı* (çev. Nermin Tunç), Kible Yay., İstanbul 1996, s.60.

“Bir göçebe Arap, Resulullah’a gelip; ‘Ey Allah’ın Resülü kıyamet ne zaman kopacak?’ diye sordu. Resulullah, ‘Kıyamet için ne hazırladın.’ diyerek onun sorusuna soruyla cevap verir. Göçebe, ‘Kıyamet için ne fazla namaz ne de oruç hazırladım ancak ben Allah’ı ve onun Resulünü seviyorum.’ dediğinde Resulullah, ‘Kişi sevdiğiyle beraberdir.’ karşılığını verdi.”²³⁴

Gazali, insanda doğal olarak var olan bu duygunun gelişimi ve yönlendirilmesi konusunda da tam bir pedagog olarak tespitlerde bulunur. Bir eğitimcide olması gereken ilk özellik Gazali’ye göre sevgidir. Bir eğitimcinin öğrencilerini kendi çocukları gibi değerlendirmesi gerektiğini vurgular. Bu iddiasını da bazı hadislerle destekler: “Benim size karşı olan tutumum, babanın çocuğa karşı olan tutumu gibidir.”²³⁵ “Ben kimseye lanet okumaya, hakaret etmeye gelmedim; ben herkese rahmet olarak geldim.”²³⁶ Bu hadislerden hareketle Gazali, sevgiyi eğitimin olmazsa olmazı olarak değerlendirir.²³⁷

Bir bitkinin yetişip gelişmesi, çiçek açması, güneş, hava, su, gübre gibi elemanlara bağlı olduğu gibi, çocuk ruhunun da gelişip çiçek açması, kendisine verilecek sevgiyle mümkündür.²³⁸ Sevgi, bir değer olarak tek başına bir güçtür ve bu gücün yıkılması mümkün değildir.

İnsanda açlık, susuzluk gibi sürekli doyurulması gereken bir duygu olan sevgi,²³⁹ küçük yaştan itibaren çocuğa sistematik bir şekilde sunulmalıdır. Çünkü bu duygunun aşırılığı veya eksikliği de kötü sonuçlara götürür. Ayrıca sevgi, önce yaşanılan daha sonra yaşatılması

²³⁴ Gazali, *İhya*, V, s.5; Buhari, *Edeb*, 96; Müslim, *Birr*, 163; Tirmizi, *Zühd*, 50; Ebu Davud, *Rikak*, 71.

²³⁵ Gazali, *İhya*, I, s.82.

²³⁶ Buhari, *Edeb*, 38; Gazali, *İhya*, II, s.447.

²³⁷ Gazali, *İhya*, I, s.82.

²³⁸ Bayraktar, M.Faruk, *İslam Eğitiminde Öğretmen Öğrenci Münasebetleri*, İfav. Yay. İstanbul 1984, s.141; Sevgi, yaşam boyu devam eden bir gereksinimdir. Sevgi, açlık, susuzluk gibi sürekli doyurulmak istenen bir duygudur. Yaşamda sevgi boşluğunu dolduracak, onun yerine geçebilecek başka bir şey gösterilemez. Ana kucakındaki yavru da seksen yaşına gelmiş insan da onsuz edemez. Ayrıca her çağdaki sevilmeme gereksinimi de bir değildir. İlk yaşlardan itibaren anneden alınan sevgi, gelişerek ve çevreye yayılarak zenginleşir. Ama sevilmeme gereksinimi, azalmadan yalnız biçim değiştirerek sürüp gider. Hep alıcı durumunda olan çocuk, önce aile üyeleriyle, sonra da çevresiyle sevgi alışverişi girer. Başka bir deyişle çeşitlilik kazanır. Sevgi ilişkisini ailesinin dışına taşırmayan bir kişi, bu gereksinimini tam karşılaya bile olgun bir kişi sayılamaz. Bu anlamda Gazali’nin sevgiye biçtiği değer ve adeta onu evrenselleştirmesi, önem kazanır. Bkz., Yörükoğlu, *Çocuk Ruh Sağlığı*, s.183.

²³⁹ Ay, M.Emin, *Çocuklarımıza Allah’ı Nasıl Anlatalım*, Timaş Yay., İstanbul 1998, s.48.

gereken bir duygudur. Yani önceden kendisi sevilmemiş bir insanın sevebilmesi mümkün değildir.²⁴⁰

Sevgiden yoksun bir şekilde yapılacak eğitim, özellikle de din eğitimi başarısızlıkla sonuçlanmaktadır. Bu nedenle sevgi, İslam'ın temel ilkelerinden biri olmuştur.²⁴¹ Bu sevgi, insanda önce yaşanmalı daha sonra dışa yansımalıdır. Yani sevgiyi bizzat kendisi yaşamayan ve bu duyguyu tatmayan insanın, çevresini ve yaratıcısını sevmesi düşünülemez.²⁴²

Gazali, sevginin bir boyutunun da insanı koruma yönüyle ortaya çıktığını belirtir. İnsanın sevdiği her şeyi koruması da sevginin bir gerekliliğidir. “*Ey iman edenler! Kendinizi ve ailenizi yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten koruyunuz.*”²⁴³

Sonuç olarak diyebiliriz ki Gazali'nin, bilgi ile sevgi arasında bağlantı kurmuş olması, onun ne denli derin bir düşünür olduğunu ifade etmektedir. Ancak sevgi, doğuştan getirilen sevgi (hubb) ve sonradan kazanılan sevgi (mevedde) olarak ikiye ayrılır. Demek ki, bilgi, iman, sevgi ve olmazsa olmazı olan akıl, bir araya gelince bu muhteşem değerler ortaya çıkmaktadır.

5. Değerlerin Ahlakla Olan İlişkisi

'Hulk' kelimesinin çoğulu olan 'Ahlak', seciye, din ve tabiat gibi kavramları ifade etmesinin yanı sıra, insanın iç ve dış dünyası için de kullanılır. Sözlüklerde genellikle insanın fizik yapısı için 'halk', manevi yapısı için 'hulk' kelimeleri kullanılır. İslam kaynaklarında bu kavramlar genellikle iyi ve kötü huyları, fazilet ve reziletleri ifade etmek üzere kullanılmıştır.²⁴⁴

Gazali, 'halk' ve 'hulk'u insanda beraber değerlendirir. Bu iki kavramın insanda zahiri/dış ve batini/iç güzelliği yansıtması, insanın yapısıyla ilgili bir durumdur. “İnsan, gözle görülen bir ceset ve iskeletten, bir de basiretle görülen nefis ve ruhtan ibarettir. Bunların her

²⁴⁰ Yörükoğlu, *Çocuk Ruh Sağlığı*, s.182.

²⁴¹ Dodurgalı, Abdurrahman, *Ailede Çocuğun Din Eğitimi*, İfav Yay., İstanbul 1998, s.38.

²⁴² Gazali, *Erbein*, s.93; *İhya*, III, s.89.

²⁴³ Tahrim, 66/6.

²⁴⁴ İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, “hlk” Mad.; Çağrıçı, Mustafa, “*Ahlak*” Mad., DİA, II, s.1; Pazarlı, Osman, *İslam'da Ahlak*, Remzi Yay., İstanbul 1993, s.11-15; Erdem, *Ahlak Felsefesi*, s. 13.

birinin bir şekil ve sureti vardır. Bu suretler çirkin ve güzel olabilir.”²⁴⁵ Gazali, insanın iç ve manevi güzelliğinin dışa yansıtacağını belirtmiş ve bu iki alan arasında bir ilişki kurmuştur.

Gazali, iyi ahlak için ‘hüsnu’l-huluk’ kötü ahlak için ‘sûu’l-huluk’ kavramlarını kullanır. İnsandaki temel güdülerin saymış olduğumuz değerler yoluyla dengelenmesi ve düzenlenmesiyle iyi ahlak meydana gelir. Bu güdülerin aklın kontrolüne verilmeyip başıboş bırakılması ve aşırılıklarından da kötü ahlak ortaya çıkar.

Nefsin kötülüğe yönelik eğilimleriyle savaşmada en etkili araç, belli bir hastalığın belirtilerine karşı zıt ilkeleri ve o hastalığın panzehirini kullanmaktır. Bu sayede kişi eski sağlıklı haline kavuşabilir. Nefs, korkaklık veya açgözlülük gibi aşırı isteklere yöneldiğinde, ‘denge’ erdemi başarılınca kadar etkili itidal, cömertlik ve şecaat eylemelerini talim etmelidir. Gazali, insan tabiatının yaratılış itibarıyla nötr denge halinde olduğuna, kötü arkadaş veya eğitimin onu bozduğuna inanmaktadır.²⁴⁶

Gazali, ahlakı, nefste köklü bir şekilde yerleşip kendisinden davranışların, düşünmeye ve zorlamaya ihtiyaç duymadan, kolaylıkla meydana gelmesi olarak tanımlar.²⁴⁷ Gazali’nin bu tanımından aynı zamanda onun ahlak alanında özgürlüğü bir yaklaşıma sahip olduğunu görüyoruz. Özgürlüğün olmadığı bir davranış, ahlaki veya ahlak dışı olarak değerlendirilemez. Ona göre ahlak, insan nefsinde yerleşmiş bir melekedir ve onda herhangi bir zorlama olmaksızın, kolayca ortaya çıkar. Ahlakı, nefste yerleşmiş bir meleke olarak belirten Gazali, insanda iyilik yapmanın fitrat haline gelmesini bu yapının kemal bulması şeklinde açıklar.

İnsanda ahlaki davranışın oluşması için dört alanda bir birliktelik gereklidir. (a) İyi ve kötünün var olması, (b) Bu iyi ve kötü davranışı yapmaya insanın muktedir olması, (c)

²⁴⁵ Gazali, *İhya*, III, s.65.

²⁴⁶ Fahri, Macid, *İslam Ahlak Teorileri* (çev. Muammer İskenderoğlu, Atilla Arkan), Litera Yay., İstanbul 2004, s.274.

²⁴⁷ Gazali, *İhya*, III, s.65; İbn Miskeveyh, *Ahlaki Olgunlaştırma*, s.36; Ahlaki bir davranışın oluşabilmesi için, insanın herhangi bir zorluk göstermeden o davranışı sergilemesi gerekir. Bir fiilin ahlakın konusu olabilmesi için öncelikle onun; huy, karakter ve mizaç olarak insanın içine kazanmış olması ve düşünüp taşınmadan doğal bir davranış olarak ortaya çıkması gerekir. Dolayısıyla iyi olsun kötü olsun devamlılık, işin sonucunun düşünülmemesi ve zorlanmadan, düşünüp taşınmadan ortaya çıkma, ahlaki davranışın temel özellikleri arasında yer alır. Bkz., Haklı, Şaban, *“İslam Ahlak Teorileri”*, *Teorik ve Pratik Yönleriyle Ahlak* (ed. Recep Kaymakcan, Mevlüt Uyanık), Dem. Yay., İstanbul 2007, s.119-120.

İnsanın bu eylemlerin iyi veya kötü olduğunu bilmesi, (d) İnsan nefsinde yerleşen bir eğilimle nefsin iyi ve kötü olandan birine yönelmesi ve o işin kendisine kolaylaşması.²⁴⁸

Gazali, insanda zahiri güzelliğin gerçekleşmesi için nasıl ki, bütün organlar arasında bir uyum ve güzellik gerekiyorsa, batını güzelliği olan ahlakının da tamamlanması için bu dört alanda bir uyum gereklidir. Kısaca belirtmek gerekirse Gazali'nin düşünce sisteminde ahlak insanda dört temel değer dengeli bir şekilde güdüler karşısında yer almasıyla oluşur. Bu dört temel değer, hikmet, şecaat, iffet ve adalettir. Bu değerlerden her biri iki zıt kutup arasında orta noktadır.

Aristo'nun altını çizdiği orta noktayı belirleme güçlüğü, aynı şekilde Gazali tarafından da vurgulanmıştır. Onu Kur'an'da zikredilen 'doğru yol' (sırat-ı mustekim) ile karşılaştıran Gazali, onun kıldan daha ince, kılıçtan daha keskin olduğunu ileri sürer. Ona göre insan, sürekli Allah'ın hidayetine yönelmelidir, zira onun yol göstericiliği ve merhameti olmaksızın kimse bu hayattaki reziletlerin risklerine karşı kendini koruyamaz. Bununla beraber, akıl ve vahiy birleşmesiyle 'mu'tedil' ahlaki olgunluğun başarılabileninde ısrar eder; ilk planda aklın işlevi ikincil güçler olan şehvet/tutku ve gazap/kızgınlığın yaratılışının altındaki amaçları bize bildirmektedir; onlar bir kez hikmetle kontrol altına alındığında erdem ve itidal kişide ortaya çıkar.²⁴⁹ Bu dengeleme sonucunda insanda güzel ahlak denilen 'husnu'l-huluk' durumu gerçekleşir.

Gazali, *İhya* ve *Mizan*'da güzel ahlakın birçok tarifini yapar. Güzel ahlak, güler yüzlülük, cömertlik, kimseye eziyet etmemek, sıkıntılara göğüs germek, bütün insanlara karşı şefkatli olmak, yapılan bir işten karşılık beklememek, haramdan sakınmak, helali aramak, çoluk çocuğuna kismadan nafakasını vermek ve senin Allah'tan başka bir gayenin olmamandır.²⁵⁰

Görüldüğü gibi Gazali, güzel ahlakı hayatın her alanında etkili olan bir değerler sistemi içinde değerlendirir. İnsanın kendi kişisel özelliklerinden içinde yaşayacağı toplumun değerlerine kadar her alanda ahlakın izlerine rastlanır.

İnsanda güzel ahlakın oluşmasının tek yolu Gazali'ye göre eğitimidir. İnsan, mücadele ve riyazetle aşırılıklardan kurtulur ve orta yolu takip eden bir hayat yaşar.

²⁴⁸ Gazali, *İhya*, III, s.66.

²⁴⁹ Fahri, *İslam Ahlak Teorileri*, s.275.

²⁵⁰ Gazali, *İhya*, III, s.64-65; *Mizan*, s.262-267.

Güdülerin aşırılıklarından ve her türlü olumsuzluklarından ancak eğitim sayesinde kurtulabilir.²⁵¹ Eğitimin kişide başarılı olmasının yönünü de din oluşturmaktadır. Ahlakı güzelleştirmenin yolu, ancak davranışlarda dinin koyduğu ahlak kanunlarını gözetmekle olur.²⁵²

Eğitimle ilişkisi bakımından ele alındığında ahlak, hayatla doğrudan ilgili olması ve insanın insanca yaşama çabasına yardımcı olması bakımından eğitimin hem amacı hem de konusudur.²⁵³ Bu açıdan bakıldığında Gazali, tam anlamıyla ahlaklı bir insan ve toplum yetiştirmenin gayreti içinde olmuştur. Çünkü ona göre böyle bir toplumda güzel ahlak sonucu, iyi ağacın iyi meyve vermesi gibi, erdemli ve seviyeli davranışlar ortaya çıkar. Kötü ahlaktan düşmanlık, kin ve nefret; iyi ahlaktan ise dostluk ve sevgi kendini gösterir.²⁵⁴

İnsanda güzel ahlakın kazanımı, üç şekilde gerçekleşir. (a) İnsan fitratının aslında bu güzel ahlak mevcuttur, insan zorlanmadan onu gerçekleştirir. Bu, Allah'ın ihsanı ile olur. Çünkü Allah, kulunu güzel ahlak üzere yaratır. İnsanın zorlanmadan kendiliğinden cömert ve mütevazı oluşu buna örnektir. (b) Kişinin kendisini zorlayarak ve güzel davranışlarla bunu güçlendirerek, iyi ahlakı doğası haline getirmesi. (c) Kişinin güzel ahlaka sahip insanlarla dostluk kurması ve sürekli onlarla beraber olmasıyla, iyi huylar kendisinde gerçekleşir.²⁵⁵

İnsanların ahlaki kazanımlarını bu üç alanda değerlendiren Gazali, her durumda insanın kendisiyle bir savaşa girmesi gerektiğini vurgular. İnsanın yeryüzüne gelişinin amacı ahlaka dayalı bir sosyal düzen kurmaktır.²⁵⁶ İnsan için ezeli bir mücadele meydanı açan ve insan hayatını bitmeyen bir ahlaki cihada çeviren, bu gerçektir. Gazali, insanın böyle bir mücadelede kullanacağı yöntemin, riyazet ve mücahede olduğunu belirtir. Bu iki yöntem de insanın kendi nefisini zorlayarak bazı davranışlara alışkanlık kazanması ve böylece iyi ve güzel ahlakı kendisine huy edinmesini gerektirir. Gazali, bu süreci şöyle açıklıyor: “Mücahade ve riyazetten gayem, nefsi, istenilen ahlak ve fiillere zorlamaktır. Örneğin, bir kimse cömertlik değerini kazanmak istiyorsa, cömertlik değerinin kişilikte yerleşmesi demek olan mal harcama erdemine kendisini zorlaması gerekir. Bu şekilde kendi kendisiyle

²⁵¹ Gazali, *Erbein*, s.181.

²⁵² Gazali, *Tehafüt*, s.212.

²⁵³ Aydın, M.Zeki, *Ailede Çocuğun Ahlak Eğitimi*, Dem. Yay., İstanbul 2005, s.21.

²⁵⁴ Gazali, *İhya*, II, s.196.

²⁵⁵ Gazali, *Kimya*, II, s.471.

²⁵⁶ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, (çev. Alparslan Açıkgenç), Ankara Okulu Yay., Ankara 2003, s.51.

savaşarak ve nefisini baskı altına alarak, cömertlik kendisinde bir tabiat halini alacak ve bundan da lezzet duyacaktır. Eğer malını verdiği halde bundan lezzet duymuyorsa, bu kişi cömert değildir. Dini ahlaklar, nefste güzel davranışların tamamı tabiat haline gelince ve kötü davranışların tamamı terk edilince yerleşir. İyi davranışları sevip bunları yapmaya devam etme ve kötü davranışlardan nefret edip bunları terk etmeyle güzel ahlak onun kalbinde yerleşmez.”²⁵⁷

Gazali'nin düşüncesinde güzel ahlak, insanın sürekli bir şekilde kendisiyle mücadelesiyle elde edilebilir. Bu mücadele, iyi ve güzel davranışlara kalbin ısınması, kötü ve çirkin davranışlardan kalbin nefret etmesiyle başarıya ulaşır. Bu mücadele, insan hayatı sürdükçe devam edecek ve bir süreklilikle kişiyi zorlayacaktır. Gazali, konuyla ilgili şu ayeti örnek gösterir: “*Sabır ve namazla yardım dileyin: bu, tam bir sığınma duygusu içinde yürekten Allah'a yönelenler dışında herkes için zor bir iştir.*”²⁵⁸

Gazali, insan davranışları üzerinde bir etki gücünün olduğunu belirtmiş ve kalbe tesir eden ibadetlerin insanın ahlakını güçlendireceğini belirtir. Bu ayette de belirtildiği gibi, namaz, sürekli kılındığında, kalbe tesir eder ve insanın ahlaki faziletlerine katkıda bulunur.²⁵⁹

Kısaca belirtmek gerekirse Gazali, ahlaki hayatı, beşeri duygularımızla akıl ve irademiz arasındaki savaşta görür. Ona göre bütün ahlaki davranışlar, insana yakışmayan bütün eylemlerden kurtulmak için verilen bir mücadeledir.²⁶⁰ Bu mücadele esnasında, insan kişiliğine yerleşmiş olan fizyolojik güdüler (şehvet, cinsellik, hırs), insanın iradesini zayıflatan, aklın gücüne rağmen insanı kötülüğe iten etkenlerdir. Bunlardan kurtulmanın yolu ise, riyaset ve mücadele yani insanın kendi kendisini eğitmesi, ahlaki bir çaba göstermesidir. Bu olumsuz etkilere teslim olmak yerine bu duygulara hâkim olmak için gösterilen çaba, iradeyi güçlendirir. İşte ahlaki hürriyet bu güçten doğar ve insanın asıl hürriyeti budur.²⁶¹

²⁵⁷ Gazali, *İhya*, III, s.72.

²⁵⁸ Bakara, 2/45.

²⁵⁹ Gazali, *İhya*, III, s.73.

²⁶⁰ Çağrıcı, *İslam Düşüncesinde Ahlak*, Birleşik Yay., İstanbul 2000, s.187; Fahri, *İslam Ahlak Teorileri*, s.274-275.

²⁶¹ Gazali, *İhya*, III, s.84-85; Çağrıcı, *İslam Düşüncesinde Ahlak*, s.188; Değer-ahlak-din ve aklın karşılıklı etkileşimlerini Emile Durkheim, neredeyse Gazali ile aynı çizgide ele almaktadır: “Dini sembol, ahlaki realiteye sadece dışarıdan katılmış olsaydı, kendi kendine yetecek akli bir ahlaki saflık ve yalnızlık halinde bulunmak için bu dini sembolü ahlaktan çekip çıkarmak yeterli olurdu. Fakat gerçekte bu iki çeşit inançlar ve davranışlar bütünü, yani ahlak ve din, tarihte birbirine çok sıkı bir şekilde bağlı olmuşlardır. Bu yüzden bunlar arasındaki ilişki, zannedildiği gibi harici ve yüzeysel kalmamış ve birbirlerinden bu kadar belirsiz bir yöntemle ayrılamazlar. Dini görevle ahlaki görev arasındaki görevler arasındaki ortak noktaların, her

İhya ve Mizan'da hürriyetle ilgili olarak padişahla zahid arasında geçen şu konuşma, gerçek hürriyeti de tarif etmektedir:

“Padişahlardan biri zahidin birine sorar:

- Senin bir ihtiyacın var mıdır?

Zahid:

- Senden ihtiyacımı nasıl talep edebilirim? Benim mülküm seninkinden büyüktür.

Padişah:

- Bu nasıl olur.

Zahid:

- Senin kölesi olduğun şeyin ben sahibiyim. Sen şehvetin, öfkenin ve cinselliğin kölesisin, halbuki ben, bütün bunları mülk edinmişim ve hepsi de benim emrimdedir.”²⁶²

Burada kral kendi güdü ve tutkularının esiri iken zahid, bütün güdü ve tutkulara hâkim ve onları yönlendiren bir konumdadır. Güdü ve tutkulara teslim olmuş bir kimseden ahlaki davranış beklemek yanlıştır, çünkü onun bütün yoğunluğu peşine düştüğü bu güdüleri tatmin etmek ve onları elde etmektir. Fakat Gazali'ye göre, insanlardaki güdü ve tutkular bir amaç değil, insanın yaşaması için birer araçlardır.²⁶³ Anlatılan olayda padişah, bu araçları amaç edinmiş; zahid ise onlara hâkim olarak yaşamı için gerektiği kadarını elde ederek gerçek hürriyeti elde etmiştir.

Gazali hürriyeti, insanın maddi olanların emrinden sıyrılarak manevi olana yönelmesi şeklinde tasvir eder. Ona göre maddi olan her şey bir yansıma, gölge ve hayaldir.²⁶⁴ İnsan sürekli manevi olan ve kendisini o alana doğru yüceltecek erdemleri elde

ikisinin de birer ödev, yani manevi olarak uyulması gereken davranışlar olduğu dikkate alınır, din ile ahlak arasındaki bu kısmi birlikteliğe hayret etmemelidir. Bu yüzden insanların aynı ve bir varlıkta, yani ilahi varlıkta her türlü manevi mecburiyetin kaynağını görmeleri gayet doğaldır. O halde bu yakınlıktan dolayı dini ve ahlaki sistemlerin bazı unsurlarının birbirine karışmış olarak tek bir sistem oluşturacak derecede yaklaşımları, bazı ahlaki fikirlerin birtakım dini fikirlerle birleşerek birbirinden ayrılmalari imkansız bir hale gelmeleri ve ahlakın din dışında hiçbir varlık ve realiteye sahip olmaması veya bu tarzda görünmesi kolaylıkla anlaşılır. Sonuç olarak ahlakı ve ahlaki eğitimi aklileştirmek için ahlaktan, dini olan her şeyi çıkarmak ve yerine başka bir şey koymakla yetinilirse, kaçınılması mümkün olmayan bir şekilde tamamen ahlaki olan unsurları da çıkarma tehlikesi baş gösterir. O zaman akli ahlak adı altında, ancak fakirleşmiş ve rengi uçmuş bir ahlak elde edilir. Bu yüzden bu tehlikeye karşı koymak için yalnızca dışarıdan bir ayırımla yetinilmemelidir. Dini kavramların içine nüfuz ederek, orada kaybolmuş ve gizlenmiş gibi duran gerçekleri aramalidir; bu ahlaki gerçekleri oradan çıkarmalı, neden ibaret olduklarını bulmalı, kendine has özellikleri belirlemeli ve bu özellikleri akli bir dille ifade etmelidir. Kısaca bu kadar uzun bir zamandan beri en esaslı ahlaki fikirleri taşımış olan bu dini kavramların karşılıklarını keşfetmelidir.”, Durkheim, *Laik Ahlak Laik Eğitim*, s.369-370.

²⁶² Gazali, *İhya*, IV, s.97; *Mizan*, 192.

²⁶³ Gazali, *İhya*, IV, s.283; *Kimya*, II, s.281; *Erbein*, 115.

²⁶⁴ Wensinck, A.J., *On the Relations Between Ghazali's Cosmology and his Mysticism*, Paris 1940, s.198.

etmeye çalışmalıdır. Bunun için de insanın önünde Kur'an ve Sünnet gibi temel iki kaynak yol gösterici konumdadır.²⁶⁵ Bu kaynaklardan hareketle, geçici bütün lezzetleri, sadece kendisini hayatta bırakacak miktarda elde etmeli, bu lezzetleri ilahi ve yüce değerlere ulaşmada bir araç olarak kullanılmalıdır.

Gazali, yukarıda saydığımız temel değerleri, ahlaki davranışın oluşumu için bir ön şart olarak ileri sürmüş ve insanlardaki güdü ve tutkuların ancak bu değerler vasıtasıyla dengelenmesi sonucu ideal bir seviyeye ulaşacağını belirtmiştir. Bu anlamda değerler, ahlaka kaynaklık etmektedir. Bir eğitim sisteminin temel gayesi de değerlerin aktarılması ve benimsenmesini sağlamaktır.

Netice olarak diyebiliriz ki Gazali, değerleri, ahlak alanına örmekte ve bu değerlerin ilişkisiyle ahlakın oluşacağını gündeme getirmektedir. Onun özgürlükçü ahlak anlayışı, insanın kendi tercihine kararına ve yönelişine bağlıdır. Onun için biz 'özgürlüğü', onun bir değeri olarak görmekteyiz. Bir bakıma Gazali, ahlakın temeline aklı, hikmeti, şecaati, iffeti, adaleti, sevgiyi, bilgiyi ve düşünceyi koymuştur.²⁶⁶ Bu değerler temel alınarak oluşturulacak bir eğitim sistemi, kendi içerisinde ahlaki bir bütünlük oluşturmayı ve bu ahlaki bütünlüğü eğitim yoluyla, yeni yetişen nesillerin gelecek nesillere aktarmasıyla süreklilik gösterecektir.

²⁶⁵ Quasem, Muhammad, *The Ethics of al-Ghazali*, Lecturer in Islamic Studies National University of Malaysia, s.30; Hitti, K.Philip, *Makers of Arab History*, Harber and Row Publishers, London 1971, s.148.

²⁶⁶ I. Hikmetin kaynaklık ettiği ahlaki erdemler

1. Akıllılık (hüsn-ü tedbir)
2. Zihnin aktif ve uyanık olması (cevdetu'z-zihn)
3. Görüş ve anlayışın berrak olması (nekayatü'r-re'y)
4. Doğru kanaatte bulunmak (sevabu'z-zan)

II. Şecaatin kaynaklık ettiği ahlaki erdemler

1. Cömertlik (kerem)
2. Kendine güven (necde)
3. Dayanıklılık (ihtimal)
4. Yumuşak huyluluk (hilm)
5. Sebat (sebat)
6. Asalet (nubl)
7. Mertlik (şehame)
8. Kendine hâkim olma (vakar)

III. İffetin kaynaklık ettiği ahlaki erdemler

1. Haya (haya)
2. Utanma (hacel)
3. Bağışlayıcılık (müsamaha)
4. Sabır (sabr)
5. Eli açıklık (seha)
6. Doğru karar (hüsnü't-takdir)
7. Kendini kontrol (intizam)
8. Kanaatkârlık (kana'a)
9. Yardımseverlik (müsa'ade)
10. Haksızlığa karşı direnme (tesahhut), bkz., Gazali, *Mizan*, s.264-273; Benzer değerlendirmeler için bkz., İbn Miskeveyh, *Tehzib*, s.24-30.

6. Değerlerle Eğitimle Olan İlişkisi

Değerler ve eğitim, her yönüyle iç içe ve birliktedirler. Eğitim başlıbaşına bir faaliyet iken, değerler bu faaliyetin şekillenmesinde ve meydana gelmesinde hayati rol oynar.²⁶⁷ İnsan hayatının her alanında kendisini gösteren değerler, eğitim yoluyla hayatîyetlerini sürdürür ve gelecek nesillere aktarılır. Bu yönüyle eğitim, “yaşayan nesille gelecek kuşaklar arasında vazgeçilmez bir bağlantı kurarak, toplumun bekası ve gelişmesini sağlar.”²⁶⁸ Bu sayede değerler, bir toplumda çeşitli yollarla kendilerini ifade eder, hayatîyet kazanır ve bir şekilde gelecek nesillere aktarılırlar.

Toplumsal, psikolojik, insani ve ekonomik sınıflandırmalar içerisinde değerler, İslam dininde vahiy tarafından belirlenir ve onun çizdiği sınırlar içerisinde toplumsal hayatta gösterirler. Eşyanın ve insanın değeri de bu sınırlar içerisinde ilahi kaynakla tespit edilmiştir. Çünkü iyi ve doğru davranışların tespiti için dinler gelmiştir.²⁶⁹ Geniş anlamda düşünüldüğünde İslam din olarak bir değerler sistemidir.

İslam esas itibarıyla bir değerler sistemidir; her değer sistemi tarihi şartlara belli bir intibak gösterir. İslam vaktiyle belli bir kültür birikimi, belli bir coğrafya ve tarih içinde doğmuş, o şartlar çerçevesinde belli bir uygulama imkânına kavuşmuştur. O değer sisteminin başka bir zaman ve mekânda uygulanması elbette farklı olacaktır ve bu fark sistemin ilkelerinde değil, maddi görünüşünde olacaktır.²⁷⁰ İslam’ın değerler sisteminin aktarılması ve yeni şartlara uyumu, uygulanacak eğitim sistemiyle mümkündür. Bu değerlerin oluşma ve aktarılma sürecinde, ahlaki değerler, diğer bütün değerleri üst düzeyde bir kuşatma içine alır. Ahlakın en önemli kaynağı ise dindir.²⁷¹ Dolayısıyla ahlak ve din eğitimi aslında öğrenilen ve var olan diğer bütün değerlere katkı sağlayacak, onlara kalite katacak bir değer öğretiminin yolunu açar.²⁷²

²⁶⁷ Kneller, F.George, *Introduction to the Philosophy of Education*, University of California, Los Angeles 1964, s.26.

²⁶⁸ Ayhan, Halis, *Eğitime Giriş ve İslamiyetin Eğitime Getirdiği Değerler*, Damla Yay., İstanbul 1986, s.15; Eğitim kavramı ile ilgili geniş bilgi için bkz., Özdemir, Şuayib, *Cezâevlerinde Din Eğitimi*, Arı-Sanat Yay., İstanbul 2006, s.29-33.

²⁶⁹ Bayraklı, *İslamda Eğitim*, s.39.

²⁷⁰ Güngör, Erol, *İslam’ın Bugünkü Meseleleri*, Ötüken Yay., İstanbul 2000, s.78; Hangi boyutuyla ele alınırsa alınsın, hayatın bir bütün olarak yorumlanmasında ve üstesinden gelinmesinde aşkın bir varlık ile ilişki kurmaya yardımcı olan değerler sistemidir., bkz., Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, s.10; Bilgin, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, s.4-5.

²⁷¹ Pazarlı, *İslamda Ahlak*, s.11-12; Kılıç, Recep, *Ahlakın Dini Temeli*, TDV. Yay., Ankara 2003, s.15-16.

²⁷² Mehmedoğlu, *“Değer Oluşturucu ve Aktarıcı Konumuyla Aile”*, s.30.

Öğretim bilgi yoluyla zihne hitap ederken, eğitim değerler yoluyla ruh ve karaktere hitap eder.²⁷³ Başarılı bir eğitim felsefesi, değerler ve bilgi arasında kuracağı ilişkiyle hem öğretimi hem de eğitimi gerçekleştirmelidir. Gazali, bu durumu öğrenilen her şeyin derin bir tefekkürle olgunlaştırılması ve öğrenilen her şeyin kişiliğe mal edilmesiyle açıklar.²⁷⁴ Bu sayede kişi, öğrendiği değerler sistemini, kendisine mal edecek ve bunları sahiplenecek, bundan sonraki aşamada bu değerler sisteminin aktarıcılığı rolünü üstlenecektir.

Değerlerin kaynağını dine bağlayan Gazali,²⁷⁵ eğitim felsefesinin de dini ölçüler içerisinde belirlenmesi gerektiğini vurgular. Bu eğitim sisteminin gayesi de, vahyin ışığında mutlak değerleri kişiye kazandırmak ve onların aktarımını sağlamaktır.²⁷⁶

Gazali, teorik anlamda bir değer aktarımından da oldukça rahatsızdır. Çünkü onun sisteminde insan önce kendisini eğitecek, bunun sonucunda bizzat yaşadığı tecrübelerden hareketle çevresini aydınlatacaktır. Öğrenmenin ikinci basamağında, öğrenilen konuların yaşanması ve hayata geçirilmesi söz konusudur.²⁷⁷ Bu uygulama alanı, bazen kolay bir şekilde gerçekleşirken, bazen de insanın kendisini zorlamasıyla olur.²⁷⁸

Gazali'nin belirli bir değerler hiyerarşisi belirtmiş olması, oluşturulacak eğitim felsefesinin de şemasını çizmiştir. Bunlar temel olarak, akıl, iman, adalet, hikmet, iffet, şecaat, sevgi ve bunların doğal sonucu olan ahlaktır. Kaynağını bunlardan alan bir eğitim felsefesi, hem zihne hem de kalbe hitap edecek, hem bilgiyi hem de değerleri birlikte hayata geçirecektir. Bunların ortak sonucunda eğitim ve öğretim birlikte gerçekleştirilecektir. Bundan dolayı Gazali, eğitim ve öğretimi birlikte ele alır ve bunun için 'teallüm' kavramını kullanır. İnsanın kendi gayretiyle elde ettiği bilgiye, yani dışarıdan bir etkiyle elde edilen bilgiye, taallüm yoluyla, içeriden gelen bir istekle oluşan bilgiye tefekkür yoluyla ulaşılır. Her durumda da elde edilen bilgi zaten insan ruhunda vardır, taallüm ve tefekkür, bu bilgiyi ortaya çıkarıp pratiğe aktarma 'talebi'dir. Bilgiler, tohumun topraktaki, mücevherin denizin dibindeki vaziyeti gibi nefsin kökünde bir güç olarak (bilkuvve) sağlam bir şekilde yer edinmiş olup taallüm, bunun kuvveden fiile çıkmasını talep etmek, talim (öğretme) ise bunu

²⁷³ Ülken, *Eğitim Felsefesi*, s.9; Bayraktar, *İslam Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci Münasebetleri*, s.11; Tosun, Cemal, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, Pegama Yay., Ankara 2002, s.12-16.

²⁷⁴ Gazali, *İhya*, V, s.164; *Miškāt*, s.248.

²⁷⁵ Çamdibi, H.Mahmut, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazali*, Han Yay., İstanbul 1983, s.150-151.

²⁷⁶ Gazali, *İhya*, III, s.73; *Kimya*, II, s.471.

²⁷⁷ Gazali, *Munkız*, 595.

²⁷⁸ Gazali, *İhya*, III, s.84-85; IV, s.283.

kuvveden fiile çıkarmaktır. Öğrencinin kalbi ile öğreticinin kalbi arasında bir yakınlık gerçekleşir. Öğretmenin fonksiyonu, tohum eken bir çiftçiyi, öğrenci ise toprağı andırır. Öğrencinin kalbinde güç olarak bulunan bilgi, tohum; bilfiil durumuna geçen bilgi ise tohumdan çıkan meyve gididir. Öğrencinin nefsi kemal bulunca meyveli bir ağaç ya da denizin dibinde çıkan mücevhere benzer. Bunun için de birçok sıkıntıya katlanması gerekir. Bu yolla elde edilen bilgi, tefekkürle de pekiştirildiğinde, artık hiç silinmeyecek şekilde öğrenciye mal olur ve bu öğrendikleriyle etrafını aydınlatır.²⁷⁹

Gazali, öğrenme süreci içerisinde klasik bilgi alış verişini yeterli bulmamaktadır. Eğitimin başarıya ulaşabilmesi için, kalpteki bilgi ortaya çıktıktan sonra onun üzerine yeni bilgilerin elde edilebileceği ve insanın kendi değerler sistemini vahyin ışığında oluşturabileceği bir tefekkür yolculuğu zorunludur. Bu yolculuk, “fikri yoğunlaşma, ahlaki arınma ve akli aydınlanmayı beraberinde getirir.”²⁸⁰

Eğitim ve öğretime ilaveten tefekkür yoluyla özünde var olan değerleri ortaya çıkararak kişi, akıl ve kalbin çeşitli aşamalarını geçerek bilmediği birçok yeni durum kendisine açılır. Çünkü görünülürler âlemi (şehadet) ile ulvi-yüce âlem (melekût) arasında sürekli bir bağ vardır ve bu bağın korunması da insandaki bu ahlaki arınmayla gerçekleşir. İradesini güçlendirerek insani değerleri elde eden ve bunları koruyarak yaşatan kişi, bu yüce âleme açılan bir yol bulur. Bu noktada Allah’ın yardımı kişiye yol göstermekte, bazen insan kalbine doğan bir bilgi, bazen de bir ışık-nur kişiye rehberlik etmektedir. Bu sayede kalp sürekli aktif durumda, kişiye ahlaki bir hayat kazandırır.

Gazali’nin düşünce sisteminde değerler, eğitim yoluyla aktif bir süreç içerisinde aktarılır. Değerlerin aktarımı ve bunların çocuğun karakterine yerleştirilmesi, temel problemlerden biri olarak karşımıza çıkar.²⁸¹ Bu aktarımın temel sorumluları da aile ve eğitim kurumlarıdır. Bu iki kurum, gerektiği gibi görevini yaptığı takdirde, vahyin kaynaklık ettiği değerler sistemi yeni yetişen bireylerde kolaylıkla yer bularak ideal bir sosyal hayat oluşur. Bu alandaki aksamalardan ise bütün toplum sorumlu olmaktadır. Gazali, bu durumda bütün insanların yakıtı insanlar ve taşlar olan korkunç bir sona gideceklerini belirtir. Böylece toplum insanların eriyip yok olduğu sosyal ilişkiler ağına dönüşerek huzursuzluklara kaynaklık eder.

²⁷⁹ Bkz., Gazali, *İlmi Ledünni*, s.248.

²⁸⁰ Kutluer, *Sarp Yokuşu Turmanmak*, s.111.

²⁸¹ Kouchok, Kawsar H., “*How to Teach and not to Teach Tolerance to Young Children: Some Reflection from the Egyptian Context*”, Teaching for Tolerance in Muslim Majority Societies (eds. Recep Kaymakcan and Oddbjorn Leirvik), Dem Press, İstanbul 2007, s.149.

II. EĞİTİM VE ÖĞRETİM İLKELERİ

Her eğitim felsefesi kendi sistemi içerisinde bir bütünlük oluşturur ve bunun devamı için de mutlak bazı ilkeler belirler. Sistemin uygulanmasında bu ilkeler temel bir konuma sahip olur. Bu eğitim sistemi, bütün faaliyetlerinde koyduğu ilkeleri göz önünde bulundurarak başarıya ulaşır. Çünkü ilkeler, eğitim için bir hareket ve başlangıç noktasını oluştururlar.

Herhangi bir amaca ulaşmak için bir etkinliğe başlarken etkinliğin hareket noktasını oluşturan ve etkinlik süresince ona kılavuzluk eden ve yönlendiren fikirler şeklinde tarif edebileceğimiz 'ilke',²⁸² bir faaliyete başlamadan önce ölçü olarak kullanılan, doğruluğu kanıtlanmış ve amaca ulaştırıcı kılavuz fikirlerdir.

Bir faaliyete başlamadan önce o faaliyetin amacına ulaşmasını kolaylaştıran kurallar araştırılır. Bu kurallar ne ölçüde doğruysa amaca da o kadar kolay ulaşılır, değilse asıl amaçtan uzaklaşılır.²⁸³ Kısaca eğitim ve öğretimde ilkeler, eğitim hizmetlerinin yürütülmesinde yol gösterici ve şekillendirici konumuyla eğitimin hareket noktasını oluştururlar.

İslam eğitim ilkeleri dendiğinde de, gerçekleştirilecek bütün eğitim ve öğretim faaliyetlerinde temel oluşturan ve değişmeyen temel prensipler anlaşılır. Böyle olunca İslam eğitim sistemini bütün boyutlarıyla etkileyen ve onlara yön veren bazı temel ilkeler belirlenmiştir. Bu ilkelerin bazıları modern eğitim anlayışı içerisinde yer bulurken bazıları da kendisine mahsus özellikler gösterir.

İslam eğitimi sistemi Kur'an temelli bir yapı içerisinde oluşmuş ve yaygınlaşmıştır. Kur'an'ın eğitim ilkelerine yaklaşımı temel olarak kolaylaştırma ve zorlaştırmama prensibi çerçevesinde şekillenmiştir.²⁸⁴ Bu prensipten hareketle İslamın kendi sistematiği içerisinde ve Kur'an ekseninde birçok İslami eğitim ilkesi oluşmuştur. Her düşünür bu ilkeleri belli bir bakış açısı içerisinde değerlendirmiş, bazen de birbirinden farklı yaklaşımlar oluşmuştur. Bu farklılıklar temelde, kavramlara yüklenen anlamlar, konuya yaklaşım şekli ve kullandıkları yöntemlerin farklılığı gibi sebeplerden kaynaklanmaktadır.

²⁸² Önder, N.Kemal, *Öğretimde Program İlke ve Yöntemler*, Konya 1987, s.45; Yeşilyaprak, Binnur, *Eğitimde Rehberlik Hizmetleri*, Nobel Yay., Ankara 2002, s.13; Çelikkaya, Hasan, *Eğitim Bbilgilerine Giriş- Eğitimcilik ve Öğretmenlik-*, Alfa Yay., İstanbul 2006, s.76.

²⁸³ Küçükahmet, Leyla, *Öğretimde Planlama ve Değerlendirme*, Nobel Yay., Ankara 2005, s.41.

²⁸⁴ "Andolsun biz Kur'an'ı öğüt alınsın diye kolaylaştırdık." Kamer, 54/17; "Ona yumuşak söz söyleyin, belki düşünür veya saygı duyar." Taha, 20/44; "Kolaylaştırın, zorlaştırmayın; müjdeleyin nefret ettirmeyin." Buhari, *Cihad*, 164.

Gazali, eğitim ve öğretim ilkeleriyle ilgili olarak doğrudan bir açıklama yapmamış fakat eserlerinden anlaşıldığı kadarıyla ve İslami eğitim ilkeleri doğrultusunda bazı temel ilkeleri açıklamıştır. Eserlerinden hareketle onun eğitim sisteminde kullandığı bazı ilkeleri genel hatlarıyla ele almaya çalışacağız.

1. Kritik Dönem İlkesi

Gelişim psikolojisinde dönem kavramı belirli yaşlarda ayırıcı özellikleri olan aşamaları belirtmek için kullanılır. İnsan gelişiminde belirli zaman dilimlerinde belirli özellikler ön plana çıkar. Bazı özelliklerin öne çıktığı bu gelişim aşamalarına ‘dönem’ adı verilir. En yaygın dönem sınıflaması yaşa göre yapılan sınıflamadır. Bebeklik, çocukluk, ergenlik, yetişkinlik ve yaşlılık bu tür sınıflamalara örnektir. İnsanlardaki bu dönemlerin bazı özellikleri olduğu kabul edilir. (a) Her dönem ait olduğu döneme ilişkin genel nitelikleri ve sorunları kapsar, (b) Dönemler belli bir sıra içinde birbirlerini izler, (c) Gelişim dönemleri farklı özelliklerine karşın tüm kültürler için evrenseldir.²⁸⁵

İnsan hayatında bazı uyarıcıların en güçlü etkiye sahip oldukları zaman dilimlerine ‘kritik dönem’ denir. Bu dönemlerde gerçekleşmesi gereken bedensel ve zihinsel etkinlikler, zamanında gerçekleşmezse veya gecikmeler olursa çocuğun ileriki yıllarında gelişimini olumsuz etkiler.

İnsandaki birçok duygu ve düşüncenin gelişmesi ve ilerlemesi, bebeklik dönemlerinde gerçekleşir. “Çocuğun eğitimi açısından 0-2 yaş döneminin önemi büyüktür. Çünkü gelişimin tüm yüzlerine ilişkin temeller bu dönemde atılır ve bireyler bu dönemdeki bir aksamanın izlerini, eğer herhangi bir önlem alınmazsa, yaşam boyu taşırlar.”²⁸⁶ Kısaca ilk yıllar çocuğun kişiliğinin yapılaşmasında önemli rol oynar.²⁸⁷

Gazali, çocuk gelişiminin bu alanına ayrı bir önem yüklemiş ve modern psikolojinin bu verilerini yüzyıllar öncesinden öngörmüştür. “Çocuk, yetişmesinin başlangıcında ihmal edildiği vakit, çoğu zaman, kötü ahlaklı, yalancı, hilebaz ve hayâsız olur.”²⁸⁸ Gazali, bu tespitiyle çocuk gelişiminde ‘kritik dönem’ ilkesine hayati bir rol yüklemiştir. İnsanda bu dönemde gerçekleşecek psikolojik, fizyolojik ve kültürel olaylar, gelecekte nasıl bir kişilik

²⁸⁵ Geniş bilgi için bkz., Selçuk, Ziya, *Gelişim ve Öğrenme*, Nobel Yay., Ankara 2003, s.17.

²⁸⁶ Davaslıgil, Ümit, “*Bebeklik Dönemi (0-2 Yaş)*”, Ana Baba Okulu, Remzi Yay., İstanbul 2004, s.13;

²⁸⁷ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, s.355.

²⁸⁸ Gazali, *İhya*, III, s.89.

oluşacağını belirler. İlk yıllardaki olağanüstü gelişim, beraberinde çevreyi tanıma ve var olduğunu belirtme gayretine girer.²⁸⁹

Çocuk, ihtiyacı olan tüm bilgi ve becerilerle donanımlı olarak dünyaya gelmez. Çocuğa yeni öğrenme fırsat ve olanakları hazırlayan çevre, onun gelecekteki başarısı açısından önem taşır. Bu nedenle erken gelişim yılları, zekâ, kişilik ve sosyal davranış şekillenmesi açısından son derece önemlidir. İbn Haldun, bu dönemin gelişim açısından önemini şu cümlelerle ifade eder: “Küçüklükten verilen eğitim, çok daha köklü, sağlam ve kalıcıdır. Bu, daha sonra verilecek eğitimin de temelini oluşturur. Çünkü kalplere ilk yerleşenler, sanki kazanılacak diğer melekelerin esası gibidir.”²⁹⁰

Gazali, insanda ilk yaratılan duyuların, dokunma, görme, işitme ve tatma olduğunu belirtir. Yaklaşık yedi yaşında kişiye temyiz yeteneği verilir ve bir üst aşamada insana akıl verilir. Bundan sonraki süreçte de insana apayrı bir âlemin kapıları açılır.²⁹¹ Bu sürecin sağlıklı bir şekilde işleyebilmesi için, ‘kritik dönem’ dediğimiz her duygu ve düşüncenin kendisine mahsus bir özellik gösterdiği bu evreyi olumlu bir şekilde geçirmesi gerekir. “Çocuğun gelişmesi, olumlu bir şekilde gerçekleştiğinde her türlü etki onun kalbine yerleşir. Taş üzerine yazılan bir yazı gibi silinmez bir özellik gösterir. Eğer büyüme bunun hilafına olursa, çocuk ahlaksız olur. Çünkü çocuk, cevheriyle hem hayra hem de şerre kabiliyetli olarak yaratılır.”²⁹²

Gazali’nin eğitim sisteminde her gelişim dönemi farklı özellikler gösterir. Bu sürecin sağlıklı bir şekilde işlemesi de çocuğun ilk dönemlerinde aldığı eğitimin kalitesine bağlıdır. “Bebek, çocukluk halini, çocuk da mümeyyizin halini bilmediği, mümeyyize açılan zaruri bilgileri idrak etmediği gibi, mümeyyiz de akıllının halini ve çalışma neticesinde elde ettiği nazari bilgileri bilemez.”²⁹³

Gazali, eğitim ve öğretimde çocuğun aldığı ilk eğitimin büyük oranda geleceğini şekillendireceğini belirtir. Çünkü çocuk gelişiminin ilk yılları, olağanüstü gelişmelerin yaşandığı dönemlerdir. İnsanda zihinsel, bedensel ve sosyal gelişmenin temellerinin atıldığı

²⁸⁹ Lee, C., *The Growth and Development of Children*, London 1977, s.13-14; Yavuzer, Haluk, *Çocuğu Tanımak ve Anlamak*, Remzi Yay., İstanbul 2005, s.61.

²⁹⁰ İbn Haldun, *Mukaddime*, II, s.790.

²⁹¹ Gazali, *Munkız*, s.599.

²⁹² Gazali, *İhya*, III, s.91.

²⁹³ Gazali, *İhya*, III, s.10.

bu dönemde uygun çevre koşullarının sağlanmasıyla doğal gelişme ve ilerleme tabii seyri içerisinde gerçekleşir.

2. Hürriyet İlkesi

Gazali’de hürriyet iki şekilde işlenmektedir: (a) İnsanın davranışlarındaki iradeye bağlı ve bilinçli eylemleri, (b) Düşünce ve davranışta insanın özgürlük alanı ve bu alan içerisindeki hareket ölçüleri. Bu iki alanı sırasıyla incelemeye çalışacağız. Öncelikli olarak insanın davranışlarında özgür olup olmadığı işlenecek, ardında insanın düşünce hürriyeti ele alınacaktır.

Gazali, insanın iradeye dayalı bütün davranışlarında, bir özgürlük alanının olduğunu belirtir. “Bütün ameller ancak kudret, irade ve bilgi ile gerçekleşir. Bilgi iradeyi meydana getirir. İrade de kudrete sebep olur. Kudret organları harekete geçirmek suretiyle iradeye hizmet eder.”²⁹⁴ İnsanda davranışın oluşum aşamasını da açıklayan bu görüşüyle Gazali, bilginin iradeyi, iradenin de davranışı meydana getireceğini belirtir. O halde iradeye dayalı davranış, beraberinde bilgiyi de zorunlu kılmaktadır. İrade, bilinçli ve amaçlı bir süreçte davranışın oluşumuna kaynaklık eder. İradenin gücü, kalpte bu tür bir davranışa yönelmedeki isteğin gücüyle orantılıdır.

İnsan davranışlarının oluşmasındaki hürriyet, Gazali’de bir yönüyle Allah’tan bir yönüyle de kişiden kaynaklanır ve karşılıklı bir iletişimi gerekli kılar. “İnsanda kudreti var etmek Allah’ın fiilidir. Allah’ın kulda yarattığı kudreti kullanma ise kulun fiilidir.”²⁹⁵ Bu karşılıklı ilişki, kişiye sınırsız olmasa da davranışlarını şekillendirmede bir özgürlük sağlar. Kişi, davranışlarını şekillendirmede bu alan içerisinde özgürdür.

Gazali, *Erbein*’de bu karşılıklı ve özgürlüğe dayalı ilişkiyi şu orijinal yorumla açıklar: “İnsanın davranışı bir yönüyle Allah’tan bir yönüyle de kendisinden kaynaklanır. Kişinin davranışlarını meydana getirmede bir özgürlük vardır. Bu, insanın her türlü etki ve davranış karşısında nasıl tavır almasıyla ilgili bir özgürlüktür. Gazali, bu karşılıklı etkiyi Yarattıcı-insan açısında ele alır. (a) Allah, insan için itaat ve ibadet dilediği vakit, insan onu, çalışma ve ihlâsla karşılaması gerekir ki, Allah ona hidayet ve başarıyla ikramda bulunsun.”²⁹⁶ (b) Allah, masiyet dilediği vakit, kulun onu içtenlikle ve kalpten istiğfar ve tevbe ederek

²⁹⁴ Gazali, *Erbein*, s.225.

²⁹⁵ Gazali, *Erbein*, s.24, 27.

²⁹⁶ “Bizim uğrumuzda çaba harcayanlara gelince, kesinlikle onlara yollarımızı göstereceğiz, Allah, iyilik yapanlarla beraberdir.”, Ankebut, 29/69.

pişmanlıkla ondan kaçınması gerekir.²⁹⁷ (c) Allah nimet dilediği vakit kul onu şükretmek ve cömertçe harcamakla karşılmalıdır ki, Allah ona ihsan ve ikramda bulunsun.²⁹⁸ (d) Allah kulu hakkında sıkıntı dilediği vakit kulun onu sabır ile karşılaması gerekir ki, Allah âhirette ona ikramda bulunsun.”²⁹⁹

Gazali, her etkinliğin yine imandan kaynaklanan tepkiyle olumluya dönüştürülebileceğini ispatlar. Bu anlamda insan davranışlarında bir hürriyet vardır. Bu hürriyet, insanın hem iyiliğe hem de kötülüğe yönelebileceğini, fakat istediği takdirde yaratıcının istediği ideal bir kul olmasının da mümkün olmasını gerekli kılar. İnsandaki bu çift yönlülükte hangi durumun tercih edileceği de vahiy destekli akıl tarafından belirlenir. İnsandaki hürriyet, aklın rehberliği ve insanın kişisel gayretiyle aktif bir süreçte ilerler.

“İnsan, erdemli bir hayata kavuşmak için hayvani temayüllerini ve bunların emirlerini susturmaya mecburdur. İnsan için başka türlü hürriyete kavuşmanın imkânı yoktur.”³⁰⁰ Fikret Kanad’ın, eğitim ilkelerinden hürriyeti açıklarken kullandığı bu ifadeler, Gazali’nin ifadeleriyle bire bir örtüşmektedir. Çünkü Gazali gerçek özgürlüğü, insanın kendisinde arar. Bu özgürlüğü sağlamanın yolu da geçici arzu ve isteklerin esaretinden kurtulmaktır.

“Hürriyet, şehvetlerin esaretinden dünya üzüntülerinden kurtulmak, şehvet ve öfkeye dalmamak, meleklerle benzemek bakımından dünyayı istila etmekten kurtulmaktır. Çünkü şehvetin ve öfkenin eserlerini nefisten uzaklaştırmak meleklerin sıfatlarındandır.”³⁰¹ İnsanın kendisine yaraşmayan bütün eylemlerden kurtulması ve ahlaki bir hayat yaşama yönünde verdiği mücadelenin tamamı bu hürriyet içinde gerçekleşir.³⁰²

²⁹⁷ “Doğrusu Allah tövbe edenleri ve temizlenenleri sever.”, Bakara, 2/222.

²⁹⁸ “Eğer şükrederseniz ben de sizin için nimetimi mutlaka arttıracam; eğer nankörlük ederseniz hiç şüphesiz benim azabım çok çok şiddetlidir.”, İbrahim, 14/7.

²⁹⁹ “Onlar Allah yolunda çektikleri sıkıntılardan dolayı ne korkuya kapıldılar, ne zayıf düştüler ve ne de kendilerini küçük düşürdüler, zira Allah sıkıntılara göğüs gerenleri sever.”, Ali İmran, 3/146; Gazali, *Erbein*, s.25-26.

³⁰⁰ Kanad, H.Fikret, *Pedagoji*, Gazi Terbiye Enstitüsü Yay., Ankara 1941, s.162.

³⁰¹ Gazali, *İhya*, III, s.350; Modern batı medeniyetinin günümüzde özgürlük anlamında vardığı sonuç, Gazali’yle birebir aynıdır; “Din, özgürlüğü, insanın yetilerini ulvi amaçlı kullanımı olarak görür.”, Cramerti, Micheal; Loconte, Joseph, *Religion and Religion Institutions in the Modern Public Square*, Avrupa Birliği Sürecinde Dini Kurumlar ve Din Eğitimi, Ensar Yay., İstanbul 2007, s.33.

³⁰² Gazali, *Erbein*, s.27, 226; Mizan, s.192; Fahri, *İslam Ahlak Teorileri*, s.274-275.

Çalışmamızın başında verdiğimiz, padişahla zahidin konuşması örneği, Gazali'nin gerçek anlamda özgürlük anlayışını yansıtır. Padişah, kendi güdülerinin esiri iken; zahit güdü ve ihtiraslarının hâkimi ve denetleyicisi durumundadır. “Senin kulu olduğun her şey, benim emrimdedir.”³⁰³ ifadesiyle zahid, hürriyeti temsil eder.

Gazali, insandaki davranışlara kaynaklık eden fizyolojik güdülerin hiçbir şekilde insanda tamamen sökülüp atılamayacağını belirtir. Bu yönde yapılan çalışmaların da gereksiz olduğunu vurgular. Fakat insan için önemli olan, bu şehvet ve güdülerini, kişilikte silip atma değil, uygun miktarda doyurulduktan sonra, onları amaç haline getirmemidir.³⁰⁴ İnsanın hürriyeti, bu alandan itibaren başlamaktadır. Çünkü iyiye ve kötüye eşit oranda eğilimli olarak yaratılan insanın, bu yol ayrımında bir özgürlüğü vardır. Bu alanlardan herhangi birini seçebilir ve bu seçtiği alandaki sorumluluğu da üstlenmiş olur. Burada kişi için sonu gelmez bir mücadele alanı açılır ve insan hayatının tamamı, bu mücadele içerisinde geçer.

Bu mücadelede insanın en büyük düşmanı şeytandır ve insanın kendisine düşman edinmesi gereken ilk varlık da odur. Yalnız bu mücadele insan için bir eksiklik değil, onu kemale ulaştıran bir vasıta. Kişi böyle bir mücadeleye girdiği vakit, ilahi yardımı da yanında bulur. “Çünkü şeytan sizin düşmanınızdır; siz de onu düşman ediniz.O, kendi taraftarlarını, ancak, ateş ehlerinden olmaya çağırır.”³⁰⁵ Gazali, bu ayetten hareketle, şeytandan başka kimseye düşmanlık edilmemesi gerektiğini belirtir.³⁰⁶ O halde bu mücadelede insanın yegâne düşmanı, kendisini kötülöklere yönelmeye teşvik eden şeytandır. Diğer fizyolojik güdü ve tutkular, şeytanın insanı saptırmak için kullandıkları araçlardır.

Şeytanın insan aleyhine kullandığı fizyolojik güdüler –şehvet, cinsellik, hırs, kin, düşmanlık- insanın şeytana karşı olan mücadelesinde onu zayıflatmaya ve aklın hoş görmediği durumlara iten bazı sebeplerdir. Kişinin bu mücadelede başarısı, Allah'ın yardımını beklemesi ve bir eğitimciye sığınarak onun kendisine rehberlik etmesiyle gerçekleşir. “Kişiyi bir mürebbi (eğitimci) gereklidir. Bu eğitimci, onu terbiye ederek kötü huylardan arındıracak ve yerine güzel huyları yerleştirecektir. Terbiye, bir yönüyle çiftçinin yaptığı işe benzer: O mahsulün iyi ve olgun olması için ekinler arasındaki dikenleri ve yabancı

³⁰³ Gazali, *İhya*, IV, s.97; *Mizan*, s.192.

³⁰⁴ Gazali, *İhya*, III, s.68.

³⁰⁵ Fâtır, 35/6.

³⁰⁶ Gazali, *Eyyühel Veled*, s.280.

bitkileri ayıklar.”³⁰⁷ Çiftçinin tarlayı ekime hazırlayıp verim elde etmesi gibi, insan da bir eğitimcinin gözetiminde, kendisindeki güdü ve tutkuların etkisini en aza indirmesi yönüyle bu mücadele alanında iradesini güçlendirerek başarıya ulaşır.

Gazali, insanın ahlaki hürriyetinin ancak bu mücadele alanında olabileceğini belirtir. Gerçek hürriyet, insanın geçici arzu ve heveslerin etkisinden sıyrılarak yüce değerleri kendisinde bir hayat tarzı haline getirmesiyle gerçekleşir. Bunun için güçlü bir irade ve vahyin rehberliğinde aklın yol göstericiliğine ihtiyaç duyar.

Hürriyetin ikinci alanını oluşturan düşünce özgürlüğü konusunda Gazali, sınırlayıcı bir yaklaşım içerisindedir. Onun düşünce özgürlüğünden anladığı şey, Kur’an ve Sünnet ölçüsü içerisinde gerçekleşmesi ve bunlara hiçbir şekilde muhalif olmamasıdır. Bu alanda insanın düşünce özgürlüğü onun kendisine, çevresine ve Yaratıcısına karşı sorumluluk sahibi bir varlık olmasıyla bir denge kazanır. İnsanın düşünce özgürlüğü bu alanlara karşı olan sorumluluğuyla belli bir sınırlama içerisine girer. Gazali özellikle üçüncü alanla ilgili olarak yani kişinin Allah’a karşı olan sorumluluğunda oldukça hassas davranır ve bu alanda sınırı aşanları da küfürle itham eder.

Munkız’da hakikat araştırmasıyla ilgili ele aldığı bütün fikir akımlarını ince bir araştırmadan geçirip bunların Kur’an ve Sünnete uygunluğu noktasında kritiğini yaparak nihai değerlendirmelerde bulunur. Bu süreç içerisinde kelam, felsefe, batınlık ve tasavvuf gibi kendi döneminin bütün fikir akımlarını inceleyerek bunların yanıldıkları noktaları ele alır.

Gazali’nin araştırma metodolojisi, özgürlüğü bilgiyle buluşturan bir yapı içerisindedir. Yani kişi herhangi bir konuda istediği gibi fikir yürütme durumunda değildir. Öncelikle o alanla ilgili bilgi ve kültür sahibi olması zorunludur. Gazali, bunu şu evrensel değerlendirmesiyle adeta kanunlaştırır: “Anladım ki, bir düşünceyi anlamadan ve özünü kavramadan reddetmek karanlığa taş atmak gibidir ve hedefi vurma imkânı yoktur... İnsan bir ilmi, bütün ayrıntı ve özellikleriyle öğrenmedikçe, o bilgi dalının yaydığı kötülükleri bilemez.”³⁰⁸

³⁰⁷ Gazali, *Eyyühel Veled*, s.280-281; *İhya*, III, s.84-85.

³⁰⁸ Gazali, *Munkız*, s.583.

Gazali, bu ölçüyle günümüz eğitim anlayışına ışık tutmaktadır. Düşünme özgürlüğü, başıboş ve dayanaksız bir özgürlük değil, bilgiye dayalı ve bilinçli bir özgürlüktür.³⁰⁹ Bu özgürlüğün bilgi boyutu, insanın sorumluluk bilinciyle bir araya gelmelidir. Bilinçsiz ve dayanaksız bir düşünce özgürlüğü, Gazali’de değersizdir ve böyle bir özgürlük kişiyi felakete götürür. Gazali’ye göre, “Amelsiz bilgi, delilik; bilgisiz amel de bir hiçtir.”³¹⁰

İnsanın düşünce hürriyeti, Gazali’de Kur’an ve Sünnet temeli üzerine kurulmuştur. Bu iki alana muhalif hiçbir şeyin geçerliliği olamaz. Bu nedenle de Gazali, bu iki temel ölçünün dışına çıkan filozofları şiddetli bir şekilde eleştirmiş ve hatta onları küfürle itham etmiştir.

Görüldüğü gibi, hürriyet bir ilke olarak eğitimde, insanın güdü ve tutkularının esaretinden kurtularak, ideal bir hayat yaşamasıyla ilgilidir. Bu alanda insana bir özgürlük alanı bırakılmış ve bu özgürlük, sorumluluğu da beraberinde gerekli kılmıştır. “*Bilsin ki insan için kendi çalışmasından başka bir şey yoktur.*”³¹¹ ayeti, insandaki bu özgürlüğe işaret eder. Gazali, insanın eğitim yoluyla özgürleşmesini, bir çiftçinin tarlayı ekmeden önceki hazırlık faaliyetlerine benzetir ve bu hazırlıkların kalitesinin tohumu sağlıklı bir şekilde büyütmesi gibi, insanın da bir eğitimci vasıtasıyla eğitime hazır hale getirilmesini gerekli görür. İnsana özgürlüğünü kazandıracak etki, kendisine sunulan eğitimin kalitesiyle doğru orantılıdır. Bunun sağlanamaması durumunda kişi, geçici güdü ve arzularının esaretinde bir hayat sürecektir. Kısaca eğitim, insanın hürriyetini elde etmesinin en etkili yoludur.

3. Rehberlik İlkesi

“Rehberlik, bireyin en verimli bir şekilde gelişmesi ve doyum verici uyumlar sağlamasında gerekli olan tercihleri, yorumları, planları yapmasına ve kararları vermesine yarayacak bilgi ve becerileri kazanması ve bu tercih ve kararları yürütmesi için bireye yapılan sistemli ve profesyonel yardımdır.”³¹² Eğitim, insanın bedensel, ruhsal, toplumsal ve ahlaki yönlerden bir bütün halinde, toplum değerlerine göre gelişmesini amaçlarken, rehberlik, bu amaçlara ulaşmada eğitime yol gösterir.

³⁰⁹ Gazali düşüncesinde özgürlük, disiplin ve sevgiyle orantılıdır. Çünkü disiplin insanın elini bağlayan yasaklamalar değil, özgürlüğün en uygun biçimde kullanılmasını sağlayan kurallar bütünüdür. Bkz., Yörükoğlu, *Çocuk Ruh Sağlığı*, s.197.

³¹⁰ Gazali, *Eyyühel Veled*, s.276

³¹¹ Necm, 53/39.

³¹² Tan, Hasan, *Psikolojik Danışma ve Rehberlik*, İstanbul 1989, s.17.

Rehberlik hizmeti, kişinin gelişmesine ve uyumuna yardım etmeye yönelik olup, nihai anlamda kişinin kendisini gerçekleştirmesini sağlamaktır. İnsanda var olan bütün yetenek ve kabiliyetlerin ortaya çıkarılması, bir uygulama alanına girilmesi, bu yeteneklerin daha da geliştirilmesi sağlanır.³¹³ Bu faaliyet, uzun bir süreç içerisinde aşama aşama gerçekleşir. Nihai amaçlara ulaşmak için bazı tali amaçlar gerçekleştirilir. İnsanın önce kendisini tanıması ve kabul etmesi, bulunduğu ortam ve çevreyi sağlıklı bir şekilde anlaması ve kişisel yetenek ve kabiliyetlerinin farkına varması bu sürecin aşamalarındandır.

İnsan gelişmesi boyunca çeşitli aşamalarda farklı olanaklarla karşılaşır. Rehberlik, bu uzun soluklu süreç içerisinde kişinin kendisi için en uygun olan seçenekleri tercih etmesi ve yetenekleri doğrultusunda kendisini geliştirmesidir.

Gazali, insanın yetişmesinde rehberliğin önemini belirtirken, “Eğitmciler, hidayet arayanlara ışık tutar”³¹⁴ ifadesini kullanır. Ona göre rehberlik, kişiyi doğru yola ulaştırmada takip edilecek bir yöntem ve araçtır. İnsana yapılan rehberliğin nihai amacı, onu hidayete ulaşacak bir yola sevk etmektir. Başka bir ifadeyle alt yapı hazırlamadır. Bu konuda insanın kendisine rehberler edinmesi zorunludur. Çünkü kişi sürekli bir değişim ve gelişim içerisinde. Bu gelişimi olumlu yönde tamamlaması için, kendisine rehberlik edecek birilerine ihtiyaç duyar. Gazali, insan için en iyi rehberlerin öğretmenler olduğunu belirtir. “Öğrenci için en uygun şey, hocasının gösterdiği yol üzerinde yürümeye çalışmak ve bilgi elde etmektir.”³¹⁵ Rehberliği diğer alanlarda olduğu gibi bilgiyle birleştiren Gazali, bilgi temeline dayanmayan bu etkinliğin uygulamadan yoksun kalacağını belirtir. Bu anlamda Gazali’de rehberlik, bilgiye dayalı, bilinçli ve aktif bir yardım sürecidir.

Gazali, rehberlik sürecini, bir metot ve yöntem verme olarak algılar. Onun düşüncesinde öğretmen, öğrenciyi bilgi bombardımanına tutan biri değil, onu bilgiye yönlendiren biri olarak gösterilir. “Öğretmen, kapıyı açıp yolu gösterir ve öğrenmeyi kolaylaştırır.”³¹⁶ Öğretmen, en ince ayrıntısına kadar iyi ve kötü her şeyin nasıl olması gerektiğini öğrencisine anlatmalı ve ona yol göstermelidir. Öğrenciyi geleceğe hazırlamada onun karşılaşılabileceği her şeyi kendisine açık bir şekilde öğretmelidir. Çünkü kişi, bilmediği

³¹³ Binbaşoğlu, Cavid, *Eğitime Giriş –Eğitimde Kavram, İlke, Yöntem ve Kuramlar-*, Binbaşoğlu Yay., Ankara 1988, s.69; Yeşilyaprak, *Eğitimde Rehberlik Hizmetleri*, s.6.

³¹⁴ Gazali, *İhya*, I, s.22.

³¹⁵ Gazali, *İhya*, I, s.77.

³¹⁶ Gazali, *Minhac*, s.30.

alanlarda sürekli şüphe içerisinde. Öğrenmesi gereken bütün bilgi çeşitlerinden haberdar olmalıdır. İnsan, bir ilmi anlayışının bütün ayrıntı ve özellikleriyle öğrenmedikçe, o bilgi dalının saçtığı kötülüklerin farkına varamaz ve o kötülüklerin içerisine kolaylıkla girebilir.³¹⁷

Gazali, insanların söylemiş olduğu her şeyin doğru olamayacağını ve bu amaçla öncelikle doğrunun ne olduğunu öğrenmek gerektiğini vurgular. Öncelikle doğrunun ne olduğu anlaşılınca, kimlerin doğru konuştuğu kendiliğinden anlaşılır. “Bir sözü, halkın sevdiği veya sempati duyduğu kimselere nisbet ettiği zaman, söylenen sözü batıl da olsa kabul ederler. Fakat herhangi bir sözü, onların kötü bildikleri ve sevmedikleri birine nisbet ettiğinde, söylenen sözü doğru olsa bile reddederler. İşte bilgili ve basiretli âlimin de en az bu derecede dikkatli davranarak örnek olması gerekir. Bilgili ve basiretli sarraf, elini kalpazanın kesesine sokup içinden sırf altını bir kenara ayırır, bozuk ve sahte olanları başka bir tarafa atar. Bu sarrafın altın konusundaki bilgisini, bu bilgiye muhtaç olan halktan esirgememesi gibi, basiretli âlimin de aynı sorumlulukta davranması gerekir. Halis altın ile sahte paranın aynı torbada bulunmasının halis altını sahte para durumuna dönüştüremeyeceği gibi, sahte parayı da aynı torbadalar diye altın haline getirmeyeceğini açık bir dille ona anlatmak gerekir. Buradan hareketle deriz ki, hak ile birlikte bulunan batıl bir söz, hak mevkiine yükselemeyeceği gibi, batıl ile birlikte bulunan hak söz de batıl durumuna düşmez.”³¹⁸

Bu noktada Gazali, rehberliğin insana doğruyu yanlıştan ayırmada bir ölçüt kazandırması gerektiğini belirtir. Bu ölçüt, doğruyu söyleyenin değil, doğru olanın temel kriter olarak benimsenmesidir. Bunun için de kişiye gelişiminin başlangıcında sistemli bir rehberliğin yapılmasını zorunlu görür.

Gazali, erken yaştan itibaren iyiliğe yönlendirilerek yetiştirilen çocuğun gelecekte de iyi bir insan olarak yetişeceğini ifade eder. Fakat başıboş bırakılan ve ihmal edilen çocuğun geleceği tam bir felaket olur. Bunun yegâne sorumluları da ailesi ve öğretmenleridir. Çocuğa yapılacak rehberlik sayesinde, onun dünya ve âhret mutluluğunu elde etmesi sağlanacaktır.

Çocuğun zihinsel ve sosyal gelişiminden önce ahlak gelişiminin temellerinin erken yaşlardan itibaren atılması gerektiğini belirten Gazali, insanın akıl yoluyla iyi ve kötüyü kavrayacak seviyeye geleceğini belirtir. Bu aşamada insanda ‘haya’ (utanma) duygusu gelişir. Bunun gelişmesi, insanın ergenliğe ulaştığında sağlıklı bir gelişim göstereceğini müjdelir.

³¹⁷ Gazali, *İhya*, I, s.83; *Munkız*, s.583.

³¹⁸ Gazali, *Munkız*, s.590.

Bundan sonra çocuğa, sağlıklı ve helal yolla beslenmenin önemi anlatılmalı ve yemenin ölçüsü, mutedil bir denge içerisinde sunulmalıdır. Çocuğa sürekli iyi örneklerle gelişmesine yardımcı olunmalıdır. Temel gelişimden sonra çocuk, okula yönlendirilmeli ve burada temel eğitimini tamamlamalıdır. Çocukluğunda bu şekilde güzel bir terbiyeyle yönlendirilen kişi, ergenliğe ulaştığında dinin sınırlarını ve bunlarla ilgili sınırları anlamada zorlanmaz. Fakat temel eğitimini bu ideal süreç içerisinde tamamlamayan çocuklar, duvarın kuru toprağı kabul etmemesi gibi, kendisine sunulan eğitimi de kabul etmez.³¹⁹

Çocuk gelişiminde 10-15 yaş dönemi tartışılmayacak kadar önemlidir. Çünkü bu dönem dini açıdan bir geçiş aşamasıdır ve kişinin inanç sistemi hakkındaki şüphe tohumları bu dönemde filizlenmeye başlar.³²⁰ Kişinin bu sancılı dönemi en az kayıpla atlatabilmesi için, Gazali'nin önerdiği erken dönemde rehberliğe dayalı eğitim anlayışının aktif bir süreçte bireye sunulması gereklidir.

Gazali, ergenlik döneminden sonra kişinin uygun koşullar içerisinde kendisine gerekli olan bilgileri elde etmeye yönlendirilmesi gerektiğini belirtir. “Öğrenci, bilgilere gelişigüzel dalmamalı, bir sıra gözetmelidir. Çünkü insanın ömrü bütün bilgileri elde etmeye yetmez. Kendisi için en gerekli olanından işe başlamalıdır.”³²¹ Bunun için, kendi dönemi içerisinde kendisi için gerekli olan bilgi dallarını temel özellikleriyle öğrenmeli ve bunları uygulamalıdır.

Gazali, insanın asıl gayesine ulaşmak için din ve dünya dengesi kurması gerektiğini vurgular. Çünkü dünya, âhiretin tarlasıdır. Dünyayı bir konak ve vasıta kabul edenler için bu dünya hayatı âhirete götüren yolun başlangıcıdır. Bu dünyada sağlıklı bir hayat yaşayabilmesi için; (a) Yiyecek temini için çiftçilik, (b) Giyecek temini için dokumacılık, (c) Mesken sağlamak için inşaat, (d) Toplumun birlik ve yardımlaşma düzenini sağlamak için siyaset gibi alanlarda uzmanlaşması gerekir.³²²

Netice olarak diyebiliriz ki Gazali, öğrencinin temel eğitimini tamamladıktan sonra bu alanlara yönlendirilmesi gerektiğini belirtir. Bunun da sistematik rehberlik faaliyetleri ile sağlanacağını ifade eder. Kısaca Gazali'de rehberlik, doğumdan itibaren çocuğun kendi

³¹⁹ Gazali, *İhya*, III, s.88-89; Çamdibi, H.Mahmud, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazali* s.205.

³²⁰ Ratcliff, Donald, “*Çocukların Dini Kavramları Anlama Şekli*” (çev.A.Rıza Aydın), Birey ve Din –Din Psikolojisinde Yeni Arayışlar- İnsan Yay., İstanbul 2004, s.115.

³²¹ Gazali, *İhya*, I, s.78.

³²² Gazali, *İhya*, I, s.29.

yetenekleri ölçüsünde ve gelişimine uygun bir seyir içerisinde yapılan yardımdır. Bu yardım, öncelikle anne-baba ve öğretmenler tarafından yapılır ve çocuğun gelişim süreci boyunca kesintisiz olarak uygulanır.

4. Tedricilik İlkesi

İslam eğitim sistemi, insan zihninin ve yeteneklerinin gelişimine paralel olarak, ona sunulacak eğitimin de belirli bir düzen içinde verilmesini gerekli görür. Çünkü insan, ilk gelişim anından itibaren, farklı aşamalarda farklı özelliklerini geliştirir. Ayrıca insanda bazı düşünce ve davranışların yerleşmesi ve bir kişilik halini alması da, belirli bir süreci gerektirir. Bir tohumun belli bir süreden önce yeşermesi ve meyve vermesi düşünülemez. Onun ekimi, bakımı ve belirli süreçlerden geçmesi zorunludur. Bunlardan yoksun bir şekilde, verim beklemek, ondan hiç verim almamak demektir. Bu nedenle, eğitimde de sunulan eğitimin kalitesinin yanında, belirli bir sürenin geçmesi ve verilen eğitimin bu süreç içerisinde içselleştirilmesi gerekir. Bundan beklenecek hızlı ve ani sonuçlar, eğitim sürecini engeller. Bu nedenle tedrici eğitim, İslam eğitim sisteminde bir ilke durumundadır.

İslam eğitim tarihinde, tedricilik bir ilke olarak benimsenmiştir.³²³ Kur'an'ın ilahi emirleri, belirli bir süreç içerisinde insanların zihinlerinde içselleştirilerek yirmi üç yıl gibi bir zaman dilimi içerisinde uygulanmıştır.³²⁴ Kur'an'ın böyle bir zaman diliminde inmesi, insanın doğal yapısının böyle tedrici bir sistemle eğitilebileceğini göstermektedir. Aksi durumda bütün sistemin bir anda uygulanmaya kalkışılması, beraberinde buna karşı bir direnci ve onu inkârı beraberinde getirir.³²⁵

Yirmi üç senelik bir uygulama süresi içinde tedricen indirilen Kur'an vahyi, bir taraftan muhatap kabul ettiği toplumun ihtiyaçlarına cevap verirken diğer taraftan da, o toplumdan sonsuzluk âlemine uzanan hayat çizgisinde fert ve cemiyetin muhtaç olduğu evrensel prensipler koymuştur. Dolayısıyla o, önceki vahiy muhtevalarının bir uzantısı olarak hem hal ve istikbali düzenlemek, hem fert olarak insanı ruh, beden, duyular; ya da cenin, çocukluk, gençlik, yaşlılık ve ölümden sonrası gibi bir ayrıma tabi tutmaksızın bir bütün

³²³ Özbek, Abdullah, *Bir Eğitimi Olarak Hz. Muhammed*, Selam Yay., Konya 1988, s.180; Kandemir, Yaşar, *İslam Ahlakı*, Nesil Yay., İstanbul 2003, s.237; Önkâl, Ahmet, *Rasulullah'ın İslam'a Davet Metodu*, Kitap Dünyası Yay. Konya 2006, s.288.

³²⁴ Sabuni, Muhammed Ali, *el-Tıbyan fî Ulumi'l-Kur'an*, Dersaadet, İstanbul trs., s.17-18; Zehebi, Muhammed Hüseyin, *Tefsir vel Müfessirun, Mektebetu Vehbe*, Kahire 2000, I, s.28.

³²⁵ el-Kattan, Menna Halil, *Mebahis fî Ulumi'l-Kur'an*, İstanbul trs., s.101; Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, Tdv. Yay., Ankara 1997, s.34; Soysaldı, Mehmet, *Nüzûlünden Günümüze Kur'an ve Tefsir*, Fecr Yay., Ankara 2001, s.15-19.

olarak ele almak, hem de insanlığa yön vermek için vardır. Son ilahi vahyin amacı bu olunca elbette ki o, indirildiği toplumu bütün insanlığa model teşkil edecek ‘ideal bir ümmet’ seviyesine getirmeliydi.³²⁶ Bu amaçla Kur’an, uzun bir süreç içerisinde tedrici bir yolla insanların yüzyıllardan beri takip ettikleri inanç sistemlerini ve pratiklerini bir daha geri dönmemek üzere insanların zihinlerinden silmiştir. Önce inanç esasları, ardından da dini pratikler, başarılı bir şekilde yerleştirilmiş ve bu dönem, kendisinden sonra gelecekler için bir model ve örnek olmuştur.

Kur’an’da olduğu gibi Peygamberimizin (sav) hayatında ve tebliğ metodunda da tedricilik bir ilke olarak benimsenmiş ve uygulanmıştır. Peygamberimiz (sav) Muaz b. Cebel’i Yemen’e gönderirken, ona şu tavsiyede bulunur: “Sen Yahudi ve Hristiyan insanların yaşadığı bir topluma gidiyorsun. Onlara ilkin Allah’ın birliğinden, Allah’tan başka ilah olmadığından, Muhammed’in (sav) de O’nun resûlü olduğundan bahsedersin. Eğer bunu kabul ederlerse, Allah’ın beş vakit namazı farz kıldığını anlattırısın. Bunu da kabul ettikleri takdirde, Allah’ın zenginlerin mallarından alınıp fakirlere verilen zekâtı emrettiğini bildirirsin. Bunu da kabul ederlerse, bir konuyu unutma: Sakın mallarının en iyisini alma ve mazlumun bedduasından sakın. Zira onlar doğrudan Allah’la iletişim kurarlar.”³²⁷

Kur’an ve sünnet, çocukların ve diğer dinlere mensup insanların eğitiminde sürekli kolaydan zora, tatlıdan sertte, af ve müsamahadan zorlamaya doğru tedrici bir yol takip edilmesini ister.³²⁸

Verdiğimiz örneklerde de görüldüğü gibi, Peygamberimiz (sav) bilgiyi insan zihnine göle atılan taş gibi atar. Taşın meydana getirdiği dalgalanmanın dinmesini bekler. Zihin bu bilgiyi hazmedebiliyorsa, ona ikinci bir bilgi verilir.³²⁹ Bu süreç birbiriyle ilintili olarak devam eder ve sistemli bir şekilde ilerler. Bu göstermektedir ki, eğitim yoluyla elde edilecek bilgi ve yetenekler, kısa sürede ve toptan elde edilemez.³³⁰

³²⁶ Demirci, Muhsin, *Tefsir Usûlü*, İfav. Yay., İstanbul 2001, s.71-72.

³²⁷ Buhari, *Zekat*, 1; İbn Mace, *Zekat*, 1.

³²⁸ Canan, İbrahim, *Peygamberimizin Sünnetinde Terbiye*, İpek Yay., İstanbul 2004, s.275; Saka, Şevki, *“İnsanı Aydınlatmada Tedrici Metodun Önemi”*, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara 2001, XVI, s.67-69.

³²⁹ Bayraklı, *İslamda Eğitim*, s.231.

³³⁰ Dodurgalı, Abdurrahman, *Din Eğitimi ve Öğretiminde İlkeler ve Yöntemler*, İfav. Yay., İstanbul 1999, s.93.

Gazali, eğitim ve öğretimde tedriciliğin belli bir süreç içerisinde verilmesi gerektiğini belirtir. İnsanda oburluğun terk edilmesiyle ilgili olarak verdiği örnek bunu gösterir. “Fazla yemeyi alışkanlık haline getiren bir kimse, aniden yemek yemeyi bırakırsa, mizacı buna tahammül etmez. Büyük sıkıntı yaşar. O halde, bundan kurtulmak için yemeği yavaş yavaş azaltmak gerekir. Yani tadric kanununu gözetmek zorunludur. Düzenli olarak yemeğinden azar azar eksiltecektir.”³³¹

Eğitim ve öğretimde tedricilik, Gazali’de hayati bir öneme sahiptir. Ona göre insan, her dönemin kendisine mahsus özelliklerine göre eğitilmelidir. Bu eğitim, aşama aşama ama bilinçli bir şekilde yapılmalıdır. Gazali, *Mișkat*’ta yaptığı akıl sınıflamasına paralel olarak, insanın eğitiminde belirli bir sıra ve düzenin gözetilmesi gerektiğini vurgular. Bebeklik, çocukluk, gençlik ve yetişkinlik dönemleri, kendilerine mahsus özelliklere göre eğitilmelidir.³³² Bu anlamda Gazali, tedriciliği, insan fıtratının bir gerekliliği olarak görür. Bu, her yaşın kendisine mahsus özellikleriyle eğitilmesini gerektirir. “İslami eğitimin en önemli kurallarından biri, çocuğun gelişim aşamalarının dikkate alınması ve her bir aşamanın özelliğine göre uygun bilgi ve davranışların kazandırılmasıdır.”³³³ Tedricilik de bu özelliklerin eğitim ve öğretime yansıtılmasını gerekli görür.

Gazali, insanın ilk yaratılış anında birçok irade özelliklerinden mahrum olduğunu, ancak bu özelliklerin insana temyiz çağında verilebileceğini ifade eder.³³⁴ Bu nedenle de temyiz çağında verilmesi gereken bilginin, bundan önce verilmesi durumunda, öğrencide konuya karşı bir nefret uyanacağını ve belki de bu konuyla ilgisinin tamamen ortadan kalkacağını belirtir.

Gazali ile Zernuci’nin düşünceleri bu konuda uygunluk gösterir: “Derse yeni başlamış kimseler için dersin miktarı iki kere okuyacak ve ezberleyecek kadar olmalıdır. Bundan sonra her gün buna bir kelime ilave edilmelidir. Zira bu şekilde ders ne kadar uzarsa uzasın, azar azar çoğalınca iki defa okumakla ezberlenmesi ve öğrenilmesi mümkün olur. Dersin miktarını zaman geçtikçe azar azar arttırmalıdır.”³³⁵ Gazali, öğrencinin bilgileri elde

³³¹ Gazali, *İhya* III, s.110.

³³² Gazali, *İhya*, III, s.10; *Mișkat*, s.304-305.

³³³ Hökeleli, Hayati, “*Eğitim ve Öğretim*” *Mad.*, İslam’da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi (ed. İbrahim Kafi Dönmez), İfav. Yay., İstanbul 2006, I, s.450.

³³⁴ Gazali, *İhya*, III, s.10; *Tehafüt*, s.195.

³³⁵ Zernuci, *Ta’limu’l-Müteallimin*, s.18.

etmede bu sistematigi uygulaması gerektiğini belirtir ve ona göre, insan bilgiyi bir aşama içerisinde öğrenmeli, bir konuyu tam öğrenmeden başka bir konuya geçmemelidir. Ona göre bütün bilgi çeşitleri zorunlu bir şekilde birbirlerine bağlıdır. Eğitimde de bu hiyerarşik düzen takip edilmelidir.³³⁶

Gazali, insanda beliren bazı çirkin huyların da tedrici bir yolla terk edilebileceğini belirtir. Bu, belirli bir sıra içerisinde gerçekleştirilmelidir: (a) Konuyla ilgili olarak yapılması doğru olan davranışın ne olduğunu tarif etme ve ona güzel bir üslupla açıklama, (b) Çocukta iyi bir davranış belirlediğinde onu açık bir şekilde takdir etme ve insanların içinde onu övme, (c) Kötü davranışların başkalarından örnek gösterilerek kınanması, (d) İlk defa yapılan hata, görmezden gelinmeli, aynı hata tekrarlandığı vakit gizlice uyarılmalı, hataları sebebiyle sürekli kınanmamalıdır. Çünkü böyle bir durum, çocuğun artık hiçbir şeyi dinlememesine sebep olur. (e) Aynı hatalar tekrarlanıyorsa çocuk açık bir şekilde uyarılmalıdır.³³⁷

Görüldüğü gibi Gazali, çocuk eğitiminde oldukça modern bir yol tutar. Bu metodun uygulamasını da gayet akılcı ve pedagojik ilkelere uygun bir tarzda ele alır. Çocuğun eğitimini tamamen kendi isteğine ve özgürlüğüne bağlar. Gazali'nin sisteminde çocuk, sadece bilgiyle donanan bir varlık değil, bilginin yanı sıra bu bilgiyi kullanacağı bir alanının da bulunmasıyla bilgiyi içselleştirendir. “Çocuk okuldan dönünce, okul yorgunluğundan kurtulmak için oynamasına izin verilmelidir. Çünkü çocuğu daima oyundan men etmek ve öğrenmeye mecbur tutmak, çocuğun kalbini öldürür ve zekâsının gelişmesini engeller.”³³⁸

Gazali, tedrici ilkenin eğitimde uygulanmasını, bilinenlerden bilinmeyenlere doğru bir süreç içerisinde değerlendirir. Bu sayede öğrenci, derslerden sıkılmadan ve zorlanmadan yeni bilgileri elde eder. “Öğretmen öğrenciye, bir konuma hazır olmadıkça onu istememesini öğretmelidir. Sözlerin açık olan anlamlarını öğrenmeden ince ve gizli anlamlarını öğrenmeye çalışmasına engel olmalıdır.”³³⁹ Aynı şekilde öğrenci, eğitiminin başlangıcında soyut konularla değil, daha ziyade duyularla algılanabilen somut konularla ilgilenmeli, gelişimine bağlı olarak aşama aşama soyut konulara yönlendirilmelidir. Bu sayede öğrencinin fikri bir bunalım yaşamaması ve anlayışının eksilmesi önlenmiş olur.

³³⁶ Gazali, *İhya*, I, s.78.

³³⁷ Gazali, *İhya*, I, s.130; II, s.288; III, s.89, 90, 91; *Erbein*, 268; İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l-Ahlak*, s.59; İsfehani, *ez-Zeria*, s.424.

³³⁸ Gazali, *İhya*, III, s.91.

³³⁹ Gazali, *İhya*, I, s.77.

Tedricilik genel anlamda İslam eğitim sisteminde, bir ilke olarak benimsenmiş ve sistematik bir şekilde uygulanmıştır. Bu ilke, bazı temel noktalarda eğitimde kolaylık sağlamaktadır. İnsan zihninin doğal gelişimine paralel olarak bilgiyi ona, kolaydan zora doğru bir sistem içerisinde sunmak bir gerekliliktir. Çünkü bir anda gerçekleşecek bir bilgi bombardımanı, olumsuz etkilerle sonuçlanabilir. Bu ilkenin ikinci bir özelliği, insanda önce, sağlıklı ve temiz bir inancın yerleşmesini sağlamak, daha sonra diğer konulara başlamaktır. Üçüncü olarak da öğrencinin bilgi seviyesi, onun anlama kabiliyeti ve diğer alanlarla olan ilişkisi göz önüne alınır ve ona göre bir eğitim faaliyeti uygulanır.

5. Ferdi Farklılıklar İlkesi

Her birey, anne-baba ve atalarından aldığı özelliklerle çevresinden aldığı etkilerin ürünüdür. Bu durum, her bireyde birbirinden farklılık gösterir. Kimi insanlar, kalıttan aldıklarının, kimi de çevre dediğimiz ve genellikle eğitim şeklinde ifade edilen faktörlerin etkisi altındadır. Bu nedenle herkesin boyu, ağırlığı, şekli, zekâsı ve toplumsal özellikleri farklıdır. Bu farklılaşma, kişinin bedensel, zihinsel, duygusal ve ahlaki özelliklerinin tümünde görülür.³⁴⁰ Bir grup insana bakıldığı vakit, her birinin farklı özelliklerinin olduğu, farklı alanlara ilgi duyduğu, birbirinden farklı kişilik özelliklerinin bulunduğu görülür.³⁴¹

Eğitim açısından bireysel farklılıklar, farklı eğitim yöntem ve tekniklerini kullanmayı gerekli kılar. Çünkü bu ilkeyi göz ardı eden bir eğitim felsefesi, insanın kendi doğasına zıt davranıyor demektir. John Dewey, çocuğun eğitiminde insan doğasının bu yönüne dikkat çeker: “Bir çocuğun eğitiminde iki önemli nokta şudur: Çocuğun doğasını göz önünde tutmak ve bunu bir tarafa bırakmaksızın tümünü eğitmek.”³⁴² Rene Descartes, eğitimdeki bireysel farklılıkları doğuştan gelen yeteneklerin yanı sıra, temel farklılıkların hayat içerisinde oluştuğunu belirtir. Descartes, bireysel ayrılıkları şöyle inceler: “Akıl denilen iyi hüküm verme ve doğruyu yanlıştan ayırma gücünün bütün insanlarda yaratılıştan eşit olduğunu gösterir. Böylece kanılarımızın başka başka olması, bazılarımızın ötekilerinden

³⁴⁰ Binbaşıoğlu, *Eğitime Giriş*, s.75; Enç, Mithat, *Eğitim Ruhbbilgü*, İnkılap Yay., İstanbul 1981, s.29-30; Saban, Ahmet, *Öğrenme Öğretme Süreci –Yeni Teori ve Yaklaşımlar-*, Nobel Yay., Ankara 2004, 38-39.

³⁴¹ Kouchok, Kawsar H., “*How to Teach and not to Teach Tolerance to Young Children: Some Reflection froms the Egyptian Context*”, Teaching for Tolerance in Muslim Majority Societies (eds. Recep Kaymakcan and Oddbjorn Leirvik), Dem Press, İstanbul 2007, s.151; Gary, A.Davis, Educational Psychology –Theory and Practice-, Random Hause, New York 1983, s.60-63; Pars, Vedide Baha, *Eğitim Psikolojisi*, Meb Yay., İstanbul trs., s.15; Varış, Fatma, *Eğitim Bbilgüne Giriş*, Alkım Yay., İstanbul 1995, s.14-15; Kanad, *Pedagoji*, s.179.

³⁴² Dewey, John, *Demokrasi ve Eğitim* (çev. M.Salih Otaran), İstanbul 1996, s.53-54; Ayrıca bkz., Bayraklı, *Mukayeseli Eğitim Felsefesi Sistemleri*, s.201.

daha akıllı olmasından değil, sadece düşüncelerimizi ayrı ayrı yollardan götürmemizden ve aynı şeyleri göz önünde bulundurmamamızdan ileri gelir. Çünkü sağlam zihinli olmak yetmez, asıl olan onu kullanmaktır.³⁴³ İnsan doğasını tanıma ile onu eğitmek arasında doğrudan bir ilişki vardır. Başarılı bir eğitim uygulaması için, öğrencinin kişisel özellikleri, onun zihinsel kapasitesi ve öğrenme hızı, özel yetenekleri, ilgi ve ihtiyaçları gibi temel özellikler eğitimci tarafından iyi bir şekilde bilinmelidir.

Gazali, insanları bilgiyi kabul etme açısından üç aşamada inceler: (a) İçinde kendiliğinden pınarlar meydana getiren arazi, (b) Suyu yüzeye çıkarmak için kazılmaya muhtaç arazi, (c) Kuru bir toprak ki kazmakla dahi su vermeyen arazi.³⁴⁴ Birinci aşamada insan, kendiliğinden herhangi bir dış etkiye ihtiyaç duymadan bilgiyi tecrübe ve çeşitli yollarla öğrenebilir ve iyi huylar onun doğası haline gelebilir. İkinci aşamada, bir eğitimci ve dış etkiye ihtiyaç hissedilir ve bu ihtiyaç insan için zorunluluk gösterir. Üçüncü aşamada ise insan adeta her türlü etkiye kapalı, tamamen eğitimsiz bir durumdadır ve eğitilmeyi de reddeder. Eğitimin uygulama alanı ve seyri, bu üç insan portresi çerçevesinde farklılık göstermelidir. Çünkü insanlar ve onların oluşturdukları grupların birbirinden farklı gelişim ve değişim özellikleri vardır. İnsanların doğuştan getirdikleri özelliklerle çevreden aldıkları etkiler farklıdır. Bireysel farklılıkları dikkate almadan yapılan bir eğitimin başarılı olması söz konusu değildir.³⁴⁵

“Herkes aklı kapasitesine göre davranır”³⁴⁶ hadisiyle Peygamberimiz, insanlardaki bireysel ayrılıkları dikkate almanın önemini vurgulamıştır. Gazali, bu gerçeği şu ifadeyle dile getirmiştir: “İnsanların doğası farklılık gösterir. Bazıları erkenden eğitimi kabul ederken bazıları geç kabul eder.”³⁴⁷

İnsandaki ferdi farklılıkları kalıtsal özelliklerden başlatan Gazali, insanın yaratıldığı toprağın özelliklerinin, insana geçtiğini ve ferdi farklılıkların büyük oranda bundan

³⁴³ Descartes, *Metot Üzerine Konuşmalar*, s.7-8.

³⁴⁴ Gazali, *İhya*, I, s.123; Gazali'nin bu tespiti Peygamberimizin (sav) bir hadisiyle uygunluk gösterir: “İnsanlar, üzerine yağmur yağan üç sınıf toprağa benzer: a. Su tutan ve üzerinde otlar yeşeren bir topraktır. Allah'ın dinini anlayan öğrenip öğreten kimse bu toprağa benzer. b. Ot yeşermeyen çorak bir topraktır. Fakat suyu tuttuğu için insanlar kendisinden faydalanır. Kibrinden başını kaldırmayan kimse, bu toprak gibidir. c. Düz ve kuru bir topraktır ki ne ot yeşerir ne de su tutar. Allah'ın hidayetini kabul etmeyen kişi de böyledir.”, Müslim, *Fedail*, 15.

³⁴⁵ Rudolf, Pinter, *Eğitim Psikolojisi* (çev. Sabri Akdeniz), İfav. Yay. İstanbul 1991, s.40; Selçuk, *Gelişim ve Öğrenme*, s.20; Aydın, M. Zeki, *Din Öğretiminde Yöntemler*, Nobel Yay., Ankara 2004, s.11.

³⁴⁶ Ebu Davud, *Edeb*, 22.

³⁴⁷ Gazali, *İhya*, III, s.69.

kaynaklandığını belirtir. *Mearifu'l-Akliyye*'de konuyla ilgili geniş tahlillerde bulunur: İnsanın yaratıldığı toprağın iyisi, kötüsü, rengi vb. özellikleri onun kişisel özellikleri üzerinde büyük bir etki bırakır. Her insanın doğasında, bütün bunların toplamından oluşan özel bir karışım ve bileşim vardır. Bu karışımların özelliklerine göre insana belirli bir anlama ve uygulama yeteneği verilir. Her insan bu yeteneği oranında eğitimi kabul eder ve o oranda güçlü olur.³⁴⁸ “Gerçekten her insan, aklı oranında tasavvur eder, tasavvur ettiği kadar anlar ve anladığı oranda ifade eder.”³⁴⁹

Gazali, bu ilkenin ihmal edilmesi durumunda, eğitimin ters bir etki uyandıracığını ve olumsuz durumlarla sonuçlanacağını belirtir. “Her insanın aklını bir ölçü ile ölç ve anlayış derecesini tart ki, ondan selamet bulasın. O da senden faydalanabilsin. Yoksa ölçüler farklı olacağı için inkâr meydana gelir.”³⁵⁰ Bu durumu daha iyi anlaşılması için Gazali, deniz, nehir ve su bardağını örnek vererek açıklar. Azıcık bir pisliğin, denizde, nehirlerde ve bir bardak suda farklı etkiler göstereceğini belirtir. Azıcık bir pislik, denizi kirletmiyor diye, bir bardak suyu da kirletmez diye bir iddiada bulunmak yanlıştır.³⁵¹ İnsanlar da böyle bir özellik gösterirler. Bir insanda hiçbir eğitici etki yapmayan bir program, başka bir insanın hayatında büyük değişiklikler gösterebilir; bunun tersi bir durum da söz konusu olabilir. Bir düşünce veya söz, bir insanı zihinsel anlamda etkilemezken, başka birini sonu gelmez bunalımlara sürükleyebilir. Bu anlamda Gazali'nin deniz ve bardak benzetmeleri, insanın eğitiminde, onun yetenek ve kabiliyetlerini keşfetmenin ve ona göre bir yöntem geliştirmenin önemini vurgulamakla tamamen modern tespitler içermektedir.

Bireysel farklılıkların önemini, hadislerle destekleyen Gazali, şu hadisi örnek gösterir: “Biz peygamberler, insanların seviyesine inmekle ve onlara akılları miktarınca söz söylemekle emrolunduk.”³⁵² İnsanın seviyesini aşan ve anlayışına hitap etmeyen her durum, öğrenmeyi de zorlaştırır. “Hoca öğrencinin anlayışını aşmayacak şekilde ona öğretmelidir. Ona aklının kavrayamayacağı şeyi vermemelidir. Bunu yapması durumunda öğrenciyi

³⁴⁸ Gazali, *Mearif*, s.73; *Tehafüt*, 195.

³⁴⁹ Gazali, *Mearif*, s.75; Eğitimde bireysel ayrılıklar, kaçınılmaz bir yer edinmektedir. Sadece iki öğrenciyi bile ele aldığımızda, aralarında ciddi farklılıklar olduğunu görebiliriz. Öğrenciler, zihinsel, duygusal, ahlaki özellikleri, olaylar karşısındaki tepkileri birbirinden farklılık gösterir. Bu durum, bizi şu genel ilkeye götürür: “Bireysel ayrılıklar her zaman olacaktır.”, bkz., Gordon, Thomas, *Etkili Öğretmenlik Eğitimi* (çev. Emel Aksoy), Sistem Yay., İstanbul 2006, s.30.

³⁵⁰ Gazali, *İhya*, I, s.84.

³⁵¹ Gazali, *İhya*, I, s.33, 77.

³⁵² Gazali, *İhya*, I, s.84, III, s.71; Benzer hadisler için bkz., Müslim, *Mukaddime*, 3; Ebu Davud, *Edeb*, 23.

bilgiden soğutmuş, aklını köreltmüş olur. O halde hoca, bir öğrencinin kendi akli ile bir gerçeği kavrayabileceğini anladığı zaman ona o gerçeği açıklamalıdır.”³⁵³ Gazali, bu noktada, akli anlamda yeterli bulduğu öğrenciye, öğretmenin soyut ve tartışmaya açık konularda bilgi vermesi gerektiğini özellikle belirtir.

Gazali, anlayışı kıt ve kendisine anlatıldığında olumsuz eylemlerle sonuçlanacak durumlarda, hiçbir faaliyette bulunmamayı gerekli görür. Bu duruma *İhya*'da şu örneği verir: “Alimlerden birine bir soru soruldu, fakat alim cevap vermedi.

Soran kimse dedi ki;

- Peygamberimizin şu hadisini duymadın mı? “Faydalı bir ilmi gizleyen kimse, kıyamet gününde ateşten bir gemle bağlanmış olarak gelir.”

Bunun üzerine âlim şöyle cevap verdi;

- Sen gemi bırak ve git. Eğer anlayan bir kimse gelir de, o zaman bildiğimi ondan saklarsam, bana o gemi vursunlar.”³⁵⁴

Gazali'nin bu değerlendirmesi, Comenius'un (1592-1670) “Her şeyi herkese öğretme”³⁵⁵ iddiasından daha genel ve gerçekçidir. Gazali, bütün sisteminde olduğu gibi, bireysel ayrılıklar ilkesiyle ilgili olarak da uygulanabilir pragmatik ve uygulamalı bir anlayış benimser.

6. Aktivite İlkesi

Eğitimde amaçlar, bir öğrencinin planlanmış ve tertiplenmiş yaşantılar sayesinde kazanması kararlaştırılan ve davranış değişikliği veya davranış olarak ifade edilmeye elverişli olan özellikler olarak belirtilir. Her hedef kişinin bilgi, beceri, alışkanlık, güç, yetenek, ilgi, tutum gibi özelliklerinden birine dayanabilir. Kişi, doğuştan bu özellikleri geliştirme yeteneğine sahip olarak dünyaya gelirken, eğitim bu özelliklerin kazandırılmasına ve geliştirilmesine çalışır.³⁵⁶ Böyle bir davranış değişikliği ve pratik uygulamalardan yoksun kalan eğitim faaliyetleri, bu amaçlarını yerine getirmekten uzaktır. Kişi, öğrendikleriyle

³⁵³ Gazali, *İhya*, I, s.77, 84.

³⁵⁴ Gazali, *İhya*, I, s.84.

³⁵⁵ Leif, J.; Rustin, G., *Pedagoji Doktrinleri Açısından Genel Pedagoji* (çev.Nejat Yüzbaşıoğulları), Meb. Yay., Ankara 1974, s.43.

³⁵⁶ Bkz., Demirel, Özcan, *Eğitimde Program Geliştirme*, Pegama Yay., Ankara 2002, s.2-3; Sönmez, Veysel, *Program Geliştirmede Öğretmen El Kitabı*, Ankara 1986, s.95.

hayatta kendisine bir yer bulmalı ve bu sayede ilerleyen dönemlerde kendisi ve toplum için faydalı bir insan olmalıdır.³⁵⁷

Eğitimde aktivite ilkesi ya da Gazali'nin ifadesiyle faydalı olanı öğrenme gereksinimi, İslam eğitim sisteminin ayrılmaz bir parçası olmuştur. Peygamberimizin "Allah'ım! Faydasız bilgidен sana sığınırım."³⁵⁸ duası ve Kur'an'ın birçok ayetinde bilgi ve pratiğin birlikte sunulması, eğitimde pragmatik amaçların önemini ortaya koymuştur. Gazali, bütün bilgi sistemini bu temel üzerine koymuş, uygulamadan yoksun bir bilgi yığınının kişiyi felakete sürükleyeceğini belirtmiştir.

Kendisinden nasihat isteyen bir öğrencisine hitaben yazılan *Eyyühe'l-Veled* adlı küçük hacimli risalesi, tamamen bu konuya yöneliktir. Temel olarak sadece bilginin insanın mutluluğu için yeterli olmadığını, aynı zamanda amel ve uygulamanın zorunlu olduğunu ispata çalışır. Eserinin başında bilgi-eylem ilişkisini şu ifadelerle açıklar: "İyice anla ki, sadece bilgi insanın elinden tutmaz. Örneğin bir adam çölde on tane hind kılıcı ve diğer silahlarla mücehhez olsa, ayrıca bu adam yiğit ve savaşçı bir kişi de olsa, üzerine büyük ve korkunç bir aslan yürüdüğü zaman, zanneder misin onları kullanmadıkça o silahlar bu adamı aslanın saldırısından koruyabilsin. Ondan korunmak için bu silahları oynatmak ve vurmaktan başka çare olmadığı açık ve bilinen bir şeydir. Bir kişi yüz bin ilmi mesele okuyup öğrense ve bunlarla amel etmezse, bunlar o adama bir fayda vermez... Yüz sene bilgi okusan, bin kitap yazsan, bunları uygulamadıkça Allah'ın rahmetine ulaşamazsın."³⁵⁹

Gazali, bilgi ile uygulama arasında sarsılmaz bir bağ kurar. Yeterli bilgiye sahip olup bunu uygulamaya geçirmeyenin durumunu, mücadele anında silahlarını kullanmayan savaşçıya benzeter ve bu tür işlevsiz bilginin faydasız olduğunu belirtir. "Kıyamet gününde insanların en şiddetli azap göreceği olanı, Allah'ın ilmi ile kendisine fayda sağlamadığı kişidir.", "Kişi ilmi ile amel etmedikçe âlim olmaz."³⁶⁰ gibi hadisleri de delil olarak kullanan Gazali, tefekkür bölümünde de geçtiği gibi, insanın öğrendiklerini uygulamasıyla kendisine yeni bilgi alanlarının kendiliğinden açılacağını ifade eder. Ona göre insan, bildikleriyle amel ettikçe kendisine bilinmeyenler öğretilir.

³⁵⁷ Kanad, H. Fikret, *Pedagoji Tarihi*, Meb Yay., İstanbul 1948, I, s.402.

³⁵⁸ Müslim, *Kitabu'z-Zühd ve'd-Dua*, 73; Nesai, *İstiaze*, 13; Gazali, *İhya*, I, s.52; *Eyyühel Veled*, s.274.

³⁵⁹ Gazali, *Eyyühe'l-Veled*, s.275.

³⁶⁰ Darimi, *Mukaddime*, Bab, 27; Gazali, *İhya*, I, s.86.

Faydalı bilgi, Gazali'de ancak kişiyi ahlaki bir hayata kavuşturmakla meydana gelebilir. Bilgi kendisiyle beraber, ahlaki ve dini bir olgunluk kazandırdığı vakit, kişinin gerçek mutluluğu yakalaması mümkün olur. “Allah, bir kuluna bilgi ihsan ettiği zaman, onunla birlikte hilm, tevazu, güzel ahlak ve şefkat de verir. İşte bu sıfatlarla donatılan bilgi, ancak faydalı bilgidir.”³⁶¹

Bu şekilde tarif edilen faydalı ilmin bir sonu yoktur. Bu bilgi türü, insan için en büyük lezzet kaynağıdır.³⁶² Çünkü eğitimin en temel amacı olan kalbi temizleme ve ahlaki güzelleştirme gibi temel değerler ancak bu bilgi felsefesiyle elde edilebilir.

Gazali, kendi kişisel hayatında, yaşadığı toplumun da bir özeleştirisini yaparak, adeta bozulan bilgi anlayışını yeniden canlandırmak için, *İhya* adlı ansiklopedik eserini yazar. Ona göre gerçek bilgi, kişinin Allah'a olan saygı, sakınma ve ümidini artırır. Bu bilgi anlayışının zamanla yok olduğunu belirten Gazali, insanlara kılavuzluk etmeleri gereken âlimlerin de bu görevlerini bırakıp, çıkarları peşinde koştuklarını, bu durumun da kendisini İhya'ya yazmaya sevk ettiğini belirtir.³⁶³ Gazali'nin bu eserinin insanla ilgili olarak içermediği konu yok gibidir. Kişiyi ve toplumu bütün boyutlarıyla içeren bu eser, tamamen pratik ve uygulamaya dayalı bir yapıdadır.

Gazali'nin *İhya* ve *Eyyühe'l-Veled* gibi eserleri, tamamen bilginin uygulaması ve kişiye pratik bir fayda sağlamasına yöneliktir. Onun sisteminde, bütün bilgiler, kişi ve topluma sağladıkları faydayla değer kazanırlar.

7. Denge İlkesi

Denge prensibi, insandaki bütün güdülerin belirli bir seviyede tutulması ve bunların aşırılık ve eksikliklere (ifrat-tefrit) kaymasını engellemeyi gerektirir. Bu ilke, insanın sürekli bir şekilde kendisiyle mücadele ve savaşmasını zorunlu kılar. Bu savaşım, insan için bir eksiklik değil, ahlaki bir meziyettir. İnsan kişiliğinde gerçekleşecek bu denge, onun insanca ve ilahi emirlere uygun bir hayat sürmesi içindir.

Gazali, insandaki güdülerin dengelenmesi konusunda onların üç derecede olduklarını açıklar. (a) İnsanın nefsi ve basit güdülere (heva) mağlup olması, bunları

³⁶¹ Gazali, *İhya*, I, s.107; Benzer ifadeler için bkz., *İlcamu'l-Avam*, s.353; *Munkız*, s.600.

³⁶² Gazali, *Mizan*, s.191; *Munkız*, s.608; *Eyyühe'l-Veled*, s.285.

³⁶³ Gazali, *İhya*, I, s.16; *Munkız*, s.608.

kendisine ilah edinmesi. “*Nefsinin arzusunu tanrı edineni gördün mü?*”³⁶⁴ ayetini yorumlarken Gazali, denge prensibini yitiren insanın geçici ve basit arzularının mahkumu olduğunu belirtir ve insanların çoğunun bu durumda olduğunu ifade eder. (b) Kişi nefsiyle sürekli bir mücadele halindedir, fakat bu mücadeleyi bazen kazanır bazen de kaybeder. Bu durum, insanların ulaşabilecekleri en yüksek derecelerden biridir. (c) Gudu ve tutkularının üstesinden gelebilen ve onu tamamen hâkimiyeti altına almaktır ki bu, peygamberlerin ve Allah’ın veli kullarının derecesidir.³⁶⁵

İnsanda dengeli bir hayat tarzının yerleşmesi için, belirli bir hastalığın tedavisinde, o hastalığa karşı zıt ilke ve panzehirleri kullanmak gerekir. İnsan, kişiliğine yerleşmiş bir hastalığın tedavisinde, yine böyle bir tedaviye muhtaçtır. İnsan nefsi, cimrilik gibi ahlaki bir hastalığa tutulduğu vakit, cömertlik erdemi ona zevkli hale gelinceye kadar cömertliğe zorlanır. Yine kendisinde gurur ve kibir hastalığı bulunan bir kişi, uzun müddet mütevazı kişilerin davranışlarına kendisini zorlar. Bu sayede insan için bu düşünce ve davranış tarzı bir kişilik haline gelir. Bu sayede insanda ‘denge’ erdemi, yerleşinceye kadar bir zorlanma dönemi geçirilir. Fakat sonuçta kişi, bu temel değerleri benimser ve onlar kendi kişiliğinde bir huy haline dönüşür. Gazali, iyi bir davranışı yapmasından dolayı kalbi bir huzur ve mutluluk duymasının zorunlu olduğunu, aynı zamanda kötü davranışlara karşı da bir nefret hissi uyanmasının gerekliliğini belirtir. Bu duyguların yaşanmadığı durumlarda, ahlaki bir davranıştan bahsedilemez.³⁶⁶

Gazali, değerler bölümünde de bahsettiğimiz gibi klasik anlayışı takip ederek, insanda dört temel değer varlığından bahseder. Bunlar hikmet, şecaat, iffet ve adalettir. Bu temel değerlerin her biri, zıt noktalar (ifrat-tefrit) arasında dengeleyicilerdir. Her bir değer, kendisinden farklı ahlaki erdemlere kaynaklık eder.³⁶⁷

İnsandaki her gudünün bir amaç için var olduğunu belirten Gazali, bu gudüleri yok etmenin boş bir gayret olduğunu belirtir. *İhya*’da bu tür aşırı görüşleri eleştirir ve bunun yanlışlığını ispatlar. “Bazı âlimler, güzel ahlakın ancak şehvet ve öfkenin silinmesiyle mümkün olacağını iddia ederler. Halbuki biz, uzun bir süre bunu denedik, fakat gördük ki bu gudüler insan doğasının bir gereğidir. Hiçbir zaman insandan şehvet ve öfke gibi gudüler

³⁶⁴ Furkan, 25/43.

³⁶⁵ Gazali, *Mizan*, s.240.

³⁶⁶ Gazali, *İhya*, III, s.72; *Mizan*, s.272; *Erbein*, s.193.

³⁶⁷ Gazali, *İhya*, III, s.75; *Munkız*, s.579; *Eyyühe’l-Veled*, s.280.

ayrılmaz. İnsanın şehveti nefsinden ayırmaya çalışması, faydasız bir şekilde vaktini boşa harcaması demektir. İnsanın bütün amacı, bu güdü ve tutkuları, uysallaştırmak, eğitim yoluyla dengelenmesini sağlamaktır. İnsanın sorumluluğu da bu noktadadır.”³⁶⁸ İnsana bu sorumluluk, Allah tarafından verilmiş ve yaratılışın başlangıcında şehvet, yedi yaşlarından itibaren öfke ve daha sonraki dönemlerde temyiz yeteneği kendi kişiliğine yerleşmiştir. Bütün bunlar bir bütünlük ve denge içerisinde gerçekleşmek durumundadır.

İyi ve kötü davranışlara kaynaklık eden bütün tutku ve güdüler, bir fayda için yaratılmıştır. Fakat insan bu konuda aşırılığa giderek onları istenmeyen yönler doğru çekebilir. Örneğin şehvet, insanın varlığını devam ettirmesi için zorunludur. Eğer yeme şehveti olmasaydı, insan yok olurdu. Aynı şekilde cinsel istek gibi bir şehvet olmasaydı, insan neslinin devam etmesi mümkün olmazdı. İnsandaki saldırganlık güdüsü olmasaydı, kendisini yok etmeye kalkışan herhangi bir duruma karşı mücadele edemezdi. Görüldüğü gibi insanda bu güdüler vardır ve ortadan kaldırılması da mümkün değildir. O halde bu güdüleri normal seviyelerine getirmek ve dengelemek gerekir. Saldırganlık güdüsüyle kişi ayette³⁶⁹ de belirtildiği gibi düşmanlarına karşı şiddetli ve onurlu, kendi kardeşlerine karşı merhametli olur. Bu anlamda saldırganlık güdüsünün insanda yok olması, beraberinde mücadele ve cihadın da yok olması demektir. “*Muttakiler hem bolluk hem de darlık anlarında infak ederler, öfkelerini yutarlar ve insanları affederler.*”³⁷⁰ ayetinde ‘öfkelerini yok ederler’ ifadesinin kullanılmaması, Gazali’ye göre onun insanın faydasına hizmet etmesinden dolayıdır. “Öfke ve şehveti normal sınıra ulaştırmak, onlardan herhangi birinin akla galip gelmeyecek şekilde eğitilmesi ve aklın himayesine alınmasıyla mümkündür. Fakat genellikle şehvet, insanı esaret altına alıyor ve insan aklı o şehvetin kötülüğe dönüşmesini önleyemiyor. Bunun normal sınırına ulaşması, ancak eğitim yoluyla gerçekleşir.”³⁷¹

Gazali’nin denge prensibi, bütün davranışlarımıza kaynaklık eden güdüleri belli bir seviyeye getirme ve orada tutma amacına yöneliktir. “İnsandaki tutkuların disipline edilip devamının sağlanması için üç güdü vardır: (a) Şehvet, (b) Şiddet, (c) Hırs”³⁷² insanların bu çift yönlü güdü ve tutkulara karşı tepkileri de iki değişik şekilde sonuçlanır: (a) İnsanı

³⁶⁸ Gazali, *İhya*, III, s.68-69.

³⁶⁹ “*Onun yanında olanlar, bütün hakikat inkârcularına karşı kararlı ve tavizsiz, birbirlerine karşı merhamet doludurlar.*”, Fetih, 48/29.

³⁷⁰ Âl-i İmran, 3/134.

³⁷¹ Gazali, *İhya*, III, s.68-69, ayrıca bkz., *Mizan*, s.272, 274; *Kimya*, II, s.464.

³⁷² Gazali, *The Letters of al-Ghazali*, New Delhi 1992, s.22.

hâkimiyeti altına almaya çalışan bu temel tutkuları kontrol etmede ısrar edenler, (b) Bu tutkulara hâkim olmayıp onların emrine giren kişiler.³⁷³

İnsanın bütün ahlaki mücadelesi, bu çerçevede gerçekleşir ve temel amaç ise, bütün alanlarda bir denge kurabilmektir. Bu dengeler sisteminin neliği ve nasıllığı tarih boyunca tartışılmış ve ideal anlamda bir insanın hangi ahlaki ilkeleri benimsemesi gerektiği üzerinde ahlakçılar ve eğitimciler uzun uzadıya durmuşlardır. Gazali, bu orta nokta ya da denge problemini Kur'an'dan referansla 'sırat-ı mustekim' kavramıyla açıklar ve sistemini bunun üzerine kurar.³⁷⁴

Gazali, insandaki bütün güdü ve tutkuların bir denge içerisinde doyurulmasını gerekli görür. Bu anlamda cinselliğin denge noktası, evlilik ve aile kurmak; öfkenin denge noktası din ve vatan uğrunda mücadele etmek; yeme isteğinin denge noktası, varlığını sürdürece kadar yemek yemektir.³⁷⁵ Dünya ve âhiret arasında da bir denge kuran Gazali, bu iki alanı terazinin iki kefesine ve doğuyla batı arasındaki insana benzetir.³⁷⁶ Terazinin bir kefesi ağırlaştıkça diğeri hafifler ve kalkar, aynı şekilde sürekli doğuya giden kişi de batıdan uzaklaşır. İnsanın dünya ve âhiret mutluluğu için bunların tam orta noktasında durması gerekir.

Kısaca belirtmek gerekirse Gazali, insanın bütün hayatının bir denge sistemiyle örüntülü olmasını ister. Bunun için de 'adalet' ve 'sırat-ı mustekim' kavramlarını kullanır. Kişi, yaşadığı hayatta hiçbir şekilde aşırılıklara kaçmadan orta seviyede bir duruş sergilemelidir. Eğitim açısından denge, erken gelişim dönemlerinden itibaren tedrici bir yolla çocuğun bütün duygu, düşünce ve davranışlarında yerleştirilmeye çalışılmalıdır.

8. Hidayet İlkesi

Hidayet, açıklama, yol gösterme, irşad etme, amaca götüren yolu gösterme, gayeye ulaştırın yola girme ve önderlik yapma gibi anlamlara gelir.³⁷⁷ Hidayet, istenilen hedefe ulaştıracak şeye lütuf ve nezaketle kılavuzluk etmektir ki, yolu sadece göstermek ve hatta

³⁷³ Gazali, *The Letters of al-Ghazali*, s.22.

³⁷⁴ Gazali, *Tehafüt*, s.212; *Mizan*, s.274-276; Fahri, *İslam Ahlak Teorileri*, s.275.

³⁷⁵ Gazali, *İhya*, II, 48; III, s.68-69, 124; *Kimya*, II, s.258.

³⁷⁶ Gazali, *İhya*, I, s.88.

³⁷⁷ Cürcani, Seyyid Şerif, *Kitabu't-Tarifât*, İstanbul 1318, s.173; Uludağ, *Tasavvufî Terimler Sözlüğü*, s.168.

sonuna kadar götürmek şekillerinden biriyle gerçekleşir.³⁷⁸ Çünkü doğru yolu tanımak ve bu yolun kararlı izleyicisi olmak, bunların her ikisi de Allah'ın hidayetinin, gözetiminin ve rahmetinin ürünü olduğu gibi, bu konuda Allah'a yönelmek de yardım kaynağının yalnız Allah olduğu inancının doğal bir sonucudur.

Bir insanın hakkında Allah'tan yardım dileyeceği ilk ve en önemli şey budur. Doğru yola iletilmiş olmak, bu yolu bulmak, kesinlikle hem dünya ve hem de Âhret mutluluğunun garantisidir. Aslında bu yaklaşım, insan ile varlık bütünü, âlemlerin Rabbi olan Allah'a yönelik hareketlerini koordine eden genel ilâhî kanuna insan fitratının uyum sağlaması, bu genel ilkeyi algılayıp benimsemesiyle gerçekleşir.³⁷⁹

İsfehani, dünyada hidayet üç şekilden bahseder: (a) İyi ve kötünün yolunu göstermektir.³⁸⁰ Allah'ın bu hidayeti bütün insanlar için geneldir ve kimine akıl yoluyla kimine de peygamberler yoluyla bu hidayet gerçekleşir. (b) Kişi iman edip erdemli davranışlarda bulunduğu sürece aşama aşama hidayete ulaşır.³⁸¹ (c) Peygamberlik anlamında kullanılır.³⁸²

Hidayet kavramının semantik tahlilini yapan Izutsu, şu değerlendirmelerde bulunur: Cahiliye döneminde 'Hüda' çölde yol göstermeyi ifade etmek için maddi anlamda kullanılıyordu. Bu dönemde, çölleri iyi bilen ve insanlara yol gösterip varacakları yere selamete götüren kimseye 'hadi' denmişti. Çöl, tehlikelerle dolu bir yerdi. En tecrübeli kılavuzlar bile bir noktada şaşırıp sapabilirlerdi. Şaşırmadan rehberlik görevini yapmak, bir kılavuz için gurur ve övünç vesilesiydi. O günlerde insanın iyi bir kılavuz (hadi) olması, ya da yanında tecrübeli, güvenilir bir kılavuzun bulunması, son derece önemliydi. İslamiyet geldikten sonra *hadi* kelimesi manevi bir anlam kazandı. Kur'an semantiğinde 'hadi' bizzat Allah'tır. O, öyle bir kılavuzdur ki asla sapmaz, yolu kaybetmez. Tam güvenilir bir kılavuzdur.

Bu surette Kur'an, hidayet kavramını insanın maddi hayatından alıp dini hayatına aktarmakta, kavramı manevileştirmektedir. Hidayet, aslında çölde seyahat etmekle ilgili idi,

³⁷⁸ Yazır, *Tefsir*, I, s.121; Mevdudi, *Tefsir*, I, s.42.

³⁷⁹ Kutub, *Tefsir*, I, s.26.

³⁸⁰ "Ona hak ve batıl şeklinde iki yol göstermedik mi?" Beled, 90/10.

³⁸¹ "Doğru yola yönelenlerin Allah, doğruluklarını arttırır ve sakınmalarını sağlar.", Muhammed, 47/17.

³⁸² İsfehani, *ez-Zeria*, s.104.

ama şimdi mecazi olarak insanın aşmak zorunda bulunduğu manevi çölle ilgili olmuş, tamamen dini bir anlam kazanmıştır.³⁸³

Anlatılanlar ışığında hidayet, yolu göstermek, yola götürmek ve yolun sonuna kadar götürüvermek şeklinde anlaşılır. Fakat burada dikkat edilmesi gereken nokta, hidayete sadece Allah'ın ulaştırmasıdır. O'nun dışında herhangi bir varlık, kişi yada nesnenin hidayete ulaştırması söz konusu değildir. İnsan ise kendisine yapılan rehberlikle bu yola ulaşarak Allah'tan hidayet diler. "İlahi takdirin olmadığı kişileri eğitime imkânı yoktur. Ancak ilahi takdirin sınırları çerçevesinde peygamberler görevlerini yerlerine getirirler."³⁸⁴

Gazali, hidayet konusunda İsfehani ile aynı çizgiyi takip eder ve hidayetin üç aşamasını tekrarlayarak hidayeti geniş bir bakış açısıyla ele alır. Bu ismi taşıyan *Bidayetu'l-Hidaye* adlı eserinde, bir kişinin günlük bütün davranışlarının bir çerçevesini çizer. Uyku, abdest, gusül, teyemmüm, Cuma ve oruç adabını ayrı ayrı ele alır. Günahlardan korunma bahsinde, göz, kulak ve dili korumak, mideyi, namusu, elleri ve ayakları korumayı ikinci aşama olarak sayar. Kalbin günahları bölümünde ise, kalbin manevi hastalıklarını zikreder. Bunlar haset, riya, kibir olarak sayılır. Burada hidayet, zahiri/görünen unsurlardan Batını/işsel unsurlara doğru yol alır. Kısaca onun hidayet anlayışı, bir insanın günlük bütün davranışlarını kapsayacak genişliktedir.

İnsanın mutluluğu için hidayet zorunludur. Çünkü bu olmadan insan, varlığının gayesi olan dünya ve âhiret mutluluğunu bir denge içerisinde elde edemez. Hidayet, Allah'ın insana iyi ve kötüyü bildirmesi, ona bu yolların özelliklerini ve varacakları noktayı açıklamasını gerekli kılar.³⁸⁵ Onun sisteminde hidayetin altyapısını oluşturacak olan etmenler, ilahi vahiy, peygamberler ve akıldır. "Âlimler hidayet arayanlara ışık tutarlar."³⁸⁶ ifadesiyle Gazali, eğitimci ve öğretmenlerin insanları hidayete ulaştırmada aydınlatıcı rolü üstlendiklerini, fakat nihai anlamda hidayetin Allah'tan geldiğini ifade eder. İmam Gazali, şu ayetlerden yola çıkarak böyle bir çıkarımda bulunmuştur. "(Musa): *Rabbimiz, her şeye*

³⁸³ Izutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan* (çev. Süleyman Ateş), Yeni Ufuklar Yay., İstanbul trs., s.182.

³⁸⁴ Bayraklı, *İslamda Eğitim*, s.198; Hidayet, insanın ilahi irade doğrultusunda yetiştirilmesi ve onun bu alana yönlendirilmesi çerçevesinde düşünüldüğünde, din eğitimin hedeflerinden biri olan, iyi ve inaçlı insan yetiştirme gibi yüce bir gayeye ulaşılmış olur. Bkz., Cebeci, Suat, *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi*, Akçağ Yay., Ankara 1996, s.30.

³⁸⁵ Gazali, *İhya*, IV, s.133.

³⁸⁶ Gazali, *İhya*, I, s.23.

yaratılışını verip sonra onu doğru yola iletendir, dedi.”³⁸⁷ “(Ey Muhammed) onları hidayete ulaştırmak sana düşmez. Dileyeni hidayete ulaştıran, Allah’tır”,³⁸⁸ “(Ey Muhammad) Sen sevdiğini doğru yola iletemezsin, Fakat Allah dileyeni doğru yola iletir.”³⁸⁹ Kasas, 28/56.)

İnsanın Allah’tan hidayet talebi, Allah’ın o kişi hakkında hayır dilemesiyle gerçekleşir. Bu aşamada kişi, daha önce görmediği ve anlamadığı birçok konuda aydınlanır ve kendisine bilmedikleri öğretilir.³⁹⁰ Burada yine ilk istek ve dua kişinin kendisinden gelmekte, yani kişi aktif bir durumda gayret göstermektedir. İnsanın iyi bir çocuk yetiştirmesi ve onu her yönüyle eğitmesi, bu ilahi etkiyi gerekli kılar. Çünkü insanın gücü ve sınırları belli bir alana kadardır. Onun gayret ve çabasına ilahi bir destek olmadıkça, başarıya ulaşması mümkün değildir.

Gazali, kendi kişisel hayatında yaşadığı kriz ve sarsıntılardan da bu ilahi yardım sayesinde kurtulduğunu belirtir. “Yakalandığım hastalık amansız bir hale geldi ve yaklaşık olarak iki ay sürdü. Bu iki aylık süre içinde ben fiilen “şüpheli” bir hal üzereydim. Ancak içinde bulunduğum bu durumu kimseye söylemiyorum, sözlü olarak ifade etmiyordum. Nihayet Allah, beni bu amansız hastalıktan kurtardı. Vicdanım tekrar eski sağlıklı haline kavuştu. Bu bunalımdan, peş peşe deliller getirmek veya güzel sözleri ardı ardına sıralamak yoluyla kurtulmuş değildim. Bu hastalıktan sadece Allah’ın gönlüme akıtmış olduğu bir nur sayesinde kurtulabilmişim.”³⁹¹

Gazali’nin bahsetmiş olduğu durum, insanın hayatının her aşamasında ilahi yardımı istemesini ve bunda bir süreklilik sağlamasını gerektirir. İnsandaki bu tahammül gücünün mükâfatı ise, hidayet ve buna bağlı olarak insanın anlayış ve basiretinin açılmasıdır. Bu konuda Gazali, kendi hayat tecrübesini şöyle açıklamaktadır: “Aradığım huzuru bulma ümidini hiç kaybetmedim. Önüme çıkan engeller beni hedefimden alıkoymaya çalışıyor, fakat ben tekrar hedefime yöneliyordum. Ömrümün yaklaşık on yılını böyle geçirdim. Yalnızlık içinde geçirdiğim bu süre içinde, bana öyle şeyler açılıverdi ki bunların ne sayısını ne de vasfını dile getirmek mümkündür.”³⁹²

³⁸⁷ Taha, 20/40.

³⁸⁸ Bakara, 2/272.

³⁸⁹ Kasas, 28/56.

³⁹⁰ Gazali, *İlmi Ledünni*, s.250; *İhya*, III, s.18; IV, s.134.

³⁹¹ Gazali, *Munkız*, s.581.

³⁹² Gazali, *Munkız*, s.597; ayrıca bkz., *İhya*, IV, s.5.

Görüldüğü gibi Gazali'nin eğitim sistemimde değerler ve eğitim-öğretim ilkeleri, bir bütünlük içerisinde ele alınır. Değerler, eğitimin aktarılması gereken öğeleri, ilkeler, bu aktarımın şeklini ve yönünü belirleyen kılavuz konumundadırlar. O halde Gazali'de ideal bir eğitim, ilkelerin gözetiminde dini kaynaklı değerlerin aktarımıyla gerçekleşir.

II. BÖLÜM

GELİŞİM VE ÖĞRENİM AŞAMALARI

A.GENEL YÖNLERİYLE GELİŞİM

İnsan, hayatı boyunca birçok alanda çeşitli özellikleriyle bir değişim sürecinden geçer. Kendi kişiliğinde var olan kabiliyet ve yeteneklerinin de etkisiyle, çevresel faktörlerin yardımıyla uzun soluklu ve sürekli bir etkilenmeyle karşı karşıyadır. Kişinin bütün bu hayat serüvenini sağlıklı bir şekilde atlatacak mutluluğa ulaşması, kendisinde var olan bu güçleri tanıması ve bunların hangi şartlarda kullanılması gerektiğini bilmesiyle mümkündür. Gelişim psikolojisi, insan hayatındaki bu önemli yönle ilgilenir.

Büyüme, bir organizmanın embriyo devresinden başlayarak hayatı boyunca geçirmiş olduğu değişiklikler serisi olarak tarif edilebilir.³⁹³ Aynı zamanda öğrenme, yaşantı ve olgunlaşma sonucunda bireyde görülen düzenli ve sürekli değişikliklere de gelişim denir.³⁹⁴ İnsanda bu üç etkinin gerçekleşmesiyle, gelişim meydana gelir. Gelişimin bu şekilde temel dinamiklerini şöyle sıralayabiliriz:

³⁹³ Pars ve Diğ., *Eğitim Psikolojisi*, Meb. Yay., İstanbul trs., s.13; Davis A.Gary, *Educational Psychology-Theory and Practice*, Random House, New York 1983, s.60-61.

³⁹⁴ Selçuk, *Gelişim ve Öğrenme*, s.13; Yavuz, Kerim, *Eğitim Psikolojisi*, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri 1991, s.107; Bacanlı, Hasan, *Gelişim ve Öğrenme*, Nobel Yay., Ankara 2003, s.40.

Gelişimi Etkileyen Faktörler³⁹⁵

GELİŞİM	ÖĞRENME	Bir çocuk basket topunu nasıl tutacağını, bu oyunun kurallarını, topa daha iyi nasıl hâkim olunacağını öğrenir.
	YAŞANTI	Arkadaşlarıyla bildiklerini tecrübe eder, çeşitli kurslara gider.
	OLGUNLAŞMA	Genetik programlanmaya bağlı olarak çocuk daha güçlü ve büyük bir vücuda sahip olur, yani olgunlaşır.

İnsan, oluşumunun başlangıcından itibaren kendisini önceden var olan bir çevrenin etkisinde bulur. Bunlara, kendisinin doğuştan getirdiği kalımsal özelliklerini de ekleyerek hayatta kendisine bir yer bulur. İnsanın yetiştiği çevre, doğum öncesi, doğum esnası ve doğum sonrası bütün alanları kapsamaktadır. Bebeğin anne karnındaki büyümesi, annenin hamilelik esnasında tükettiği maddelerin cinsi, annenin geçirdiği fizyolojik ve psikolojik olumsuzluklar, kısaca annenin doğum öncesinde içinde bulunduğu her türlü durum, doğum anında yapılan yanlış tedaviler ve bebeğin uygun olmayan yöntemlerle doğumunu sağlamak doğum anında bebek için bir çevredir. Doğumdan sonraki dönemde aile, okul ve çocuğun yetiştiği ortam, yine çevredir.

Çocuk, eğitim ilkelerinde de bahsettiğimiz gibi, doğuştan getirdiği özellikler olan kalıtım ve sonradan kendisini içerisinde bulduğu çevrenin bir ürünüdür. Yani insan kalıtım yoluyla getirdiği özelliklerini uygun bir çevre içerisinde belirli bir zaman sürecinin geçmesiyle potansiyel olarak var olan özelliklerini uygular ve pratiğe geçirir. Gelişim psikolojisinde bu durum şu şekilde formüle edilir:

“Gelişim, kalıtım, çevre ve zamanın toplamı değil, bunların birbirleriyle çarpımıyla olur. Çünkü bunlardan birinin eksikliğiyle gelişme tamamlanmaz. Tıpkı çarpma işleminde bir

³⁹⁵ Selçuk, *Gelişim ve Öğrenme*, s.14.

sıfırın bütün işlemi sıfırlaması gibi, kendisinde bu özelliklerden biri eksik olan çocukta da tam bir gelişme gerçekleşmez.”³⁹⁶

Gelişiminin başlangıcından itibaren insan, bütün yönleriyle bir ilerleme içerisine girer. Bu ilerlemeye orantılı olarak bedensel ve zihinsel yönden insan olgunlaşarak belirli alanlarda kazanımlar elde eder. Bütün bu ilerlemeler belli bir seviyeye ulaştıktan sonra bazı yönleriyle gelişme tamamlanmış olur. Bu süreçten sonra bir gerileme başlar ve ölüme kadar devam eder.

Gazali, insanın gelişim sürecini doğum öncesi dönemden başlatır ve bu dönemde atılacak sağlam temellerle sağlıklı bireylerin yetişeceğini belirtir. Kişinin evleneceği kişiyi iyi seçmesini ve bu seçimin ardından sağlıklı ve helal kazançla onu beslemesini gerekli görür.³⁹⁷ Yani kişi yetiştireceği çocuğu, öncelikle evleneceği kişide uygulamaya koyar ve onu eğitmeye başlar.

Çocuğun doğumuyla beraber içerisinde yetişeceği çevre, her yönüyle gelişmeye elverişli olmalıdır. Çünkü Gazali'ye göre insan her yönüyle mutedil ve ideal bir ölçüde yaratılmıştır. Bu dengeyi sağlamanın yolu da, onun yetişeceği sosyal çevreyi bu ideal yaratılışa göre düzenlemektir. Gazali, bu durumu kendisinde de şüphe krizine yol açacak örneklerle açıklar. Her insanın doğduğu toplumdaki dini benimsemesi, çevrenin gelişme üzerindeki etkisini açıkça gösterir.³⁹⁸ Gazali'de çevre, gelişmenin ikinci ve en önemli boyutunu oluşturur. Çünkü doğumla getirilen özellikler çevresel faktörlerle açığa çıkamamakta ve yok olmaktadır.

Çevrenin bu öneminden dolayı İslam, aileye hayati bir rol biçmektedir. İnsanın yetişmesi ve huzuru için aile, bireye bir model oluşturur. Bu modellik, bir zorunluluktur. Çünkü Gazali, çocuğu ailede bir emanet olarak görür ve emanetin en iyi şekilde korunması gerektiğini belirtir. Yani çocuk zihinsel anlamda boş olduğu bir dönemde (Sazic, Tabula Rasa) her türlü şekli almaya müsait olarak ailenin yanında bir emanettir.³⁹⁹ Ailede en iyi şekilde yetiştirilen çocuk, ikinci çevre ortamına yani okula başlar. Bu süreçte temel eğitim programı kendisine uygulanır ve çocuk, eksikliklerini tamamlar. Gazali, bu iki aşamada da

³⁹⁶ Pars ve Diğ., *Eğitim Psikolojisi*, s.23; Pintner, *Eğitim Psikolojisi*, s.69.

³⁹⁷ Gazali, *İhya*, II, s.48, 62, 113, III, 89; *Kimya*, II, s.258.

³⁹⁸ Gazali, *İhya*, II, s.19; III, s.75; *Munkız*, s.579.

³⁹⁹ Gazali, *İhya*, II, s.41; III, s.89.

çocuğun her türlü taklit unsurundan sıyrılması gerektiğini ve işlerin hakikatini öğrenmesi gerektiğini vurular.⁴⁰⁰

Kalıtım ve çevreye ilave olarak Gazali gelişimde zaman ve olgunlaşmanın önemine işaret eder. Ona göre insanda her güdü, duygu ve davranışın ortaya çıkması için belirli bir süre ve sürecin geçmesi gerekir. Örneğin insanda fizyolojik güdüler doğuştan vardır, saldırganlık güdülerini yedi yaşından itibaren kişiliğe yerleşir, temyiz yeteneği de bu süreçten sonra gerçekleşir. Aynı şekilde insanda belli bilgilerin yerleşmesi için de belli bir sürenin geçmesi gerekir.⁴⁰¹

Gazali’de gelişimin dinamiklerini özetleyecek olursak şöyle bir sistematik ortaya çıkar:

GELİŞİM	KALITIM	Kişi anne-babasından renk, şekil gibi bazı özelliklerinin yanı sıra, ahlaki ve manevi bazı özellikleri de alır.
	ÇEVRE	Her çocuk yetiştiği ortamın temel özelliklerini alır ve bunları alışkanlık haline getirir. Bu çevre, hem iyi hem de kötü yönde olabilir.
	ZAMAN	İnsandaki belirli özellikler belirli bir zamanın geçmesiyle ortaya çıkar bazı özellikleri de zamanla yok olur.
	OLGUNLAŞMA	Zamana bağlı olarak insan fiziksel, zihinsel ve ahlaki yönden gelişerek kendisine yapılan eğitimi almaya hazır hale gelir.
	ÖĞRENME	İnsan, ailenin ve okulun etkisiyle ve diğer gelişim özellikleriyle kendisinde potansiyel olarak bulunan güçlerini kullanmayı öğrenir.

⁴⁰⁰ Gazali, *Munkız*, s.579; *İhya*, II, s.19.

⁴⁰¹ Gazali, *İhya*, III, s.20, 69.

Tabloda da görüldüğü gibi Gazali’de gelişim, kalıtım, çevre, zaman, olgunlaşma ve öğrenmenin bir ürünüdür. Sağlıklı bir gelişimin sağlanması için de bütün bu dinamiklerin bir arada bulunması gerekir.

B. GELİŞİMİN TEMEL İLKELERİ

Gelişme, birçok yönüyle ortaklık gösteren evrensel bir durumdur. Bu, belirli ilkeler çerçevesinde gerçekleşir. Bu ilkeler, doğal bir yasa olarak, kişinin büyüme ve gelişmesinin biçim ve derecesini belirler. Evrendeki hiçbir şey, kendiliğinden, gelişigüzel gerçekleşmez. Bütün bunların belirli bir ilke ve düzeni vardır.⁴⁰² Gelişim de bu ilkeler çerçevesinde bir bütünlük içerisinde gerçekleşir.

1. Gelişimde Kalıtsal Özellikler Etkilidir

İnsanın bütün faaliyet ve etkinlikleri temel olarak üç alan içerisinde ele alınır. Bu alanlar arasında sistematik bir birlikteliğin ve devamlılığın olması da sağlıklı gelişim açısından zorunludur. “(a) Biyolojik bir süreç olarak büyüme, (b) Çevrenin etkisi altında gerçekleşen büyüme, (c) Biyolojik yapının ve çevre özelliklerinin birbirini karşılıklı etkiledikleri büyüme.”⁴⁰³ İnsan, bu üç süreç içerisinde elde ettikleriyle bir kişilik geliştirir ve hayatta kendisine yer bulur. Bunun başarılı ve ideal bir süreçte gerçekleşmesi de, uzun soluklu bir ilgi ve alakayı gerektirir.

Yeni doğan bir çocuk, bazı bilgi ve beceri alanlarında ilerleyebilme gücünü beraberlerinde getirir. Buna, gizil güç denmekte olup, günlük dilde bu güce istidat ve kabiliyet adı verilmektedir. Herkesin gizli güçleri, günlük başarılarından fazladır. Bir insandaki gizli güçler, o kadar çok ve çeşitlidir ki, bir hayat süresince bunların hepsinin en son sınırına kadar ulaşılması imkânsızdır. Onun için her insanda, bu gücün bilinenlerden çok daha çeşitli şeyler öğrenme yeteneği bulunduğu gibi, bugün yapabileceği her şeyde başarısını daha çok

⁴⁰² Binbaşoğlu, Cavid, *Gelişim Psikolojisi*, Binbaşoğlu Yay., İstanbul 1975, s.45; Enç, Mithat, *Eğitim Ruhbilimi*, İnkılap Yay., İstanbul 1981, s.28-29; Ülgen, Gülten, *Eğitim Psikolojisi*, Alkım Yay., İstanbul 1997, s.22; Yavuzer, konumuzla ilgili olarak gelişim ilkelerini beş başlık altında incelemiş ve bunları şöyle özetlemiştir: (a) Gelişim, dinamik bir olgudur, (b) Gelişim, genetik bireyselliğin bir sonucudur, (c) Gelişim, giderek artan bir özellik gösterir, (d) Gelişimde bir denge vardır, (e) Gelişim, ard arda görülen düzenli bir süreçtir., bkz., Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, Remzi Yay., İstanbul 2008, s.28-29.

⁴⁰³ Schwarts, Lita Linzer, *Educational Psychology; Focus on the Learner*, Hol Brook Press, Boston 1982, s.73; Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, s.332; Bilgin, Beyza; Mualla Selçuk, *Din Öğretimi-Özel Öğretim Yöntemleri-*, Gün Yay., Ankara 2000, s.37.

ilerletebilme gücü de vardır.⁴⁰⁴ Kalıtım, davranışların alt ve üst sınırlarını belirler. Kişi kalıtımın belirlediği bu sınırlar içerisinde davranışlarının temel noktasını saptar. Çocuk, doğumla beraber, duymakta, görmekte, hissetmekte ve her an öğrenmektedir.⁴⁰⁵ Bebekler, büyük refleks kapasitesine sahip olarak doğarlar. Tepkilerinin çoğu refleks örüntülerinden oluşmaktadır. Yeni doğanlar, otomatik olarak uyaranlara bağlı tepkiler verirler. Bazı ilkel refleksler, bebeğin yaşaması için gerekli olan reflekslerdir. Nefes alma, emme, yakalama vs. tabanlarına dokunulduğu zaman bebeğin otomatik olarak ayaklarını göğsüne doğru çektiği veya avuç içine dokunulduğunda yine otomatik olarak parmaklarını sıktığı görülür.

İnsan, ölünceye kadar her bir aşamada ne gibi özellikler göstereceğine dair bilgiler, genlerde saklanmıştır. Araştırmacılar, beyinleri, hücreleri, sinir sistemi yeni gelişmekte olan çocukların her şeyi kavramaya yatkın olduğunu belirtmektedir.⁴⁰⁶ Bir bebek, iki gözünü bir tek nesne üzerine odaklayabilir, hareket eden bir objeyi izleyebilir ve bazı renkleri ayırt edebilir, kulakları çok geniş bir ses bandına tepkide bulunabilir, kokama ve tat alma duyu organları da oldukça gelişmiş olarak dünyaya gelirler. Birbirinden farklı kokuları ve temel tatları kolaylıkla ayırt edebilirler. Duyu organları, doğuştan itibaren hemen hemen mükemmel bir şekilde işlemektedir. Doğumla gelen bu özellikler üzerine, algılama ve hareketle ilgili yeni beceriler öğrenilmeye başlanır. Bu öğrenme, daha sonra dış etkenlerin de tesiriyle artarak bir bütünlük oluşturur.

Eğitimin doğum öncesi boyutu, çocuğun bütün hayatında etkili olacak kadar önemli bir yere sahiptir. Özellikle de hamilelik döneminde ailenin bütün davranış ve etkinlikleri bebeğin gelişim ve öğrenmesinde etkilidir. Kalıtsal bir süreçle oluşacak bu etki, gelecekte tedavisi mümkün olmayan rahatsızlıklarla sonuçlanabilmektedir. Bu nedenle özellikle de annenin hamilelik döneminde tükettiği yiyecek ve içecekler dikkat edilmesi ve bulunduğu ortamlardaki sağlıksız koşullardan kaçınması gerekir. Aşağıda hamilelik döneminde annenin tükettiği maddelerin gelişimdeki olumsuz etkileri ayrıntılı bir şekilde gösterilmiştir. Dikkat edilirse, çocuğun doğumdan sonra karşılaştığı neredeyse bütün fizyolojik ve zihinsel problemlerin kaynağında hamilelik döneminde anne babanın tavırları ve tükettikleri maddeler etkili olmaktadır.

⁴⁰⁴ Baymur, *Genel Psikoloji*, s.227.

⁴⁰⁵ Başaran, İ. Ethem, *Eğitime Giriş*, Ankara 1996, s.13; Yavuzer, Haluk, *Altı Yaşına Kadar Çocuk*, Remzi Yay., İst., trs., s.15.

⁴⁰⁶ Carrel, Alexis, *Yarınlara Doğru*, Hayat Yay., İst., 1997, s.59.

Hamilelik süresindeki Temel dış etkenlerin olumsuz etkilerine örnekler:⁴⁰⁷

<u>Dış Etkinin Türü</u>	<u>Embriyo yada Fetüs Üzerindeki Etkisi</u>
Annenin gıdasında yetersizlik	Beyin hücrelerinde azalma ve doğumdan sonraki ilk yıl içinde gözlenen bebek ölümleri.
Annenin alkol kullanması	Alkolik annenin çocuğu alkol alışkanlığına yatkın olarak doğar ve birçok bedensel bozuklukları beraberinde getirir. Az miktarda alınan alkolün bile bebeğin gelişmesini anlamlı ölçüde önlediği saptanmıştır.
Annenin sigara kullanması	Sigara tiryakisi annelerin bebekleri daha zayıf doğar ve çok daha sık hastalanır.
Annenin çay ve kahve tiryakisi olması	Çay ve kahve tiryakisi annenin bebeğinin tam ağırlığına kavuşmadan doğduğu gözlenmiştir. Beden hücreleri tam gelişim kapasitesine ulaşmamaktadır.

Tabloda görüldüğü gibi insanın doğumla beraber kalıtımsal olarak şekillenen özellikleri, doğuma kadar olan süreç içerisinde oluşmaktadır. Bu da insan davranışının fiziksel, toplumsal ve çevresel faktörlerin yanı sıra insanın kendisinden kaynaklanan sürecini de açıklamaktadır.⁴⁰⁸ Bu süreç içerisinde kazanılan bütün davranışlar, ileride gerçekleşecek etkinliklere ya engel olmakta ya da onları daha da geliştirerek ilerletmektedir.⁴⁰⁹ İnsanın büyümesi ve gelişmesi bu anlamda, organizmanın embriyo devresinden başlayarak yetişkinlik

⁴⁰⁷ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, s.341; Yörükoğlu, *Çocuk Ruh Sağlığı*, s.118; Güngör, Erol, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, Ötüken Yay., İstanbul 2000, s.74-75; Kanad, H.Fikted, *Ailede Çocuk Terbiyesi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1976, s.21-25; Tosun, Cemal, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, Pegema Yay., Ankara 2005, s.162.

⁴⁰⁸ Morgan, T.Clifford, *Psikolojiye Giriş* (haz. Sibel Karataş), Hacettepe Yay., Ankara 2005, s.59; Baymur, *Genel Psikoloji*, s.57.

⁴⁰⁹ Russel, Bertrand, *Eğitim Üzerine* (çev. Nail Bezel), Say Yay., İstanbul 1999, s.62; Oktay, Ayla, *Yaşamın Sihirli Yılları-Okul Öncesi Dönem*, Epilson Yay., İstanbul 2000, s.23.

devresine gelinceye kadar ve daha ileri aşamaya kadar geçirmiş olduğu bütün değişikliklerdir.⁴¹⁰

İslam eğitim sistemi, bir insanın oluşum aşamalarını ve onun eğitim süreçlerini doğum öncesi dönemden başlatır. Çünkü yukarıda da görüldüğü gibi, insan henüz varlık alanına çıkmadan önce onun eğitimi başlamıştır. Bu temelden başlayan sağlıklı eğitim, geleceğin mutlu ve başarılı insanını yetiştirir.

İnsanın bu eğitimi ilahi terbiye sınırları içerisindedir. “Beşeri eğitim, insanın doğuştan getirdiği kabiliyetleri geliştirmekte, ilahi terbiye ise, bu kabiliyetleri var etmekle işe başlamaktadır. Beşeri eğitim insanın kabiliyetlerini geliştirip yönlendirir, karakterine şekil verir, iradesini kuvvetlendirir ve seçeneklerine rehberlik ederken; ilahi terbiye ise, bunların temellendiği biyolojik ve psikolojik yapının şekillenmesiyle harekete geçer. Biri var olanı geliştirirken, diğeri olmayanı var etmektedir.”⁴¹¹

Bütün bu açıklamalardan anlaşıldığı üzere kalıtım, eğitimin ilk basamağını oluşturur ve bu temel sağlam bir şekilde atıldığında, ileriki yıllarda gerçekleşecek eğitim faaliyetleri de başarıya ulaşacaktır. Bu noktadan hareketle Gazali’ye gidersek şu açılımları görürüz. Gazali, eğitimde kalıtımın öneminden hareketle, insanın eğitimini anne-babanın evliliklerine kadar götürür. Bu noktadan başlayan eğitim, kişinin evleneceği insanda bazı özellikler araması gerektiği yönündedir.

Gazali, evlenecek insanlarda temel olarak, dindar olması, ahlakının güzel olması, çocuk yetiştirebilmesi ve yakın akrabadan olmaması gibi şartları taşıması gerektiğini vurgular.⁴¹² İnsanın ideal bir hayat sürebilmesi için de dini ve ahlakı güzel olanla yapılacak evliliğin huzur getireceğini belirtir. Evlilikle beraber başlayacak bir eğitim faaliyeti de eşlerin birbirlerini tamamlamaları ve eksik yönlerini gidermeleri varsa yanlışlarını düzeltmeleridir. “Evlendiği kişiden, daha önce inandığı bidatları silmek ve gerekli bilgileri ona öğretmek bir zorunluluktur.”⁴¹³ Aile içi eğitim yoluyla gerçekleşecek bu faaliyetlerin temel noktasını sağlıklı ve helal kazanç oluşturur. İyi bir neslin yetişmesi için helal kazanç, bir zorunluluktur.

⁴¹⁰ Pars, Vedide Baha ve Diğ., s.13.

⁴¹¹ Bayraklı, Bayraktar, “*Eğitimin Doğum Öncesi Boyutu*”, İslam’da Aile ve Çocuk Terbiyesi-1-, Ensar Yay., İstanbul 2005, s.198.

⁴¹² Gazali, *İhya*, II, 48; *Kimya*, II, s.258.

⁴¹³ Gazali, *İhya*, II, 62.

“Helali aramak her müslümana farzdır.”⁴¹⁴ diyen Gazali, erdemli davranışların temelinde helal ve sağlıklı kazancın olduğunu belirtir.

“*Ey peygamberler! Temiz şeylerden yiyiniz ve iyi işler yapınız; doğrusu ben yaptıklarımı bilirim.*”⁴¹⁵ Gazali, bu ayeti yorumlarken, insanın salih amel denilen dürüst ve erdemli davranışlar ortaya koymasının bir temeli olarak, helal kazanç elde etmesini ileri sürer ve çocuğun beslendiği gıdalarda bulunan haram lokmanın ilerleyen yaşlarda kendisini göstereceğini belirtir: “Haramdan meydana gelen süt pistir. Çocuğun eti, derisi haramdan meydana gelince, huyu, tabiatı da harama yatkın olur. Yetişkinliğe erdikten sonra etkisini gösterir.”⁴¹⁶

Haramla beslenen çocuğun yapısına necasetin karıştığını belirten Gazali, bu şekilde eğitimi zorlaşacak bir çocuğun meydana geleceğini belirtir.⁴¹⁷ “Maddi yaratılış gereği çocuk, ana-babadan renk, sima gibi vasıfları alırken, manevi bakımdan da ana-babanın sahip olduğu temiz seciye, izzet, şeref, iyi ahlak ve tabiat; yahut, bunların aksi olan çirkin huy ve davranışları veraset yoluyla alır.”⁴¹⁸

İnsanın veraset yoluyla aldığı bu özelliklerinin hiçbir şekilde değişmeyeceğini düşünmek ya da bunların eğitiminin imkânsız olduğunu var saymak eksik bir değerlendirme olur. Çünkü İslam her insanın eğitilebileceğini iddia ederken, eğitimin kalp mühürlenmesi şeklinde imkânsızlaşmasını da sonradan çevre yoluyla elde edilen bilgilere bağlar.

Kalıtım yoluyla insanın getirmiş olduğu bu temel özellikler, eğitim ve öğretimin gerçekleşebilmesinde önemli bir etkiye sahiptir. Bütün eğitim faaliyetleri, bu alanda kişinin yetenek ve kapasitesine uygun bir seviyede gerçekleşmek durumundadır.

Gazali, insanın eğitilebilirliğini, mutlak bir eğitim olarak değil, kalıtım yoluyla potansiyel olarak var olanın geliştirilmesi olarak inceler. Bu nedenle insanın kendi doğasında bir güç olarak bulunmayanın var edilip eğitilmesi mümkün değildir.⁴¹⁹

⁴¹⁴ Gazali, *İhya*, II, s.113.

⁴¹⁵ Mü'minun, 23/51.

⁴¹⁶ Gazali, *İhya*, II, s.113; *Kimya*, II, s.481; *Erbein*, s.75.

⁴¹⁷ Gazali, *İhya*, III, s.89.

⁴¹⁸ İsfehani, Râgıp, *Tafsilu'n-Neş'eteyn ve Tahsilu's-Saadeteyn*, Mısır 1323, s.49; Bayraklı, “*Eğitimin Doğum Öncesi Boyutu*”, s.201.

⁴¹⁹ Çamdibi, “*Gazali'de Ahlak Terbiyesi*”, *Teorik ve Pratik Yönleriyle Ahlak* (ed. Recep Kaymakcan, Mevlüt Uyanık), Dem. Yay., İstanbul 2007, s.216.

İnsanın kalıtsal özellikleri, birçok alanda ileriki hayatında yönlendirici konumdadır. Gazali, kendi hayat serüvenini anlattığı *Munkız*'da, gerçeği arama isteğinin kendisinde doğuştan var olan bir değer olarak kişiliğinde yer aldığını belirtir. “Her şeyin hakikatini öğrenmeye karşı duyduğum susamışlık, baştan ve gençliğimden beri tuttuğum yol, benim bir hasletim olmuştu. Bu hasletler, Allah tarafından benim yaratılışıma ve hamuruma katılmış özelliklerdir, benim seçim ve tercihim değildir.”⁴²⁰ Bu anlamda Gazali, kalıtsal yolla gelen bazı özelliklerin değişmesinin de imkânsızlığını vurgular. Konuyla ilgili *İhya*'da verdiği örnekte, hurma çekirdeğinin bilfiil ne elma ne de hurma olduğunu belirtir. Fakat zirai anlamda alınacak tedbirler sayesinde bir hurma çekirdeğinden, iyi ve verimli bir hurma ağacının yetişeceğini; hurma çekirdeğinden elma ağacı yetiştirmenin de imkânsızlığını iddia eder.⁴²¹ Kalıtsal özellikler, hurma çekirdeğinin yetişmeye elverişliliğini, sonradan yapılan etkilerin tamamı da çevresel etkiler yoluyla çocuğa sunulacak eğitimin kalitesini temsil eder.

Görüldüğü gibi Gazali, kalıtım yoluyla gelen özelliklerin şekillenmesini büyük oranda anne-babanın doğum öncesi almış oldukları tedbirlere bağlar ve sağlıklı temeller üzerine kurulan ailelerde, çocuğun sağlıklı ve ideal gelişim özelliklerine sahip olarak doğacağını belirtir. Bunun sağlanmasının yolu da yeni bir aile kurulması esnasında anne-babanın dini ve ahlaki ölçülere bağlı kalmaları ve helal kazanç elde etmeleriyle sağlanır. Bütün bunların ideal seviyede gerçekleştiği bireylerin istenen gelişim özellikleri göstermelerini iddia etmek de eksik kalacaktır. Çünkü bu dönem, gelişim ve eğitimin ilk ve temel aşamasını oluşturur. Bunu başarılı bir şekilde geçiren kişi, kendisini küçük yaştan itibaren sosyal bir çevrenin içerisinde bulacaktır. Bu çevre artık onun doğuştan getirmiş olduğu özelliklerini ve mükemmel fitratını ya daha da geliştirerek ilerletecek, ya da bu özellikleri körelterek işlemez bir hale getirecektir. Bu anlamda eğitimin ikinci temel ilkesi, çocuğun doğduğu ve yetiştiği çevrenin özellikleri ve çevrenin insanın gelişimine elverişli bir şekilde düzenlenmesidir.

2. Gelişim Çevreyle Birlikte Şekillenir

Her insan, doğuştan getirdiği kabiliyetleri meydana çıkarma ve onları gerçekleştirme gayreti gösterir. Çünkü her kabiliyetin gelişmesi, onu gerçekleştirecek bir etkiye bağlıdır. İnsanda doğuştan görme kabiliyeti mevcutken, sonradan ışıktan mahrum kalan gözde bu özellik kaybolur. Bunda olduğu gibi, insandaki meleke ve kabiliyetlerin gelişmesi, cemiyetin

⁴²⁰ Gazali, *Munkız*, s.579.

⁴²¹ Gazali, *İhya*, III, 69.

karşılıklı tesirlerine bağlıdır. Aksi takdirde insandaki bu meleke ve kabiliyetler gelişmez ve körelir.⁴²² Her türlü bilgiyi almaya ve kabul etmeye hazır bir vaziyette doğan insanın, uygun çevre şartları içerisinde yetişmesi gerekir. Bu eğitim evresi, kalıtımın bir devamı olarak kişiye kendi ruhunda var olan yeteneklerini açığa çıkarma faaliyetidir. “Her çocuk fitraten dinen sıhhatli ve mutedil olarak doğup dünyaya gelir. Ancak annesi ve babası onu başka dinlere yöneltebiliyor. Yani alıştırmak ve öğretmek suretiyle ona reziletleri kazandırıyorlar. Nasıl ki beden, başlangıçta tam ve kâmil olarak yaratılmıyor, ancak gıda ile terbiye edilip geliştiriliyor, yavaş yavaş kemale gidiyorsa, beden de kemale kabiliyetli olduğu halde eksik yaratılmış, terbiye, ahlakın temizlenmesi ve bilgi ile gıdalanarak kemale erer.”⁴²³

Gazali, kendi hayatını anlatırken çevrenin kendisi üzerindeki olumsuz etkisinden sıyrılmamasının uzun bir süreçte gerçekleştiğini belirtir. Ona göre çevrenin insan üzerindeki en kötü yönlerinden biri, insanı bilinçsiz ve bilgisiz bir taklide yönlendirmesidir. “Bunun sonucunda çocukluğumun coşkulu çağlarından itibaren taklit bağlarından sıyrıldım ve büyüklerimizden miras kalan sırf taklide dayalı inanç esaslarından koptum. Çünkü Hristiyan çocuklarının hep Hristiyanlık üzere yetiştiklerini, Yahudi çocuklarının sürekli Yahudilik esaslarına göre büyüdüklerini, Müslüman çocukların da istisnasız İslam dini üzere yetişmekte olduklarını görmekteyim. Bu hususta Resulullah şöyle buyurmuştur: “Her doğan kişi fitrat üzere doğar. Daha sonra anası ve babası onu Yahudi, Hristiyan veya Mecusi yapar.”⁴²⁴ Bu durum, yaratılıştan gelen asli hakikati, ana-baba ve öğretmenler aracılığıyla kazanılan sonraki inanç esasları ve taklit unsurlarının hakikatini öğrenme konusunda içimde büyük bir arzu doğmasına sebep oldu.”⁴²⁵

Gazali, insanın sosyal çevresinin ilk aşamada aile, ikinci aşamada okul olduğunu belirtir. Bir insanın yetişmesinde bu iki kurumun hayati bir yere ve öneme sahip olduğunu ifade eder. Onun bir hadisi de delil getirerek anlatmaya çalıştığı şey, insanın temiz doğasının sonradan dış etkiler yoluyla bozulduğudur. İlahi terbiye yoluyla kalıtımsal olarak kendisinde iyi ve kötüye yönelik bir yetenekle yaratılan insan, doğumuyla beraber, bu etkilerden hangisine yöneleceğini çevrenin telkinleri sonucunda belirler.

⁴²² Egemen, Bedi Ziya, *Terbiye İliminin Problemleri ve Terbiye Felsefesi*, A.Ü. Basımevi, Ankara 1965, s.96; Başaran, Eğitime Giriş, s.13; Yörükoğlu, *Çocuk Ruh Sağlığı*, s.106-107.

⁴²³ Gazali, *İhya*, III, s.75.

⁴²⁴ Buhari, *Cenaiz*, 80; Müslim, *Kader*, 25; Tirmizi, *Kader*, 5.

⁴²⁵ Gazali, *Munkız*, s.579; Benzer açıklama için bkz., *İhya*, II, s.19.

İnsan, zayıf yaratışından dolayı, sürekli sosyal ve kültürel geleneklerin hâkim olduğu bir ortamda yaşamaya ihtiyaç duyar.⁴²⁶ Kişi, toplumsal çevresiyle sürekli bir etkileşim ve karşılıklı kültür alışverişi içindedir. İnsan, sosyal etkileşim yoluyla, içinde bulunduğu toplumun kültürünü benimser. Bu bakımdan, insanın kişiliği, içinde yaşadığı toplumun gelenek ve göreneklerine göre biçimlenir. Kişi, bu dönemde toplumsallaşma süreci içerisinde.⁴²⁷ Bu uzun süreç boyunca kişi, toplumun norm ve değerlerini öğrenir. Bilgi, gelenek ve görenekler, örf ve adetler, ahlâk ve kültürü oluşturur. Kültürün insanlara kazandırılması da toplumsallaşma süreci içinde olur. Bu süreç içerisinde aldığı telkinler, bireyi etkilemektedir. Çocuğun içinde yetiştiği çevre, sürekli olarak hangi duygu ve düşünceleri kabul edilebilecek, hangilerinin kabul edilemeyecek türden olduğunu belirler.⁴²⁸ Bu sosyal kalıplar, bazen aşılabilir ve ihmal edilemez bir durum sergilemekte ve kişileri kendi bireysel düşüncelerinden sıyrıp toplu bir düşünce ve akıl boyutuna sevk etmektedir. Bu şekilde bir kontrol sağlayan ve kökleşmiş kültürü -doğru ya da yanlış- değiştirmek en zor durumlardan biridir.

Gazali'nin yukarıda bahsettiği sosyal etkinin kendisinde oluşturduğu zorunlu taklidin, insan davranışları üzerinde ve onun eğitimini güçleştirme noktasında ne derece etkili bir yere sahip olduğunu gösterir. Özellikle de küçük yaştan itibaren edinilen bu gibi olumsuz etkiler, eğitimin imansızlaşmasına da sebep olmakta ve kişiyi hayatı boyunca sabit ve donuk bir hayata mahkûm etmektedir.

İnsanın yetiştiği çevre sayesinde eğitilebileceğini belirten Gazali, insanları bu konuda üç aşamada inceler. “(a) İnsan fitratında aslında bu güzel ahlak mevcuttur, insan zorlanmadan onu gerçekleştirir. Bu, Allah'ın ihsanı ile olur. Çünkü Allah, kulunu güzel ahlak üzere yaratır. İnsanın zorlanmadan kendiliğinden cömert ve mütevazı oluşu buna örnektir. (b) Kişinin kendisini zorlayarak ve güzel davranışlarla bunu güçlendirmesi sayesinde iyi ahlak kişinin doğası haline gelir. (c) Kişinin güzel ahlaka sahip insanlarla dostluk kurması ve sürekli onlarla beraber olmasıyla, iyi huylar kendisinde gerçekleşir.”⁴²⁹

İnsanın yetiştiği aile ortamında ve devamında okulda edindiği bütün birikimler onda ileride değiştirilmesi zor bir kişilik oluşturur. Bu nedenle de Gazali, aileye önemli bir rol

⁴²⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, I, s.79; Tezcan, Mahmut, *Eğitim Sosyolojisi*, Gelişim Yay., Ankara, 1994, 76.

⁴²⁷ Baymur, *Genel Psikoloji*, s.272.

⁴²⁸ Cüceloğlu, *Yeniden İnsan İnsana*, s.95.

⁴²⁹ Gazali, *Kimya*, II, s.471.

yükler. Bu, onlar üzerinde gözetim yoluyla belli inanç ve davranışları yerleştirme ve ayetin de belirttiği gibi onları korumadır. “*Ey iman edenler! Kendinizi ve ailenizi yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten koruyunuz.*”⁴³⁰

Bu ayette aileye önemli bir görev yüklenmiştir. Bu görev, yetiştirilecek çocuğun her türlü olumsuz etkiden korunmasıdır. Bu koruma, ancak eğitim yoluyla çocuğu, her türlü zararlı etkiden ve kötü sosyal çevreden uzaklaştırarak olur.⁴³¹

İslam’da aile, yaratılışın gereği ve fitratın bir zorunluluğudur. Toplumun diri kalması ve devamı için fertlerin oluşturduğu bir nizamdır.⁴³² Sağlam karakterli ve her yönüyle mükemmel nesilleri yine sağlam temellere oturmuş, sorumlulukların bilincinde olan ailelerde yetiştirmek bir zorunluluktur.⁴³³ Çocuğu koruyacak ve yetiştirecek olan aile de bu sorumluluğu beraberinde taşımalıdır. Çünkü çocuk ailesine ilahi bir emanettir. Onun kalbi her türlü etki ve tesirden uzak boş bir levha gibidir. Kendisine yapılacak bütün etkilere eşit derecede kabiliyetlidir.⁴³⁴

Gazali, aileye çocuğu koruma görevi vermekle onun, sevgi ortamında gelişimine de dikkat edilerek eğitilmesini amaçlar. Bu eğitim, ayetin de belirttiği çerçevede bir zorunluluktur.⁴³⁵ Bu zorunluluk, çocuğa öğretilmesi gereken bilgilerde de kendisini gösterir. Bu anlamda Peygamberimizin (sav) “Bilgi öğrenmek, kadın ve erkek her Müslüman’a farzdır.” hadisi, ailede ve okulda çocuğa öğretilmesi gerekli bilgilerle ilgilidir. “Burada belirtilen bilgi öğrenme sözünden ancak, her Müslüman’ın kendi haline uygun ilmi öğrenmesinin bir zorunluluk olduğu anlaşılır. O halde insanın içinde bulunduğu çevreye göre sırasıyla ve yavaş yavaş bilgi öğrenmesi gerekir.”⁴³⁶

Çocuk eğitiminde, aile ve okulun en fazla önem göstereceği konulardan biri de çocuğun arkadaş ilişkileridir. Gazali bu durumu “Çocuk eğitiminin temeli, onu kötü

⁴³⁰ Tahrir, 66/6.

⁴³¹ Gazali, *İhya*, III, s.89.

⁴³² Kutub, *Tefsir*, I, 234.

⁴³³ Başkurt, İrfan, *Din Eğitiminde Adalet Ölçü Denge*, İşaret Yay., İstanbul, 2000, s.188.

⁴³⁴ Gazali, *İhya*, III, s.89; *Kimya*,

⁴³⁵ “Çocuk, insanın kendi ailesindedir. Kişi, ailesini ve sorumluluklarını aldığı yakınlarını koruma ve onları yetiştirmede gözetleyici bir durumdadır. Peygamberimiz herkesin gözetleyicisi olduğu kişilerden sorumlu olduğunu belirtir.”, Gazali, *İhya*, II, s.41; *Misbahu’n-Necah*, s.37.

⁴³⁶ Gazali, *İhya*, I, s.34.

arkadaşlardan korumadır.”⁴³⁷ şeklinde özetler. Aile ve okulda verilen eğitimin kötü bir arkadaş ortamında tamamen işlevsiz bir hale dönüşmesi muhtemeldir. Bu nedenle çocuk için bir koruyucu çevre oluşturulması gerekir.

Gazali, kötü ortamlarda bulunan çocukların kısa sürede oradaki birçok inanç ve davranışı kendilerine huy edineceklerini belirtir.⁴³⁸ Bu nedenle, çocuğun kalıtım yoluyla getirmiş olduğu özelliklerinin, uygun çevre koşullarında verimli hale getirilmesi sağlanmalıdır. Çünkü iyi kalıtımsal özellikler, iyi bir çevrede daha iyi gelişme imkânı bulduğundan kalıtım ve çevre insan hayatında önemli etkiye sahiptir.⁴³⁹

Çevrenin, iyi ve kötü anlamda etkisi, bu alanlara ait tedbirleri de beraberinde getirir. İnsanın kendi varlığında potansiyel olarak bulunan güçlerini ortaya çıkarmak ve bunları istenen doğrultuda kullanmak, aile ve okulun görevidir. Bu görev, Gazali’ye göre, isteğe bağlı bir durum değil, aileyi ve sosyal çevreyi her yönden kuşatan sosyal bir zorunluluktur. Bu yönüyle İslam eğitim sistemi, çocuğu hayatta kendi başına bırakmayarak, onun tabii gelişimine paralel olarak ve koruyucu bir tarzda eğitilmesini öngörür. Çünkü insan, doğuştan getirdikleri ve sonradan edindikleriyle bir bütünlük kazanır ve bu oranda kendisinde bir şahsiyet geliştirir.

3. Gelişim Daimi Bir Süreçtir

Gelişime bağlı olarak insan davranışları birbirleriyle ilişkili olarak, bireyin ölümüne kadar devam eder. İnsan, hayatı boyunca çeşitli alanlarda gelişim gösterir: Fizyolojik (organların gelişmesi ve neticede yıpranması), zihinsel (insan için karakteristik bir nitelik taşır) ve toplumsal anlamda bu değişimi görebiliriz.⁴⁴⁰ İyi ya da kötü yönde de gerçekleşebilecek böyle gelişim, insan hayatında bazı dönemlerde hız kazanırken, bazı dönemlerde yavaşlamakta ve hatta gerilemektedir.

Gazali, insan gelişimini bazı karakteristik dönemlere ayırır. Bunu sistematik bir şekilde değil ama eserlerine yayarak açıklar. Her gelişim aşamasının kendi ayırıcı özelliklerini açıklamaya çalışır. Örneğin insanda aklın fonksiyonunu açıklarken, çeşitli yaş gruplarının akli gelişimlerini örnek gösterir. Henüz yeni doğmuş bir bebeğin, akli kapasitesi, duyuşal güçlerini

⁴³⁷ Gazali, *İhya*, III, s.90; *Erbein*, s.93; İbn Miskeveyh, *Tehzib*, s.157.

⁴³⁸ Gazali, *İhya*, I, s.24; Zernuci, *Talimu'l-Müteallimin*, s.8.

⁴³⁹ Bkz., Çamdibi, “*Gazali’de Ahlak Terbiyesi*”, s.217.

⁴⁴⁰ Nils, G. Holm, *Din Psikolojisine Giriş (çev. Abdulkerim Bahadır)*, İnsan Yay., İstanbul 2004, s.84.

kullanmasıyla ilgilidir. Gelişmesini sürdüren bir çocuk, kendi iradesini de kullanarak bazı çıkarımlara varmayı başarır. Yetişkinliğe ulaştıkça insan, soyut ve doğüstü güçleri kavramaya ve bu alanlara yönelmeye başlar. Gelişmenin zirvesini Gazali'nin 'Kudsi Ruh' dediği, tamamen manevi bir alanı temsil eder.⁴⁴¹

Gazali'de gelişim, yaşa ve öğrenilenlerini yaşamaya bağlı olarak biyolojik ve manevi yönde gelişme gösterir. Onun sisteminde bir insanın manevi olgunluğa ulaşması bildiklerini yaşamasıyla gerçekleşir. Ayrıca belirli bir yaşın üzerine çıkmış kişilerin de bu olgunluğu taşımasını gerekli görür. "Kırk yaşını geçip de yapmış olduğu güzellikler, kötülöklere baskın olmayan kişi ateş için hazırlansın."⁴⁴²

Gazali, gelişimin sürekliliğini, bedensel ve ahlaki bir boyutta ele alır ve kişinin yaşıyla orantılı olarak hem bedensel ve zihinsel, hem de manevi yönden ilerleme anlamıyla inceler. İdeal bir insanda bütün bu alanlar bir süreklilik içerisinde gelişme göstererek, maddi ve manevi mutluluğa ulaştırırlar.

4. Gelişim Bir Bütünlük İçerisinde Gerçekleşir

Gelişim, bütün fonksiyonlarıyla embriyo döneminden başlayarak birbirine bağlı ve birbirlerini etkileyerek bütünlük içerisinde gerçekleşir. Gelişimdeki bütünlük iyi bir şekilde anlaşıldığı vakit, her gelişim döneminin kendisinden önceki dönemin tamamlayıcısı ve kendisinden sonraki dönemin de habercisi olduğu anlaşılır.⁴⁴³

Gazali, gelişimdeki bütünlüğü, kendi sistematığı içerisinde insanın gelişmesine paralel olarak ve gelişim basamaklarına uygun bir şekilde açıklar. Ona göre insanda ilkin duyular ileri yaşlarda da akli yetenekler güçlenir ve bu ilerleme bir bütünlük içerisinde gerçekleşir.⁴⁴⁴

Gazali, bu hiyerarşik bütünlüğü, birbirlerinin tamamlayıcısı ve yeni alanların açılımı olarak görür. Bu bütünlüğün herhangi bir dönemi eksik kaldığında kişi, gelişim sürecini tamamlayamaz.⁴⁴⁵ "Bedene ait güçlerin bazıları ilk yaşlarda, bazıları orta yaşlarda, bazıları da

⁴⁴¹ Gazali, *İhya*, I, s.119; *Mişkat*, s.304; *Mizan*, 210.

⁴⁴² Gazali, *Eyühel Veled*, s.275.

⁴⁴³ Çamdibi, H.Mahmut, *Eğitim İlkeleri ve Rehberlik*, İleti Yay., İstanbul 2000, s.29; Pars ve Diğ., *Eğitim Psikolojisi*, s.14.

⁴⁴⁴ Gazali, *Munkız*, s.599.

⁴⁴⁵ Gazali, *İhya*, III, s.89; *Mizan*, 210.

hayatın sonunda güçlenir.”⁴⁴⁶ Bu nedenle insanın gelişimi bir bütünlük içerisinde farklı dönemlerde gerçekleşir.

Eğitim açısından düşünüldüğünde bütünlük, insanın gelişim evrelerinin hiçbirinde ihmal edilmemesi yönündeki gerekliliği zorunlu kılar. Bu süreç içerisinde insan, sürekli kendisini kontrol altında tutmaya ve kendisini yenilemeye ihtiyaç duyar. Gazali, bu gerçeği “Kişi yetişmesinin başlangıcında ihmal edildiğinde, çoğu zaman kötü ahlaklı olur.”⁴⁴⁷ şeklinde ifade eder.

5. Gelişimin Hızı Her Dönemde Farklıdır

İnsanın dünyaya gelişini izleyen ilk yıllarda gerçekleşen olağanüstü sayılabilecek gelişimi, birinci yaşın sonunda çocuğun, dış dünyayı tanıması için ona hareket imanı sağlayan yürümeyi gerçekleştirebilmesine imkân verir. İki yaşın sonunda buna iletişimin farklı şekilleri olan yürüme ve konuşma, çocuğun gelişmesiyle birlikte mükemmelleşir. Bu süreçten sonra çocuk, önceki iki yaşta kazanmaya başladığı tüm becerilerini tekrarlayarak geliştirir ve her geçen gün daha iyi, daha başarılı olmaya başlar.⁴⁴⁸ Çocuk, bu gelişim sürecinde birçok uyarıcıyla karşı karşıyadır. Gelişimin bu aşaması yani ilk yılları oldukça hızlı ve yoğundur. Fakat bu yoğunluk süreklilik göstermez. Çünkü gelişim durmadan ilerleyen ve belirli dönemler içerisinde bazen hızlı bazen de yavaş oluşan bir süreçtir. Fakat bu ilerleme bir bütünlük içerisinde önceki aşamaların birikimiyle gerçekleşir.

Düşünürümüz Gazali, gelişim dönemlerinin farklılığıyla ilgili olarak bir insanın yazı yazma yeteneğini örnek gösterir. Birinci aşamada çocuk (tıfl) yazı yazma konusunda bir yeteneğe sahiptir, fakat bu yeteneği henüz davranış olarak ortaya çıkmamıştır. Kişi zorlanmayla da olsa bu yeteneğini henüz kullanamaz. İkinci aşamada çocuk (sabiy), ilk aşamada olduğu gibi henüz davranış boyutunda bir yetenek kazanamamıştır, fakat böyle bir davranışın mümkün olduğunu, yazı yazılacak malzemeyi görerek ve tanıyarak fark eder. Üçüncü aşamada kişi, kullanacağı aletleri tamamlar ve dilediği şekli dilediği zaman herhangi bir etkiye ihtiyaç duymadan yapar. Gazali, insanın gelişimindeki bu aşamaları *Mutlak*, *Mümkine* ve *Kemal* kuvvetleri olarak açıklar.⁴⁴⁹

⁴⁴⁶ Gazali, *Tehafüt*, 195.

⁴⁴⁷ Gazali, *İhya*, III, s.89.

⁴⁴⁸ Oktay, Ayla, “*Okulöncesi Dönem (3-6 Yaş)*”, Ana-Baba Okulu, Remzi Yay., İstanbul 2004, s.39; Bkz., Lee, C., *The Growth and Development of Children*, s.13.

⁴⁴⁹ Gazali, *Mearic*, s.43.

Gazali'de eğitimde olduğu gibi gelişimde de bir kemale ulaşma söz konusudur. Gazali, eğitimin amaçlarından birini, 'tefekür yoluyla kemale erme'⁴⁵⁰ olarak açıklar. insanın bu yolla kemale ermesi, tıpkı bir ağacın meyve vermesi gibidir. Gelişim psikolojisi konusunda Gazali, aynı değerlendirmesini *Mearicu'l-Kuds*'ta tekrarlar. Gelişimde kemale erme, bir insanın kendisinde var olan yeteneklerini zamanı geldiğinde davranış boyutuna çıkarmasıdır. Bu yeteneklerin davranış boyutuna çıkması için de belli süreler içerisinde gelişim aşamalarının tamamlanması gerekir.

Gazali, gelişimin dönemlere göre farklılık göstermesini, insanda potansiyel olarak var olan yeteneklerin uygulamaya dökülerek bu alanlarda mükemmele ulaşma olarak açıklar. İnsandaki bu yetenekler, bir ağacın uygun koşullar içerisinde zamanı gelince meyve vermesi gibi, uygun koşullarda pratiğe dökülür.

6. Gelişimin İlk Yılları Daha Önemlidir

Hiçbir canlı doğumundan sonra insan yavrusu kadar uzun bir süre bakım gerektirmez. Bu durum, insan yavrusunun ilk yıllarındaki bakım ve eğitimini son derece önemli kılar. İlk yıllarda hızlı bir gelişimin olması da bu önemi pekiştirir. Doğum öncesi dönemdeki bebek çok hızlı bir gelişim içindedir. Her ay yaklaşık 5 cm. büyür. Bu hızlı büyüme, doğum sonrası ilk aylarda ve yıllarda da sürer. Çocuklar zihin gelişiminin üçte ikisini, sinir sistemi gelişiminin yaklaşık olarak beşte dördünü ilk beş yıl içinde tamamlar. Aynı şekilde, temel kişilik özellikleri de ilk beş yıl içinde oluşur. Bu nedenle ilk beş yıl içinde alınan eğitimin niteliği bireyin varolan potansiyel gücünü gerçekleştirme düzeyini doğrudan etkiler.⁴⁵¹ Gelişimin ilk dönemlerdeki hızlı etkileşim, bu dönemin önemini de arttırmaktadır. Çocuğun hayatının başlangıcında içerisinde bulunduğu çevre ve diğer koşullar, hem fizyolojik gelişimini hem de ahlaki gelişimini etkilemektedir. İnsanların bu ilk dönemlerde edindikleri izlenimler, hayatı boyunca etkili olabilmektedir.

Modern Psikolojide sosyal öğrenme kuramı, çocuğun davranışlarını açıklayabilmek için, çocuğun gelişme çevresinde gördüğü 'model davranışlar'a bakılması gerektiğini vurgular. Buna göre, sürekli küfür eden kavgacı bir insanın çocuğu, çok büyük bir olasılıkla küfürbaz ve kavgacı olur. En gergin durumlarda soğukkanlılığını koruyan ve ağırbaşlılıkla

⁴⁵⁰ Gazali, *İlmi Ledünni*, s.248.

⁴⁵¹ Selçuk, *Gelişim ve Öğrenme*, s.20; Yavuz, *Eğitim Psikolojisi*, s.108; Pars ve Diğ., *Eğitim Psikolojisi*, s.14.

sorunlara yaklaşan başka bir babanın oğlu ise, babasından gördüğü modelin etkisi altında, soğukkanlılıkla ve kavga etmeden ilişkilerini sürdürür.⁴⁵²

Gelişimin ilk yılları insanların bu ‘model davranışlar’ konusunda edindikleri örnekler içerisinde geçer. Taklit yoluyla elde edilen bu davranış kalıpları, kişiyi hayatı boyunca etkisi altında bırakır. Bu kazanımlar, doğru olabileceği gibi yanlış ve istenmeyen yönleriyle de insanda kalıcı izler bırakır. Bu dönemde alınan eğitimin kalitesi ve uygulanabilirliği, gelişim süreci boyunca kişide sarsılmaz bir etki bırakır. “Küçüklükte alınan eğitim taş üzerine yazılan yazıya benzer.”⁴⁵³ tespitinde bulunan Gazali, çocuk gelişiminin ilk aşamalarına ayrı bir önem vermiştir.

Gazali’nin hayatının tamamı, taklit yoluyla gelen bilgilerin gerçekliklerini öğrenmekle geçer. Bu durumu şöyle açıklar: “Çocukluğumun coşkulu çağlarından itibaren taklit bağlarından sıyrıldım ve büyüklerimizden miras kalan sırf taklide dayalı inanç esaslarından koştum.”⁴⁵⁴ Gazali, bu ifadeyle kendi döneminin ve her dönemin sosyal bir problemine de çözüm arar. Yaptığı gözlemler sonucunda bir insanın doğduğu yerin tamamen o kişi üzerinde etkili olduğunu görür. İnsanların yetiştiği çevrenin din ve inançlarında etkili olması olduğu bir gerçektir. Gazali, bu durumun sebebinin ailede ve okulda verilen ilk dönem temel eğitime bağlar. Yani insanlar ilk yıllarında aldıkları eğitimin etkisini hayatları boyunca devam ettirirler ve bunu değiştirmeye de yanaşmazlar. Gazali’ye göre taklit, başlangıçta bazı telkinlere dayanır. Ardından bunlar kişide ayrılmaz bir yer edinir. Fakat kişi, küçük yaşta aldığı bu telkinlerin hangisinin doğru, hangisinin yanlış olduğunu kavrayamaz. Bunlara inanmaya başlar ve bu şekilde hayatını sürdürür.⁴⁵⁵

Görüldüğü gibi Gazali, insanın ilk yıllarındaki gelişimine hayati bir önem gösterir. Bu dönemde elde edilen yaşantılar, insanın bütün hayatında etkili olabilmektedir. Bu nedenle Gazali, eğitimde hedef kitleyi oluşturacak bireyin hangi gelişim aşamasında olduğuna vurgu yapmaktadır. Çünkü her yaş grubunun kendisine özel, eğitim uygulamaları vardır. Bu gelişim aşamaları bilinmeden, sağlıklı bir eğitim sistemi oluşturmak zorlaşabilmektedir. Bu nedenle öncelikli olarak modern psikolojinin verilerini, ardından da Gazali’nin konuya yaklaşımını incelemeye çalışacağız.

⁴⁵² Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, s.334.

⁴⁵³ Gazali, *Mizan*, s.227.

⁴⁵⁴ Gazali, *Munkız*, s.579.

⁴⁵⁵ Gazali, *Munkız*, s.579.

C. GELİŞİM VE ÖĞRENME AŞAMALARI

Doğumla başlayan ve ölümle biten her hayat, belirli gelişme aşamalarına ve kanunlarına sahip olduğu için, insanın gelişimi ile bu gelişim dönemlerinin eğitim uygulamaları arasında bir uyum olmak zorundadır.⁴⁵⁶ Bu uyum, insan gelişiminde, süreklilik ve bütünlüğü gerekli kılar. Yani her gelişim aşaması, farklı öğrenmeleri beraberinde getirirken, kendisinden önceki dönemi geliştirici ve kendisinden sonraki döneme de temel oluşturucu bir yapıdadır. Bu şekilde her gelişim dönemi, kendi içerisinde bir öneme sahiptir.

Gelişim psikolojisi, hamileliğin başlangıcından ölümüne kadar bireyin geçirdiği tüm değişimleri kapsamaktadır. Böylece gelişim bütün hayatı ilgilendiren bir yapıya bürünür. Basit bir sınıflamayla insan hayatı şu aşamalardan oluşur:

1. Doğum öncesi dönem (ana rahminde gelişim)
2. Bebeklikten ikinci yaşa kadar süren aşama
3. İlk çocukluk (2-6 yaş aralığı)
4. Son çocukluk (7-13 yaş aralığı)
5. Ergenlik ve Gençlik (13-18 yaş aralığı)
6. İlk yetişkinlik (yaklaşık 18-40 yaş aralığı)
7. Yetişkinlik (40-65 yaş aralığı)
8. Son yetişkinlik (65. yaştan ölüme kadar)⁴⁵⁷

Bu sıralama aşamaları, biyolojik ve sosyal faktörlere bağlı olarak bireysel anlamda değişebilen göreceli sınırlardan ibarettir. İnsanın hayat serüveni, çeşitli dönemlerde belirli sıradüzeni içerisinde değişime uğrar. Gelişim psikolojisi açısından bu sıralamanın amacı, her yaş grubunun birbirinden farklı gelişim ve öğrenme özelliklerini anlama ve bu yönde tedbir almaktır. Özellikle her duygu ve güdünün gelişiminde temel teşkil eden kritik dönem, bu

⁴⁵⁶ Egemen, *Terbiye İliminin Problemleri ve Terbiye Felsefesi*, s.86.

⁴⁵⁷ Holm, *Din Psikolojisine Giriş*, s.83; Öcal, Mustafa, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, Tdv. Yay., Ankara 2001, s.41; Gelişim psikolojisindeki bu sınıflandırma, Kur'an'ın insan gelişimi sistematığıne uygunluk göstermektedir. Kur'an'daki sistematik özetle şu şekildedir:

- 1) Doğum öncesi dönem (Kıyamet, 75/37)
- 2) Bebeklik(süt) dönemi (Lokman, 31/14)
- 3) 2-7 yaş dönemi (Çocuklara yedi yaşında namaz kılmayı öğretiniz, Ebu Davut, Salat, 26)
- 4) 7-13 yaş dönemi (Hac, 22/5)
- 5) 13-40 yaş dönemi (Ahkâf, 46/15)
- 6) 40-65 yaş dönemi (Yusuf, 12/22)
- 7) 65 ve üzeri yaş dönemi-Erzeli'l-Ömr safhası (Hac, 22/5.), Geniş bilgi için bkz., Bayraklı, *Kur'an'da Değişim Gelişim ve Kalite Kavramları*, s.32-41.

gelişim aşamaları içerisinde ele alınır. Gelişimin ilk yıllarının önemi de bundan kaynaklanmaktadır. “Çocukluk yılları, hem karakterin hem de tutum ve davranışların şekil kazandığı bir dönemdir. Dolayısıyla bu dönemde çocuğa verilecek eğitim tarzının, onun üzerinde hayatı boyunca etkili olacağını söyleyebiliriz. Çocukluk dönemi böylesine bir önem taşıdığı için, bu yıllarda alınan din eğitimi de, kişiyi hayatı boyunca etkilemekte, onun duygu ve düşüncelerine, tutum ve davranışlarına yön vermektedir.”⁴⁵⁸

Gazali, çocuk gelişimi ve eğitimi konusunda ilk dönem İslam düşünürleri arasında en fazla hassas davranan düşünürlerden biridir. Özellikle de *İhya*'da çocuk eğitimi konusunda bir konu başlığı açması ve bu alanla ilgili geniş değerlendirmelerde bulunması, ona bir özgünlük katmaktadır.

Tehafut'ta Gazali, gelişim psikolojisi verileriyle birebir örtüşen şu değerlendirmede bulunur: “İnsana ait yetenek ve kabiliyetlerin bir kısmı, gelişimin başlangıcında, bazıları orta yaşlarda, bazıları da hayatın sonunda güçlenir... Bedenle ilgili güçlerin bu şekilde farklılık göstermesinin bazı sebepleri vardır. İnsanlar arasındaki farklılıklar, bazı güç ve yeteneklerin erkenden ortaya çıkması, bazılarının da geç çıkması bu sebeplerden bazılarıdır.”⁴⁵⁹

İnsanın eğitiminde ilk dönemlerin önemini vurgulayan Gazali, eğitimin temel yapılarından biri olarak bu dönemin yapılandırılması gerektiğini belirtir. Çünkü ona göre insan, yetişmesinin başlangıcında ihmal edildiği vakit, gelecek hayatında çoğu kere kötü ahlaklı biri haline gelir.⁴⁶⁰ Başarılı bir eğitim faaliyeti, insanın bu yönünü gözetmek durumundadır. Ona göre, insanda ilk olarak şehvet yaratılır, yaklaşık yedi yaşlarında kendisinde öfke/saldırganlık güdüsü yaratılır. Bu sürecin ilerlemesiyle temyiz gücü, insanın gelişiminin temel noktalarından birini oluşturur.⁴⁶¹

Gazali, insanın gelişim aşamaları konusunda eserlerinde genel bir sistematik vermez. Fakat genel anlamda eserlerinde ön plana çıkan bazı gelişim dönemlerinden bahsedebiliriz:

- 1) Doğum öncesi dönem (Cenin)
- 2) 0-2 yaş dönemi (Tufulet)
- 3) 3-7 yaş dönemi (Sabavet)

⁴⁵⁸ Ay, M.Emin, *Ailede ve Okulda İdeal Din Eğitimi*, Bilye Yay., İstanbul 2001, s.5.

⁴⁵⁹ Gazali, *Tehafutu'l-Felasife*, s.195.

⁴⁶⁰ Gazali, *İhya*, III, s.89.

⁴⁶¹ Gazali, *İhya*, III, s.20, 69.

- 4) 7-15 yaş dönemi (Sabavet, Mümeyyiz)
- 5) 15-40 yaş dönemi (Ömrü'l-Vasat)
- 6) 40 yaş ve sonrası⁴⁶²

Gazali, bu sistematığı, her dönemin kendisine mahsus özelliklerinin olması olarak açıklar. Özellikle insanın bilgi elde etme ve bilgiye ulaşması bakımından bu sıralamanın önemini vurgular. “Cenin, çocukluk halini, çocuk da mümeyyizlik halini bilmediği, mümeyyize açılan zaruri bilgileri idrak etmediği gibi, mümeyyiz de akıllının halini ve çalışma neticesinde elde ettiği nazari bilgileri bilmez.”⁴⁶³

Görüldüğü gibi Gazali, insanın belirli bir düzen içerisinde gelişim göstermesini, tekâmüle ulaşmada süreç olarak algılar ve insanın her yaş grubunun genel özelliklerine uygun tarzda eğitilmesini zorunlu görür. İnsanın gelişmesinin başlangıcından itibaren sistematik bir eğitime tabi tutulmasının, ideal bireyin ve toplumun yetişmesi açısından önemi, her alanda kendisini gösterir.

Gazali, eğitimin en verimli ve başarılı, aynı zamanda en gerekli dönem olarak çocukluk dönemini gösterir. İdeal anlamda insanın yetişmesi için, bu dönemde alınan eğitimin gelecek için temel oluşturduğu ve bu temelin de değiştirilemediği bir gerçektir. Gazali'nin kendi kişisel hayatında en fazla mücadele ettiği alanlardan biri de taklide dayalı bilgi sisteminin, insanın inanç ve düşünce dünyasını olumsuz yönde etkilediği gerçeğidir. Kişiyi küçük yaşlardan itibaren kazandırılan bazı alışkanlık ve davranış kalıplarının, hayatın tamamını kapsayacak derecede insanı etkilemesi bir gerçektir. Bu nedenle Gazali, geçirdiği şüphe krizinin sebeplerini sorgularken, çocukluktan itibaren taklide dayalı bilgilerin insanın hayatında değiştirilemez bir boyutta var olduğunu *Munkız*'da dile getirir.

İhya ve onun kısaltılmış hali olan *Kimya* gibi eserlerinde Gazali, çocukluk döneminin vazgeçilmezliğini şu evrensel ifadeleriyle açıklar:

“Çocuklar ailelerinin yanında birer emanettirler. Çocuğun kalbi, mum gibi her şekilden uzak, fakat her şekle konulabilen kıymetli bir değerdir. Temiz bir toprağın iyi ürün vermesi gibi, ekilen tohuma göre verim elde eder. Eğer hayır tohumu ekilirse, hem din hem de dünya saadetine kavuşarak, ailesine ve kendisini eğitenlere de hayırlı olur.

⁴⁶² Gazali, *İhya*, I, 130; II, s.384; III, s.10, 20, 69, 84; *Mearicu'l-Kuds*, s.43; *Tehafüt*, s.195; *Kıstasu'l-Mustekim*, s.195.

⁴⁶³ Gazali, *İhya*, III, s.10.

Eğer durum bunun tersi yönde olursa, ailesi ve öğretmenleri, onun suçuna ortak olurlar.”⁴⁶⁴

Gazali’ye göre çocuğun eğitimi en önemli konulardan biridir ve ihmal edilmeye gelmeyen alanlardan biridir. Bu nedenle bu eğitime, henüz birey var olmadan önce, doğum öncesi dönemde koruyucu tedbirler alınarak başlanmalıdır.

1. Doğum Öncesi Dönem

Doğum öncesi dönem bir oluşum evresi olması nedeniyle, çocuğun yaşamı ve geleceği açısından büyük önem taşır. Gelecekte nasıl bir insanın oluşacağı, hazırlık aşamasında atılacak sağlıklı temellerle büyük oranda belirlenir. Yetiyecek çocuğun sağlıklı olup olmaması, ahlaki özelliklerinin nasıl şekilleneceği, evlilik öncesi tedbiri dönem dediğimiz bu dönemde alınacak tedbirlerle belirlenir.

Gazali, doğum öncesi dönemi, evlilik ve hamilelik dönemleri olarak iki kısımda inceler ve sağlıklı bir neslin yetişmesinin ilk aşamasının evlilik döneminde alınacak tedbirler olduğunu belirtir.

“Eğitim tedbirleri, daha evlenmeye karar verirken başlamalıdır. Bu önemli karar sırasında çocuğun terbiye ve sıhhatli gelişmesinde en mühim unsur olan karı-koca münasebetlerini en güzel ve istikrarlı bir istikamette devam ettirecek şartların düşünülmesi, birinci derecede göz önünde bulundurulması istenmekte, evliliğin her durumda geçici olan şehvani duygulara bina edilmemesi için dikkat çekilmektedir.”⁴⁶⁵

Gazali’ye göre eğitim tedbirlerinden ilki, evlenme durumundaki tedbirlerdir. Evlenecek kişinin, çocuklarının eğitimiyle ilgilenecek olan anneyi seçerken bazı kriterler gözetmesi İslam eğitiminde zorunludur. Gazali, özetle bu özellikleri şu şekilde sıralar: Dindar olma, ahlaklı ve eğitilmiş olma, güzel olması, mihrinin az olması, çocuk yapmaya elverişli olma, bakire olma, yakın akrabadan olmama.⁴⁶⁶

Gazali, bu şartlar içinde yapılan bir evliliğin ikinci basamağı olarak, eşlerin birbirlerini eğitmesi ve geliştirmesi olarak belirtir. Ona göre, bir insan evlendiği kişideki

⁴⁶⁴ Gazali, *İhya*, III, s.89; *Kimya*, II, s.481.

⁴⁶⁵ Canan, *Hz. Peygamber’in Sünnetinde Terbiye*, s.52.

⁴⁶⁶ Gazali, *İhya*, II,s.48; *Kimya*, I, s.260; Gazali, *İhya*’da bütün bu özellikleri birer birer açıklamakta ve hepsinin hikmetlerini izah etmektedir. Ayrıca birçok hadiste de evlenecek kadında bulunması gereken vasıflar ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır. Bkz., Müslim, *Reda*, 53; Tirmizi, *Nikah*, 4; Ebu Davud, *Nikah*, 4.

gereksiz duygu ve düşünceleri düzeltmekle yükümlüdür.⁴⁶⁷ Evlilik sonucu meydana gelen birliktelik, fiziksel veya biyolojik bir birliktelik değil, her yönüyle eşlerin birbirlerini geliştirmelerine dayanan sorumluluk gerektiren bir birlikteliktir.

Evliliğin nihai hedefini çocuk yetiştirmek olarak belirten Gazali, hem annenin hem de babanın bu konuda ortak sorumluluk almaları gerektiğini belirtir.^{468,469}

Gazali, evliliğin şartlarını yerine getiren, bu şartlar altında evlilik kurumunu oluşturan bireylerin, eğitim aşamasına önemli bir anlam yüklemekte ve eğitimin, kadın ve erkek üzerinde bir hak olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle evliliğe adım atmış insanların, sağlıklı eğitim imkânını kendi evlerinde oluşturmaları, dini bir zorunluluktur.

Görüldüğü gibi, sağlıklı temeller üzerine kurulmuş bir aile yuvası, aynı zamanda bir eğitim kurumudur. Gazali, ailenin bu tabii fonksiyonunun sağlanmasıyla ideal bir yuvanın kurulacağını belirtir. Çocuk eğitiminin üçüncü aşamasında, yani ideal bir eş bulunup bununla yapılan evlilik ve bu evliliğin gerektirdiği karşılıklı eğitim faaliyetlerinin sağlanmasının ardından, yetiştirilecek çocuk henüz var olmadan onunla ilgili alınacak tedbirlerden en önemlilerinden biri de, eşlerin cinsel ilişki anında gözetmesi gereken ilkelere dir.

Gazali, doğum öncesinde alınacak bu tedbirlerin hem dinin hem de sağlıklı bir hayatın gereği olarak görür ve bunlara uyulmasını tavsiye eder. Bu şartlar altında gerçekleşen bir birlikteliğin ardından hamilelik döneminde de bazı tedbirlerin alınması gerekir. Çünkü hamilelik döneminde annenin beslendiği gıdalar, bulunduğu ortamlar ve tükettiği nesnelere sağlık bakımından değeri, doğacak çocuk üzerinde olumsuzluklara yol açabilir.⁴⁷⁰ Bu nedenle, hamilelik döneminde alınacak tedbirler, çocuk gelişimi açısından önem taşımaktadır. Bu dönemde alınacak tedbirlerle yetişecek çocuğun hayatı ve başarısı büyük oranda garanti altına alınmış olur. Aksi takdirde çocuk için gelecekte karşılaşılabilecek bir problemler dizisi miras bırakılmış olur. Bu nedenle doğum öncesi dönem, çocuğun geleceğini her yönden belirleyen hayati bir öneme sahiptir. Bu dönem, başarılı bir şekilde geçirildiği takdirde, çocuğun gelecekteki hayatı, her yönden büyük oranda güvence altına alınmış olur. O halde çocuk, ailenin alacağı tedbirlerle doğumla beraber birçok sıkıntıdan korunmuş olarak doğar.

⁴⁶⁷ Gazali, *İhya*, II, s.44, 62.

⁴⁶⁸ Gazali, *Kimya*, I, s.257; *İhya*, II, s.62; “Kadın, yalnız çocuk doğurmaktan ibaret olmayan, aynı zamanda onu yetiştirmek olan tabii fonksiyonuna yeniden getirilmelidir.” Carrel, *İnsan Denen Meçhul*, s.260.

⁴⁶⁹ Kandemir, *İslam Ahlakı*, s.110.

⁴⁷⁰ Geniş bilgi için bkz., Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, s.341.

2. *Bebeklik Dönemi-Tufulet (0-2)*

İslam eğitim sisteminde bu dönem, doğum ile başlar ve çocuğun süttten kesilmesine kadar, yaklaşık iki yaşına kadar sürer.⁴⁷¹ Gazali, bu dönemi, ‘tufulet’ olarak isimlendirir ve insana ait güç ve yeteneklerin davranış boyutunda değil, güç ve istidat boyutunda var olduğu, aynı zamanda uygun çevre koşullarını bulduğu vakit, uygulamaya geçebileceği gelişim aşaması olarak değerlendirir.⁴⁷²

Gazali, yeni doğan bir bebeğin, ilk eğitim uygulamalarını, Peygamberimizin sünnetinde de olduğu gibi bir sıralamaya tabi tutar. Yeni doğan çocuk, İslam’daki temizlik anlayışının da bir simgesi olarak, yıkandıktan sonra beyaz bir beze sarılır ve sürekli temiz kalması sağlanır.⁴⁷³ Bunun ardından çocuğa anne sütünden önce, tatlı bir şeylerin verilmesi gerekir.⁴⁷⁴ Gazali, yeni doğan bir çocuğun da aynı şekilde tatlı bir şeyle anne sütünden önce beslenmesini tavsiye etmektedir. Bunlara ilaveten adeta İslam dinin birer sembolü olan bazı dini ve kültürel etkinliklerin yapılmasını da tavsiye eder.

a. *Güzel Bir İsim Vermek*

Çocuğa güzel bir isim vermek, doğumun birinci günü ile yedinci günü arasında gerçekleştirilecek eylemlerden biridir ve bu, çocuğun baba üzerindeki haklarındandır.⁴⁷⁵ Gazali, bir hadisi de hatırlatarak çocuğa güzel isim vermenin önemini vurgular: “Sizler kıyamet günü kendi isimleriniz ve babalarınızın isimleriyle çağrılacaksınız. Öyleyse isimlerinizi güzelleştirin. Yani çocuklarınıza güzel isimler verin.”⁴⁷⁶

Peygamberimiz dönemindeki bazı uygulamaları da örnek gösteren Gazali, bazı kötü isimlerin de değiştirilmesi gerektiğini vurgular. Bu konuda hassasiyetle durulması, ismin isimlendirilen çocuğa etki edebileceği belirtmişti. Bu nedenle verilecek isim hem anlam olarak hem de dini kaygılar dikkate alınarak seçilmeli, çocuğun bir hayat boyunca bu ismi kullanacağı unutulmamalıdır. Bu sayede anne-baba hem kendileri üzerindeki bir sorumluluğu en iyi şekilde yerine getirmiş olacaklar hem de çocuğa hayatı boyunca kullanacağı bir isim bırakmış olacaklardır.

⁴⁷¹ “Anneler, çocuklarını tam iki yıl emzirsinler.”, Bakara, 2/233.

⁴⁷² Gazali, *Mearicu'l-Kuds*, s.43.

⁴⁷³ Gazali, *İhya*, II, s.68, III, s.89.

⁴⁷⁴ Müslim, *Taharet*, 101; Buhari, *Davet*, 31.

⁴⁷⁵ Gazali, *İhya*, II, s.70.

⁴⁷⁶ Ebu Davut, *Edeb*, 70; Gazali, *İhya*, II, s.70.

b. Sünnet Etmek

Sünnet, İslam'da beş fitrattan biri olarak bir hadiste belirtilir.⁴⁷⁷ Gazali, sünneti doğumun yedinci günü yapılması gereken işlerden biri olarak sayar. Fakat bu süreden sonra da herhangi bir mahzurunun olmadığını zikreder.⁴⁷⁸

Gazali, yeni doğan bir çocuğun temel olarak bu aşamalardan geçeceğini, bahsedilen bütün bu uygulamaların, baba üzerinde bir hak olduğunu ve mutlaka yerine getirilmesini gerekli görür. Bu şekilde İslam'ın temel bazı şiarları, çocuğa henüz konuşmaya başlamadan önce kazandırılmaya çalışılır.

Sayılan bu eğitim aşamalarına ilaveten Gazali, çocuğun beslenmesinin önemini vurgular ve mutlaka helal sütle beslenmesini gerekli görür. Eğer anne, bebeğine süt veremiyorsa, iyi ahlaklı ve haram yemediğinden emin olunan bir sütanne tutulmalıdır.⁴⁷⁹ Her iki durumda da Gazali'ye göre, mutlaka doğal beslenme yolu, yani anne veya sütanne yoluyla beslenme tercih edilmelidir. Bu iki doğal beslenmenin gerçekleşmediği kişilerde tam bir gelişmenin olmayacağını Gazali, ifade etmektedir.

Gelişim psikolojisi, çocuğun beslenmesinde anne sütünün önemi konusunda, Gazali'nin üzerinde durduğu kadar önemle durur: “Bebek beslenmesinin temel ilkesi, en üstün besinin anne sütünün olduğunun bilinmesidir. Anne sütü, insan yavrusu için, birleşiminde bolca protein, karbonhidrat, mineral yağ ve vitamin bulunan mükemmel bir besin olmanın yanında, ilk aylarda çocuk ölümlerine sebep olan ishal, alerjik ve pek çok enfeksiyon hastalıklarına karşı koruyucu maddeler içermektedir. Bu dönemde, anne sütü ile çocuğun sadece beslenmesi değil, aynı zamanda, anne ile çocuk arasında iletişim kurularak, çocukta güven duygusu da sağlanmış olur. Emziren annelerde ise, meme ve yumurtalık kanseri ile doğum sonu kanama riskini çok aza indirir.”⁴⁸⁰

Görüldüğü gibi, anne sütü bir bebek için vazgeçilmez ve beraberinde birçok faydaları barındıran bir yapıdadır. Bu nedenle İslam'ın koymuş olduğu bu ölçü, iyi bir şekilde uygulanmalıdır. Anne, bu görevini yaparken ona duyduğu sevgisini de açık bir şekilde dile

⁴⁷⁷ “Beş şey fitrattandır. a. Sünnet, b. Etek traş, c. Koltuk altının traş edilmesi, d. Tırnakların kesilmesi, e. Bıyıkların kesilmesi.”, Buhari, *Libas*, 64; Müslim, *Taharet*, 49; Tirmizi, *Edeb*, 14.

⁴⁷⁸ Gazali, *İhya*, II, s.69.

⁴⁷⁹ Gazali, *İhya*, V, s.180; *Kimya*, II, s.481.

⁴⁸⁰ Ataseven, Asaf, “*Çocuğun Süt Dönemi ve Süt İle Beslenmesi*”, İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi Sempozyumu, İsav. Yay., İstanbul trs.; Beyazova, Ufuk-Güler, Çağatay, *Çocuk Sağlığı ve Gelişimi*, Ankara 1990, s.29.

getirmeli ve yetiştireceği çocuk üzerinde bunu göstermelidir. Çünkü bebeğin, anne sütüne olan ihtiyacı kadar, sevgiye de ihtiyacı vardır.⁴⁸¹ Gelişmenin başlangıcı, sevginin de sağlıklı bir şekilde sunulması için en uygun dönemdir. “Anne-baba ve çocuk arasındaki ilişkilerde sevgi en önemli faktördür. Sevgiden uzak olarak büyütülen çocuk, susuz bırakılan bir bitkiye benzetilebilir. Sevgi ve şefkat eksikliği çocuğun gelişmesini, her yönü ile etkileyebilir. Sevgi ihtiyacı karşılanmayan bir çocuğun, eksikliğini hiçbir şekilde karşılamak mümkün değildir.”⁴⁸²

Bebeklik döneminde sevgi ihtiyacı karşılanan çocukta, öncelikle anneye güven duygusu gelişirken, aynı zamanda bu sevginin neticesinde bebeğin kendisini değerli hissetmesi sağlanmış olur. Bu şartlar altında sevgi, çocuk gelişiminde birçok fonksiyonuyla temel bir noktada yer alır.

Gazali, sevgiyi bir değer olarak ele alır ve ‘insan doğasının marifet ve idrakte tanıdığı ve hoşlandığı bir şeye yönelmesi’ olarak tanımlar.⁴⁸³ İnsanda sevginin kalıtsal bir yolla geliştiğini ifade eden Gazali, bir insanın çocuğunu sevmesini kendi varlığını devam ettirmesi isteği ya da kişiliğinde var olan ebedilik isteğinin bir uzantısı olarak görür. Bu anlamda Gazali, her insanın çocuğu sevmesini kendisini yeryüzünde temsil edecek bir insan yetişme olarak açıklar.⁴⁸⁴

Çalışmamızın değerler bölümünde de açıkladığımız gibi sevgi, Gazali’de belirli bir sistem içerisinde çocuğa sunulmalıdır. Bu, her yaş grubunun özelliklerine göre, önce kendisini değerli hissetme ve kendini sevme, ardından çevresindeki nesnelere sevmeye şeklinde gerçekleşir. Gazali, sevginin zirve noktasını da bir insanın Allah’ı görmeden ve hissetmeden sevmesi ve ona güvenmesi olarak açıklar.

Gazali, sevgiyi güvenin temeli olarak aynı zamanda sistematik bir şekilde gelişen ve Yaratıcı’da son bulan bir değer olarak görür. Bu nedenle yetişmenin başlangıcındaki bir bebek, henüz bütün yetenekleri pasif bir şekilde dururken, onda uyandırılacak ilk duygular, sevgi ve bunun sonucunda gerçekleşecek güven duygusudur. Çünkü sevgi, erken dönemlerden itibaren çocukta güven duygusunu geliştirmede en etkili araçtır.

⁴⁸¹ Ayhan, Halis, *Eğitime Giriş ve İslamiyetin Eğitime Getirdiği Değerler*, 1986, s.255; Yörükoğlu, Atalay, *Çocuk Ruh Sağlığı*, Ankara 1987, s.20-31.

⁴⁸² Oktay, Ayla, *Yaşamın Sihirli Yılları; Okulöncesi Dönem*, s.44.

⁴⁸³ Gazali, *İhya*, V, s.6.

⁴⁸⁴ Gazali, *İhya*, V, s.7-8; *Erbein*, s.251.

3. İlk Çocukluk Dönemi-Sabavet (2-7)

Modern eğitim psikolojisindeki Gelişim psikolojisinden hareket ederek, o birikimi kullanarak İmam Gazali'ye baktığımızda şunu görmekteyiz: Gazali, Sabavet dönemi dediğimiz 2-7 yaş arasını, bilgi aktarma süreci olarak değil, belirli kavramların kazandırılması süreci olarak değerlendirir. “İnanç hakkında söylediklerimizin yeni yetişen çocuğa telkin edilmesi uygundur. Çünkü çocuk, onu unutmayacak derecede zihninde tutmalıdır.”⁴⁸⁵

Gazali, çocuğun ilk aşamada nesnelere varlığından haberdar olması, ikinci aşamada bunlara inanması ve son olarak bunları doğrulaması gerektiğini düşünür.⁴⁸⁶ Bu görüş, günümüz modern psikolojisinin de bakışını yansıtmaktadır. *İhya*'da konuyla ilgili olarak anlattığı bir olay bunu göstermektedir:

“Sehl b. Tüsteri, üç yaşındayken, dayısı Muhammed b. Suver'in namaz kılışını izlediğini rivayet eder. Dayısı bir gün Sehl'e;

- Seni yaratan Allah'ı hatırlamak ister misin? dedi.

Sehl, ona;

- Ben Allah'ı nasıl hatırlar ve anarım? der.

Bunun üzerine Muhammed, ona şu tavsiyede bulunur;

- Yatağına girdiğin zaman üç defa gizlice, ‘Allah benimledir, Allah beni görür ve yaptıklarına şahittir’ söyle, der.

Bunun üzerine Sehl, söylenenleri her gece yatmadan önce tekrarlar ve durumu belirli bir süre sonra dayısına anlatır. Dayısı, kendisine tavsiye edilenleri her gece on defa söylemesini ister. Sehl, bu söylenenleri ömrü boyunca tekrarlar ve ergenliğe ulaştığında Dayısı kendisine şöyle seslenir:

- Ey Sehl! Allah'ın kendisiyle beraber olduğunu, Allah'ın kendisini gözetlediğini düşünen kişi Allah'a karşı gelip yanlış işler yapar mı?⁴⁸⁷

Gazali'nin anlatmış olduğu bu olay, üç yaşından itibaren çocuklara bazı dini motiflerin uygun şekillerde sunulması gerektiğini ifade etmektedir. Bütün bu uygulamalar, çocuğun gelişimi de dikkate alınarak tedrici bir sistemle aşamalı olarak sunulmalıdır. Gazali'nin kendi hayatını göz önüne aldığımızda yaklaşık kırk yaşlarından sonra tasavvufa yöneldiği ve hayatının devamını da bu seyir içerisinde geçirdiğini görmekteyiz. Onun

⁴⁸⁵ Gazali, *İhya*, I, s.130.

⁴⁸⁶ “Çocuk ilkin ezberlemeli, ikinci kademedede manasını anlamalı, daha sonra inanmalı ve doğrulamalıdır.”; Gazali, *İhya*, I, 130.

⁴⁸⁷ Gazali, *İhya*, III, s.91; *Kimya*, II, s.483.

tasavvufa yönelişinde, çok küçük yaşlarda almış olduğu tasavvufi eğitim öne çıkmaktadır. Çünkü babası vefat etmeden önce Gazali ve kardeşini sûfi bir dostuna bırakmış ve eğitimleriyle baba dostu sûfi ilgilenmişti.

Bu yaş grubunda alınan eğitimin seyri, hangi yönde gerçekleşirse, kişinin geleceği de büyük oranda o yönde şekillenmektedir. Bu nedenle, Gazali henüz yetişmenin başlangıcında insanda dini duygu ve düşüncenin geliştirilmesi yönünde tedbirler alınmasını zorunlu görür. Çünkü bu dönemde insanın bütün yetenek ve kabiliyetleri, bir dış uyarıcının etkisiyle harekete geçmeye başlar. Gazali, bu aşamadaki çocuğu, yazı yazmayla ilgili bilgisi bulunan fakat henüz yazı yazamayan insanın durumuna benzeter.⁴⁸⁸

Gazali, ilk çocukluk dönemini temel eğitime bir hazırlık olarak değerlendirir ve bu dönemin başarılı bir şekilde geçirilmesi için, üç yaşından itibaren çocukta bazı dini duyguların uyandırılmasını zorunlu görür. Çünkü temel eğitimde elde edilecek bilgi ve beceriler için bu dönemde bir ön hazırlık yapılmalı, çocuk alacağı eğitime yabancı kalmamalıdır.

4. İleri Çocukluk Dönemi-Sabavet, Mümeyyez (7-14)

Gazali, 7-14 Sabavet-Mümeyyiz dönemini Peygamberimizin bir hadisine dayandırarak başlatmaktadır. Bu hadise göre ibadet öğretimi yedi yaşında başlamalıdır. Hz. Peygamberin bu yedi yaş meselesi, bütün dünya eğitimini etkilemiş görünmektedir. Veya bütün dünya eğitim uygulamaları bu hadise uygun düşmektedir.

Gazali, ileri çocukluk dönemini temel eğitim konusundaki hadisle orantılı bir şekilde yaklaşık olarak yedi yaşlarından başlatır. Ona göre bu yaş çocuğu temel eğitim düzeyinde bazı bilgi ve becerileri elde etmek durumundadır. Bu dönemde çocuğa bazı dini ve ahlaki yükümlülüklerle ilgili ön bilgiler verilerek çocuklar aydınlatılmalıdır. Çünkü bu dönemdeki eğitimin niteliği, çocuğa yerleşik bir kişilik kazandırmalıdır. Kendini ve çevresini ilk defa profesyonel anlamda tanımaya çalışan çocuğa, rehberlik edilmeli ve çocuk bu anlamda yönlendirilmelidir.

⁴⁸⁸ Gazali, gelişim sürecini anlatırken, bunun bazı aşamalarını, mutlak kuvvet, meleke kuvveti ve kemal kuvveti olarak üç aşamada inceler. Mutlak kuvvet, davranış boyutuna geçmemiş fakat çocuğun doğasında var olan güçtür. Meleke kuvveti ise, yine davranış boyutunda olmayan fakat böyle bir gücün bilgisine sahip olunan aşamadır. Kemal kuvveti ise, kişiliğinde var olan bu güç ve yeteneği bütün özellikleriyle kullanması ve bu alanda usta bir hale gelebilmesidir; Gazali, *Mearicu'l-Kuds*, s.s.43; *İhya*, III, s.10

Bu gelişim dönemi, Gazali'ye göre öncelikle okul çağının başlangıcıdır.⁴⁸⁹ Çocuk, kendisini yeni bir çevrede bulmasıyla, önceden aile ortamında aldığı eğitimin sağlamasını da yapar. Bu nedenle okul, evde uygulanan eğitimin bir devamı ve uygulaması niteliğindedir.

Gazali, din eğitimi uygulamalarının okuldan önce evde başlamasını zorunlu görür ve ona göre yetişmesinin başlangıcında ihmal edilen bir çocuktan hem ailesi hem de öğretmenleri sorumludur. Bu nedenle, çocuk henüz okula gitmede önce dini bazı kavramları öğrenmeli ve bunlardan haberdar olmalıdır. Bunlar temel olarak, kişiye âhirette de yöneltilecek olan şu sorulardır:⁴⁹⁰

- Rabbin kimdir?
- Dinin nedir?
- Peygamberin kimdir?
- Kitabın nedir?

Gazali, bu gibi dinin bazı genel konularının çocukların zihninde canlandırılmasını ve bazı ön bilgiler verilmesini, ilk çocukluk döneminden itibaren, çocuğun gelişimi için zorunlu görür. Bu bilgilerin kazanım aşamalarını şöyle özetler: “İnançla ilgili esasların yeni yetişen çocuklara telkin edilmesi uygundur. Çocuk, kendisine yapılan bu telkinleri, unutmayacak derecede, (a) hifzedecek, (b) anlayacak, (c) inanacak, (d) yakın getirecek, (e) tasdik edecektir. Yetişme çağında, herhangi bir delil olmadan çocuk bunları anlayıp zihninde tutar. Çünkü insanın kalbi, hiçbir delile ihtiyaç duymaksızın, ilk çocukluk anında imanı kabul etmeye uygun bir yapıda yaratılmıştır.”⁴⁹¹

Görüldüğü gibi Gazali, inanç esaslarının henüz ilk çocukluk döneminde çocuğa yüzeysel bir şekilde sunulmasını tavsiye eder. Sunulan bu bilgiler, ergenlik ve yetişkinlikte, sağlam ve yıkılmaz bir inanca dönüşür. Bu ön hazırlıkların ardından, ileri çocukluk dönemi yeni bir süreçle gerçekleşir. Burada ikinci bir eğitim kurumu olan okul, çocuğun gelişiminde rol oynar.

Okul'da öğretilmesi gereken konuları ise Gazali, şöyle sıralar: “Çocuk, okulda çalışmalı, Kur'an, hadis ve iyi insanların hikâye ve durumlarını öğrenmelidir. Böylece onun

⁴⁸⁹ Gazali, *İhya*, III, s.89; Kâbisi, *Öğretmen Öğrenci Münasebetleri*, 73-74.

⁴⁹⁰ Gazali, *İhya*, I, 128; Eğitimde uygulanan bu temel ve öncelikli İslam kültürü soruları, eğitim tarihimizde, soru-cevap yöntemiyle uygulanmış ve çocuğa bir kimlik kazandırmak açısından başarılı sonuçlar da alınmıştır.

⁴⁹¹ Gazali, *İhya*, I, s.130.

zihninde iyi insanların modeli şekillenmelidir.”⁴⁹² Diğer İslam eğitimcilerinde olduğu gibi Gazali’de de eğitim temel olarak, bazı inanç esasları öğretildikten sonra Kur’an’ın öğretilmesiyle başlar. Bu eğitimi, ibadet eğitimi takip eder. Çünkü Gazali, yedi yaşından itibaren çocuğun ibadetlerle ilgili bilgilendirilmesini, bazen bu ibadetleri uygulamasını gerekli görür. “Çocuk, yedi yaşına gelince güzel ve yumuşak sözlerle namazı öğrenmesi ve kılması sağlanmalıdır.”⁴⁹³

Gazali, çocuğun ibadet eğitiminin temelinde, inanç esaslarının pekiştirilmesi ve bu inancın kalpte sarsılmaz bir şekilde yerleşmesi amacına yönelik olduğunu belirtir. İbadet eğitimi, inancı güçlendirmeli ve yukarıda sayılan aşamaları tedrici olarak geliştirmeli, sonuç olarak insanda kesin bir tasdiki sağlamalıdır. Bu nedenle, eğitim şiddete ve zora başvurmadan sevgi çerçevesinde gerçekleşmelidir.

Çocuğun ahlak eğitimi, bu dönemde önem kazanır. Çünkü bu dönem çocuğu yavaş yavaş kendinden büyüklerin veya kendi yaşlılarının davranışlarını benimser. Farkına varmadan taklit ederek, başkalarından gördüğü ahlaki davranışları yapmaya başlar. Gazali, bu dönem çocuğunun iyi bir gözetime (murakebe) ihtiyacı olduğunu hatırlatır. Çocuğun ahlaki gelişiminin, zihinsel gelişimine orantılı olarak ilerlediğini belirten Gazali, aklın bir ışık olarak doğduğu çocuğun ahlaki kuralları benimsemeye bir sıkıntı yaşamayacağını belirtir. Allah’ın bir armağanı olan aklın aydınlığı sayesinde çocuk, ahlaki bir hayat kazanarak kalbi rahatlığa kavuşur. Gazali, gerektiği durumlarda çocuğun davranışlarına öncelikle örnek olunmasını, hatalar devam ediyorsa, müdahalede bulunulmasını tavsiye eder. Çocukta ilk gelişen güdülerden biri olan açlık ve bunun doyurulmasıyla ilgili Gazali, şu değerlendirmede bulunur: “Çocukta ilk gelişen güdü, yemeğe karşı oburluktur. Bunu önlemek için çocuğa şu tavsiyelerde bulunulmalıdır: (a) Yemeği sağ elle yemeye çalışma, (b) Yemeğe başlamadan önce Besmele çekme, (c) Eğer toplu halde yeniyorsa arkadaşlarının gelmesini bekleme, (d) Yemeği aceleyle yememe, lokmaları iyice çiğneme, (e) Yemek esnasında elleri ve çevreyi

⁴⁹² Gazali, *İhya*, III, s.89-90; İslam eğitimi temel olarak Kur’an merkezli bir sistem geliştirmiştir. Bu nedenle, eğitim de Kur’an’la başlatılır. Konuyla ilgili olarak İbn Haldun, şu değerlendirmelerde bulunur: “Çocuklara Kur’an eğitimi verilmesi, dinin şiarlarından biridir. Müslümanlar bu şiarı esas edinmişler ve bütün İslam beldelerinde buna göre hareket etmişlerdir. Çünkü bu sayede Kur’an ayetleri ile iman ve inanç esasları kalplere iyice yerleşip kök salar. Böylece Kur’an, daha sonra kazanılacak melekelerin kendisi üzerine bina edileceği eğitimin temeli haline gelmiştir. Henüz ergenlik çağına ulaşmadan, otorite altında olduğu çağda Kur’an eğitimi verilmezse, belki gençlik rüzgârı onu başka sahillere savurur, bir daha Kur’an eğitimi almaya fırsat bulamaz. Çocukların Kur’an eğitiminden mahrum kalmamaları için, otorite ve gözetim altında oldukları dönemler fırsat bilinip, bu eğitim verilmelidir.” İbn Haldun, *Mukaddime*, II, s.790-792.

⁴⁹³ Gazali, *İhya*, I, s.130; *Kimya*, II, s.482-483.

temiz tutma”⁴⁹⁴ gibi önlemlerle çocuğa yemek eğitimi verilmeli, çok yemek yeme çocuğun yanında kınanmalı, bunun insan için sakıncalarının olacağı izah edilmelidir.

Gazali, yemek eğitiminin yanı sıra çocukta giyim-kuşam ve temizlik eğitimi de önemser. Ona göre çocuk, bu yaşlardan itibaren sade giyinmeye, kendisini ve çevresini temiz tutmaya alıştırılmalıdır. Renkli ve ipekli elbise giyen insanlar, çocuğun yanında kınanmalı, bu hayat tarzının erkeklerin gelişimi için uygun olmadığı çocuğa anlatılmalıdır. Bu dönemde alınmayan temel ahlaki değerler, Gazali’ye göre çocuğun gelecek hayatında ahlaksız bir hayat yaşamasına sebep olur.

Bu dönem çocuğu Gazali’ye göre, mükâfat ve cezayla istenilen ahlaki olgunluğa ulaşabilir. “Çocukta güzel bir ahlak ve iyi bir davranış görüldüğü vakit, çocuğa ikramda bulunmak, onu sevindirecek ödüllerle mükâfatlandırmak gerekir. Yapmış olduğu iyi davranışlardan dolayı insanlar içinde övülmelidir. Yapılan bazı küçük hatalar görmezlikten gelinmeli, hatalar tekrarlanıyorsa, insanlar içinde ayıpları açığa vurulmadan uyarılmalıdır.”⁴⁹⁵

Görüldüğü gibi Gazali, çocuk eğitiminde sabavet dediği 2-7 ve 7-14 yaş dönemini gelişim ve eğitim açısından kritik bir dönem olarak görür. Bu dönemde uygulanan eğitim, kişinin gelecek hayatının dini ve ahlaki seyrini belirler.

Gazali, onbeş yaşını, olgunluğun ve toplumda bir birey olmanın başlangıcı olarak görür. Ona göre insanın akli güçleri bu yaşlarda kemale erer ve kişi, birçok alanda sorumluluk alır. Bu yaştan itibaren insan, sistematik eğitim uygulamalarının bir ürünü olarak dini mükellefiyet altına girer.⁴⁹⁶ Yetişmesinin başlangıcından itibaren edindiği bilgi ve kültürü geliştirerek hayatını devam ettirir. Gazali, gelişimde kırk yaşına ayrı bir önem verir. Çünkü ona göre bir insanın kırk yaşına kadar bedensel güçlerinin tamamı son aşamasına kadar gelişme gösterir. Görme, işitme gibi bedensel yetenekler bu yaştan sonra zayıflama gösterirken, zihinsel yeteneklerde artış görülür. İnsanın kendisini sorgulamasını ve bu sorgu neticesinde âhret için hazırlıklarını gözden geçirmesini tavsiye eder.⁴⁹⁷

⁴⁹⁴ Gazali, *İhya*, III, s.89.

⁴⁹⁵ Gazali, *İhya*, III, s.90.

⁴⁹⁶ Gazali, *Tehafüt*, s.195; “Bülüğ çağına eren her Müslüman önce şehadet sözlerini bilmek, manalarını anlamak yükümlülüğü altındadır.”, *İhya*, I, s.31.

⁴⁹⁷ Gazali, *İhya*, III, s.89; *Tehafüt*, 193; *Eyyühel Veled*, s.275.

Kısaca diyebiliriz ki İmam Gazali, gelişim basamaklarını açıklarken, bu basamaklara çok büyük ara vermiş ve kırk yaşı sonrasına da fazla değinmemiştir. Daha kısa aralıklar vermiş olsaydı, modern gelişim psikolojisine daha yakın olacak veya bu psikolojinin öncüsü olacaktır. Fakat çocuklarda bazı dini duyguları uyandırma yaşı olarak üç yaşını hatırlatması modern psikolojide bir devrim niteliğindedir. Özellikle bu yaşlarda çocukta güven, sevgi ve bağımsızlık isteği gibi duyguların yoğun bir şekilde yaşanması, bu yaş tespitini daha da aydınlatmaktadır.

D. EĞİTİM VE ÖĞRETİME HAZIRLIK

Çocuk, yetişmesinin başlangıcından itibaren her gelişim dönemini kendi özellikleri içerisinde yaşar. Her dönemin ihtiyaçları, önem sırasına göre karşılanmak durumundadır. Bedensel ve zihinsel gelişime orantılı olarak çocuk, dışarıdan bir etkiye ihtiyaç duyar. Bu etki, onun bütün düşünce ve davranışlarının eğitimi sağlar. İnsanın eğitime olan ihtiyacı, onun korunması için zorunludur. Çünkü Gazali, eğitimin koruyuculuk boyutunu ahlaki bir zorunluluk olarak ele alır.⁴⁹⁸

İnsanın gelişiminde her dönemin kendisine göre farklılık göstermesi ve bu farklı dönemlerin farklı eğitim yöntemlerini zorunlu kılması, eğitim ve öğretimde bazı hazırlayıcı durumları beraberinde getirir. Pedagoji'nin bilimselleşmesinde büyük katkıları bulunan Herbart (1776-1841), eğitimin hazırlık aşaması için disiplin kavramını kullanır. Ona göre disiplin, “dış nizamı korumak, herhangi bir rahatsızlığa ve zarara meydan vermemek için çocuğun vahşi ve başıboş arzu ve heveslerini dizgin altında bulundurmaktır.”⁴⁹⁹ Bu yönüyle disiplin, tarlayı sürmeden önce, verimi engelleyecek her türlü zararlı eşyayı temizlemek ve tarlayı sürmeye hazır hale getirmektir. İmanuel Kant (1724-1804), eğitime hazırlık açısından yapılan faaliyetleri, “İnsanda basit güdülerin insani erdemleri, gerek kişisel gerek sosyal hayatta boğup mahvetmemesi.”⁵⁰⁰ olarak açıklar.

Görüldüğü gibi, eğitimde başarı elde edebilmek için bazı hazırlayıcı durumların sağlanması ve bu temel üzerinde eğitimi başlatmak gerekmektedir. Düşünürümüz, kişinin eğitimi kabul edebilmesi ve bu sayede kemale ulaşması için, toplu bir temizliğin yapılması

⁴⁹⁸ Tahrim, 66/6; Gazali, *İhya*, III, s.88-89.

⁴⁹⁹ Kanad, H.Fikret, *Pedagoji Tarihi-I*, s.461.

⁵⁰⁰ Kant, İmanuel, *Pedagoji Üzerine* (çev. M. Rahmi), Yeni Zamanlar Yay., İstanbul 2005, s.21.

şart koşar. Bu nedenle öncelikle insan, kalbine sonradan bulaşmış bütün hastalıklardan temizlemeli, sağlıklı bilgiyi elde edebilmesi için taklit unsurlarından kurtulmalıdır.⁵⁰¹ Biz bu ifadeden İmam Gazali'nin yetişkinlik eğitimine girdiğini anlıyoruz. Çünkü insanın kalbinde yetişkinlik döneminde kirlenme meydana gelir.

1. Temizlik

Temizlik, kişinin hem bedensel hem de ruhsal gelişimi açısından önemli bir yere sahiptir. Gazali, temizliğin öneminden bahsederken, konuyu bazı ayet ve hadislerle destekler. “*Orada temizlenme isteğiyle dolup taşan insanlar vardır. Allah kendini temizleyenleri sever.*”⁵⁰² ayeti ve “Temizlik imanın yarısıdır.”⁵⁰³ hadisinde bahsedildiği gibi temizlik, İslamın temel unsurlarından biri haline gelmiştir.

Gazali, insanda her türlü kir ve gönül hastalığının giderilmesi için bir hazırlayıcı eğitim aşaması olarak temizliği öne sürer. Bunu da namaza hazırlanan bir insanın abdest alarak temizlenmesine benzetir. Onun temizlik anlayışı, tamamen gönül temizliğiyle ilgilidir. “Suyla insanın görünen yönleri temizlense bile, insanın manevi dünyası temizlenmeyince, bu temizlik faydasızdır.”⁵⁰⁴ Gazali'nin sisteminde ruhsal temizlik, bütün alanlar için bir ön şarttır.⁵⁰⁵

İnsanın hem görünen bedensel yönünü, hem de görünmeyen içsel-psikolojik-manevi yönünü temizlemesi, Gazali'ye göre, yukarıdaki hadiste bahsedilen imanın yarısı olma özelliğine kavuşur. Gazali, temizliği *İhya* ve *Erbein*'de bazı aşamalarda ele alır ve temel olarak temizliğin üç aşamasını inceler: (a) Görünen her türlü kirlilikten bedeni ve elbiseyi temizlemek, (b) Organları günahlardan temizlemek, (c) Kalbi sevilmeyen her türlü kötülükten temizlemek.⁵⁰⁶

İnsanın temizliğini bütüncül bir yaklaşımla ele alan Gazali, sağlıklı bir bireyin yetişmesi için, kendisine sonradan bulaşmış bütün kötü etkilerden kurtulması gerektiğini belirtirken Descartes gibi, zihnin bütün sonradan bulaşan manevi hastalıklardan arındırılması

⁵⁰¹ Gazali, *İhya*, V, s.118; *Mizan*, 255; *Misbah*, 24.

⁵⁰² Tevbe, 9/108.

⁵⁰³ Müslim, *Taharet*, 1.

⁵⁰⁴ Gazali, *İhya*, I, 173.

⁵⁰⁵ Gazali, *Mizan*, s.221.

⁵⁰⁶ Gazali, *İhya*, I, 173; *Mizan*, s.219; *Erbein*, s.43; *Kimya*, I, 135.

gerektiğini savunur.⁵⁰⁷ Bunun için kişinin, öncelikle bedenine bulaşan kirlere, hemen ardından da kalbine bulaşan kirlere temizlenmesi gerekir. Aksi durumda kalpte ideal anlamda bir eğitim faaliyetinin gerçekleşmesi mümkün görünmez.

İmam Gazali, beden temizliğini önemsemekle beraber, biz bu konuyu burada açıklamıyoruz, sadece değinmekle yetinerek sadece eğitimi ilgilendiren kalp temizliğine geçiyoruz.

Gazali, insanda bilginin sağlıklı bir şekilde yerleşmesi için, belli bazı ön hazırlıkların yapılmasını zorunlu görür. bu hazırlıklardan en önemlisi, kalbi her türlü kötü düşünceden uzaklaştırmaktır. Namazdan önce hazırlık mahiyetinde alınan abdest gibi, kalbin ibadeti olan ilmin, yerleşmesi için düşünce temizliği de bir ön şart konumundadır. Bu hazırlık aşaması, insanın hakiki bilgiye ulaşması için de zorunludur. “Mutluluğun anahtarı marifettir. Marifete de ancak kalp parlaklığı ve temizliği ile ulaşılır.”⁵⁰⁸ Öyle anlaşılıyor ki Gazali, kalp ile zihni birleştirmekte, bilginin ve düşüncenin gönüle inişini görerek, bu açıklamasını yapmıştır. Böylece Gazali, Hac süresinin 46. ayetine işaret etmiş olmaktadır. O ayette Yüce Allah, kalple aklı birleştiriyor, kalp özne, akıl ise yüklem olarak görev yapıyor.

“Kalpler birer kap gibidirler. Dolu bir kaba hava girmeyeceği gibi, masiva/Allah’tan başkası ile dolu bir kalbe de Allah’ın marifeti giremez. Ama yine böyle bir kalbi hazırlık, anılan bilgiye mazhar olabilmek için yeter sebep olmayıp, Allah’ın onu insan için dilemesi şarttır. Kula düşen görev ise Kur’an ve hadislerde belirtildiği şekliyle Allah sevgisi ve aşkını yaşamaktır.”⁵⁰⁹

Gazali, insanın kalbi temizliğinin gerekçelerinden birini, Allah’ın kalbi kendisine muhatap kılması olarak açıklar. “İnsanların baktığı güzünü sürekli olarak temizlemene rağmen, Allah’ın nazar ettiği yeri (kalbi) temizlemiyorsun.”⁵¹⁰ Gazali’de kalp hem bilginin doğduğu yer hem de Allah’ın nazar ettiği yer olarak geçer.⁵¹¹ Bu öneminden dolayı kalp,

⁵⁰⁷ Descartes, Gazali gibi, belli bir süre sonra bütün bilgi sisteminden şüphe duymaya başlar. Ona göre kişi, çevresel yollarla elde ettiği bilgilerin birçoğundan zihnini temizlemelidir., Descartes, *Metot Üzerine Konuşmalar*, s.19.

⁵⁰⁸ Gazali, *Erbein*, s.113; *Kimya*, I, s.40.

⁵⁰⁹ Taylan, *Gazali’nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, s.173.

⁵¹⁰ Gazali, *Eyyühe’l-Veled*, s.277.

⁵¹¹ Gazali, *İhya*, I, s.81; III, s.133, 15; *Tehafüt*, s.186;

sürekli temizlenme ve yenilenme ihtiyacı hisseder. Bu alanda yapılan temizlik Gazali'ye göre, en önemli ve gerekli olanıdır.⁵¹²

Gazali'ye göre kalbin temizliği, onu her türlü kötü vasıflardan temizlemek demektir. Kalbin temizliği ile ilgili bu faaliyetleri Gazali, bir hadisi de hatırlatarak 'Kalbin Takvası' olarak isimlendirir. "Kalp, kendisi ıslah olduğu zaman onunla birlikte vücudun tamamının ıslah olduğu bir parçadır. Aynı şekilde kalp bozulursa, bütün vücut ahlaki dengesini kaybeder."⁵¹³ O halde organlarımızın iyi davranışlar sergileyebilmesi için, kalbin temizliği gereklidir.

Kalp temizliği, belirli aşamalarda gerçekleşir. Birinci basamakta insan, zihnini meşgul eden bütün dünyevi uğraşlardan kendisini uzaklaştırmalıdır. Yukarıda Pedagog Herbart'ta da geçtiği üzere eğitimin ilk aşaması olan bu temizlik faaliyeti, Gazali'ye göre, bir tarlayı ekime hazırlamak için orada var olan bütün zararlı otları temizlemek ve tarlayı sürmeye hazır hale getirmektir.⁵¹⁴

Kalbi temizliğin ikinci aşaması, bütün dünyevi uğraşlardan boşaltılmış kalbe, Allah sevgisini yerleştirmektir. "Allah'ın hakiki kulu, ancak o kişidir ki, evvela Allah'ın dışındaki her şeyden boşalmış, mutlak manada hür olmuştur. Bu hürriyet ilerlediğinde kalp boşalmış, orada Allah'ın kulluğu yerleşmiştir. Dolayısıyla Allah ve Allah'ın sevgisiyle bu hürriyet onu meşgul etmiştir."⁵¹⁵

Eğitim ilklerinde de bahsettiğimiz gibi, Gazali gerçek hürriyeti, insanın başıboş güdü ve dürtülerden kurtularak, kalbini Allah'tan başka her şeyden uzaklaştırmasıdır.⁵¹⁶ İnsan bu temizlenmeyi sağlamadığı müddetçe, kalbin ibadeti demek olan ilmin, orada yerleşmesi ve kişiyi erdemli davranışlara sevk etmesi düşünülemez.

Gazali, kalbin birçok hastalığından bahseder ve bunları belli bir sıradüzeni içerisinde ele alır. *İhya*'nın üçüncü cildinin çoğunda ve diğer birçok eserinde kalbin hastalıklarını sayar. Bunlar, yalan söz konuşmak, kin beslemek, gıybet, hased, cimrilik, riya, kibir ve gurur gibi

⁵¹² Gazali, *Erbein*, s.44; *İhya*, I, s.188.

⁵¹³ Buhari, *İman*, 39.

⁵¹⁴ Gazali, *İhya*, V, s.30; İyi bir tohumdan iyi ve sağlıklı meyvelerin çıkması ile ilgili olarak bkz., İbrahim, 14/24; Fatır, 35/10.

⁵¹⁵ Gazali, *İhya*, V, s.118; *Mizan*, s.341.

⁵¹⁶ Gazali, *İhya*, I, s.74; III, s.350; V, s.118; *Erbein*, s.27; *Mizan*, s.192; *Bidayetu'l-Hidaye*, s.418.

kalbin belli bazı hastalıklarıdır.⁵¹⁷ Gazali, bu hastalıkların kalpten sökülüp atılması için, bütün bu kirlerin panzehirinin uygulanmasıyla mümkün olduğunu belirtir. Yani her hastalık, kendisinin zıddı olanla tedavi edilmelidir.

Kibir hastalığının tedavisi için Gazali, şu değerlendirmede bulunur: “Her insana ‘senden daha hayırlı ve iyi’ düşüncesiyle bakman gerekir. Senden küçük birini gördüğün vakit, ‘Bu Allah’a isyan etmedi ve ben ise günahkârım, onun benden hayırlı olduğunda şüphem yok.’ de. Senden daha büyük birini gördüğün vakit, ‘Bu benden önce Allah’a ibadet etmeye başladı, onun için mutlaka benden hayırlıdır.’ de. Bir âlim ile karşılaştığın vakit, ‘Bana verilmeyen bilgi ona verildi ve benim ulaşamadığım hakikatlere o ulaştı, benim bilmediğim konuları o biliyor.’ de. Bir cahille karşılaştığın vakit, ‘Bu kişi bilgisizliğinden dolayı günah işliyor ben ise bile bile günaha dalıyorum.’ de.”⁵¹⁸ Gazali’ye göre, kibir hastalığının tedavisinde onun zıddı olan tevazuyu kullanmak, bu konudaki aşırılığı engeller.

Gazali, insanda güzel ahlakın yerleşmesi için, tıpkı hasta insanın hoşuna gitmeyen bir ilacı kullanması ve bu sayede iyileşmesi gibi, insanın da kalbini temizleme yönünde kendisinde güçlü bir iradenin bulunmasını zorunlu görür.⁵¹⁹ Çünkü insanın kişiliğine yerleşen bu hastalıklardan kurtulabilmek için, bilinçli ve özgür bir irade gereklidir.

“Kalbin hastalığı bulunan reziletin tedavisi zıddıdır. Cahillik hastalığı, öğretmekle, bilgiyle tedavi olunur. Cimrilik hastalığı, cömertlikle; gurur, tevazuyla; oburluk da kişinin kendisini az yemeye zorlamasıyla tedavi olur. Nasıl ki, ilacın acılığına beden iyileşmesi için sabretmek gerekiyorsa, hasta kalbin tedavisi için de sabretmek gerekir.”⁵²⁰

Gazali, eğitimin hazırlık aşamalarından biri olarak kalbi temizliği, güçlü bir iradenin varlığı ve bu iradenin harekete geçirilmesi olarak açıklar. İradi bir davranış da kendiliğinden ve bilinçsiz olarak değil, belli süreçlerden oluşarak gerçekleşir. Hastalığın kaynağı olan güdü veya dürtüler, kendisine zıt güdülerle ortadan kaldırılabılır. Bunun içinde iradenin yanı sıra sabır ve devamlılık göstermek gerekir. Gazali’nin kalp temizliğinden maksadı, insanın doğuştan getirdiği temizlik gibi olmalıdır. Çünkü Gazali’ye göre, her insan fitrat olarak sıhhatli ve mutedil bir şekilde dünyaya gelir. Ona çeşitli reziletleri kazandıran, ailesi, okul

⁵¹⁷ Gazali, *İhya*, III, s.203-464; *Bidayetu’l-Hidaye*, s.419-423.

⁵¹⁸ Gazali, *Bidayetu’l-Hidaye*, s.420.

⁵¹⁹ Gazali, *İhya*, III, s.75; *Kimya*, I, s.40, 151.

⁵²⁰ Gazali, *İhya*, III, s.13, 75.

çevresi ve yetiştiği sosyal çevredir. Yani reziletler, insanda sonradandır ve eğitimin amacı da bunları tedavi edip denge noktasına ulaştırmaktır.

İnsanın güçlü bir iradeyle, bütün hastalıklardan kurtulabilmesi Gazali'ye göre mümkündür. Çünkü Gazali, bırakın böyle bir davranışta bulunmayı, bu davranışa yönelik bir hayal ve düşüncenin bile kalpten atılmasını gerekli görür.⁵²¹ Ona göre gerçek eğitim, insanın kalbinde bu tür reziletlere yönelik bir isteğin ötesinde, onları düşünmeyi bile ortadan kaldırmalıdır.

“Şeytanın vesvesesini kalpten, ancak vesvese veren şeyin gayrisini hatırlamak siler.”⁵²² diyen Gazali, konuyla ilgili A'raf suresinin 201. Ayetini örnek gösterir.

“Allah'a karşı sorumluluk bilincine sahip olan kimseler, içlerinde şeytanın esinlediği karanlık bir kuruntu uyanacak olsa, akıllarını başlarına toplarlar ve hemen (olup biteni) açık bir şekilde kavramaya başlarlar.”⁵²³ Kalbi, Allah'ın nazar ettiği ve meleklerin yerleştiği bir eve benzeten Gazali, ancak bu şekilde temizlenen kalpten bilgi ve basiretin ortaya çıkacağını belirtir.⁵²⁴ “Hakikatin inceliklerini bilmekte ancak ayna gibi parlak olan temiz kalp yararlı olur. Kalbin parlak ayna gibi olması niyetin doğruluğu, fitratın kuvvetli oluşu ve sonra dünya pisliklerini, paslarını kendinden gidermesi ile olur.”⁵²⁵

Eğitime hazırlanan öğrencinin her türlü kalbi reziletlerden temizlenmesi gerekir. Çünkü Gazali'ye göre, bilgi, kalbin ibadetidir ve kişiyi Allah'a yaklaştırır. Ona göre bu temizlik, erken yaşlardan itibaren yapılmalıdır, aksi durumda insanın gelecek hayatında daha büyük felaketlere sebep olur.⁵²⁶

Gazali sisteminde eğitimin yegâne hedeflerinden biri olan Marifetullah'a, kalp temizliği sayesinde ulaşılabilir. Ona göre, kalbi temizlik, kişiyle Allah arasında olan bir perdenin kalkmasına sebep olur. Bu sayede eğitilmiş insan, eşyanın hakikatine vakıf olur ve dünyadayken cenneti başlatmış olan kişidir.⁵²⁷ Gazali, kalp temizliği ile ilgili olarak, İhya'da

⁵²¹ Gazali, *İhya*, III, s.34

⁵²² Gazali, *İhya*, III, s.34.

⁵²³ A'raf, 7/201.

⁵²⁴ Gazali, *İhya*, I, s.74; III, s.18; *Eyyühe'l-Veled*, s.277.

⁵²⁵ Gazali, *Erbein*, s.40.

⁵²⁶ Gazali, *İhya*, I, s.74; *Mizan*, s.342.

⁵²⁷ Gazali, *İhya*, III, s.18.

Çinliler ile Romalılar arasında geçtiğini varsaydığı bir olaydan bahseder. Düzenlenen bir yarışta kimin daha iyi resim çizdiği araştırılır. Bir odanın ortasına perde çekilir ve herkesin kendi bölümünde resim yapması istenir. Romalılar, duvara birbirinden güzel resimler çizerler. Fakat Çinliler, hiçbir şey kullanmadan sadece duvarı cilalamakla uğraşırlar. Sonuçta aradaki perde kaldırıldığında Romalıların yaptığı birbirinden güzel resim ve şekiller, Çinlilerin cilaladığı duvarda daha güzel bir şekil alarak yansır ve Çinliler bu yarışmayı kazanır.⁵²⁸

Gazali, bu örneği, kişinin kalbini temizlemesiyle birçok bilginin kalbine doğacağını ispatlamak için kullanmıştır. Eserlerinin genelinde de bu tema mevcuttur. Gazali, bu durumu *İlmi Ledünni* isimli risalesinde şöyle açıklar: “İnsan nefsi, asli temizliği ve nitelikleri sebebiyle eğitilme konusunda yeteneklidir. Fakat bunlardan bazıları dünya hayatında bozulur ve zaafa uğrarlar. Çeşitli zaaf ve hastalıklarla ise hakikati idrak etmek imkânsızlaşır. Bazı nefsler de asli sıhhati üzere hastalık ve bozulma olmaksızın öylece kalmaya devam eder, canlı olduğu müddetçe hakikatleri elde etmeye elverişli olur.”⁵²⁹

Görüldüğü gibi Gazali, insanın eğitilebilmesi için, çevresel faktörler tarafından kirletilen insan kalbinin temizlenmesi gerektiğini vurgulamış ve bu yapılmadan, başarılı bir eğitim faaliyetinin uygulanamayacağını ifade etmiştir. İnsanın kemale ulaşmasında kalp ve düşünce temizliği, bir başlangıç mahiyetindedir. İnsanda hidayet başlangıcı için gerekli bilgileri kapsayan *Bidayetu'l-Hidaye* adlı eserinde, bir insanın gerçek anlamda mutlu olabilmesi ve hidayete erebilmesinin şartlarını sayarken, temel ibadetlerin yanı sıra, bahsettiğimiz kalp günahlarından da sakınılması gerektiğini belirtir.

Gazali, bir insanın kalp ve düşünce temizliğini, ekim yapılmadan önce tarlanın yabancı otlardan temizlenmesine benzetir. Başarılı bir eğitim faaliyeti için, insan kalbinden de bu tür yabancı unsurların temizlenmesi gerekir. Bu sayede insan, doğum anındaki saf ve sade haline (sazic) kavuşur ve eğitilmesi kolaylaşır. Bu anlamda Gazali, insan zihnini doğuştan tertemiz ve günahsız olduğu fikrine öncülük etmiş ve bu yönde kendisinden sonra oluşacak eğitim teorilerine de kaynaklık etmiştir. Bu yönüyle Gazali, hem İslam dininin fitrat kanununu bir düzene koymuş, hem de kendi dönemini takip eden doğu ve batı dünyasında büyük izler bırakmıştır. Böylece Kant'ın Batı dünyasında bıraktığı etkinin aynısını, İslam dünyasında bırakmış ve insanın eğitimini temiz bir kalple doğuştan başlatmanın önemini vurgulayarak, Batı dünyasında gelişen '*tabula rasa*' fikrine öncülük yapmıştır.

⁵²⁸ Gazali, *İhya*, III, s.27; *Kimya*, I, s.135.

⁵²⁹ Gazali, *İlmi Ledünni*, s.251; *Mizan*, s.343.

2. Helal ve Sağlıklı Kazanç

İnsanın ihtiyaçlarını karşılayabilmesi, ancak dengeli beslenme ve bu yönde bir disiplin kazanmasıyla mümkündür. Çünkü dengeli bir düzeyde gıda alamayan bir vücut, insan için bir mutluluk aracı olmaktan çok, huzursuzluk kaynağı olur. Evrenin her alanında gerçekleşen düzen ve dengenin bir benzeri de insan bedeninde gizlidir. Bu düzen ve denge, eşit oranlar içerisinde sağlanmalı ve doyurulmalıdır.

Gazali, insanın helal ve dengeli beslenmesiyle, onun ahlaki hayatı arasında bir ilişki kurar. İnsanın hem bedensel hem de zihinsel yönden doğum anından itibaren tamamen orta düzeyde olduğunu, fakat gelişmesinin devam etmesiyle hem bedensel hem de zihinsel yönden mükemmele ulaşmasının mümkün olduğunu belirtir. Onun bütün sistemi, insanın çocukluk çağında sahip olduğu bu denge sisteminin çevresel faktörlerle bozulmaması üzerine kuruludur.

Gazali, insanın hayata bazı eksikliklerle başladığını belirtir. İnsanın hem bedeni hem de ahlaki yönü, başlangıçta tam ve kâmil değildir. Onun bedeni yönü, sağlıklı beslenmeyle, ahlaki yönü de eğitim ve sıhhatli bilgiyle mükemmele ulaşır.⁵³⁰

a. Helal ve Sağlıklı Beslenme

İslam geleneğinde, haram yollarla elde edilen kazancın, insanın karnında ateşe dönüşeceği görüşü yaygındır.⁵³¹ Dolayısıyla bu ateş denen gıdadan oluşacak sperm veya yumurtanın sentezinden oluşacak çocuk da ateşin çocuğu olacaktır. Ateş, yaktığı maddelerin doğasını yakıp kül ettiği gibi, haram olan ateş de insanın bütün iyi meziyetlerini yakıp kül eder.⁵³²

Gazali, helal kazançla ilgili, Taberi ve Beyhaki'de geçen bir hadisi hatırlatır: "Helal kazancı istemek ve elde etmek her Müslüman üzere farzdır." Gazali'ye göre insanın yerine getirmesi en karmaşık ve en zor farzlardan biri de helal kazançtır.⁵³³ Çünkü ona göre, insanın çevresi haram unsurlarla dolmuş, bunlar içerisinde helali aramak ve elde etmek oldukça zorlaşmıştır.

⁵³⁰ Gazali, *İhya*, III, s.75; *Munkız*, s.579; *Eyyühe'l-Veled*, s.280; *Erbein*, s.193.

⁵³¹ "Yetimlerin mallarını günahkarca yiyip bitirenler, sadece karınlarını ateşle doldurmuş olurlar. Çünkü (öteki dünyada) yakıcı bir ateşe mahkum olacaklar.", Nisa, 4/10.

⁵³² Bayraklı, *Kur'an'da Değişim Gelişim ve Kalite Kavramları*, s.36.

⁵³³ Gazali, *İhya*, II, s.112.

“Ey peygamberler! Temiz şeylerden yiyiniz, iyi işler yapınız; doğrusu ben ben yaptıklarınızı bilirim.”⁵³⁴ ayetini açıklarken Gazali, insanların salih amel dediğimiz, dürüst ve erdemli davranışları ortaya koymasının bir ön koşulu olarak, helal yollarla beslenmesini açıklar. Hatta ayetteki Salih amelden gayenin, helal kazancın bizzat kendisinin olduğunu da belirtir.⁵³⁵ Haram yiyeceklerle beslenen insanın bütün davranışları, temelsiz yapılan binalar gibidir. Böyle bir binanın ayakta kalması nasıl imkansız ise, haram yollarla beslenen insanın bütün davranışlarının karşılıksız kalması da o derece doğaldır.⁵³⁶

Gazali, İhya’da Hz. Ebu Bekir ile ilgili bir olayı anlatarak helal kazancın insandaki erdemli davranışlara kaynaklık ettiğini ispatlar:

“Hz. Aişe’nin anlattığına göre, Hz. Ebu Bekir, kölesinin kazandığı sütü içer. Daha sonra kölesine bu sütü nereden kazandığını sorar ve kölesi: - Ben bir topluluğa Kâhinlik yaptım ve bunun karşılığında bana bu içtiğin sütü verdiler, der. Bunun üzerine Hz. Ebu Bekir içmiş olduğu sütü tekrar dışarı çıkarmaya çalışarak şöyle der: - Damarlarımın çektiğinden ve bağırsaklara karışan kısmından senden özür dilerim ya Rab! Hz. Ebu Bekir’in bu durumu Peygamberimize anlatıldığı vakit, Peygamberimiz şöyle buyurdu: - Siz bilmez misiniz ki, Sıddîk, helalden başkasını karnına koymaz.”⁵³⁷

Nakledilen bu olay konunun anlatılması bakımından manidardır. Bu olayda helal beslenme ile bir insanın güvenilir olması arasında doğrudan bir ilişki kurulmuş ve ancak helal beslenmenin böyle bir bilince ulaştıracağı belirtilmiştir. Haram lokmanın çocuğun eğitime etkisi, oldukça fazladır. Helal yollarla beslenen kişinin kalbine bir aydınlık doğması ve dilinden hikmet sözcüklerinin dökülmesi bir gerçektir.⁵³⁸

İnsanın eğitilmemesi veya yanlış eğitilmesi sonucunda, toplum düzeni için potansiyel bir tehlike olmaları, ancak uygun eğitim uygulamaları ile gerçekleşebilir. Bu eğitimin hazırlık boyutu, çeşitli şekillerde ve özelliklerde gerçekleşir. Çocuğun helal yollarla beslenmesi de bu hazırlık aşamalarından biridir. Bir bardak suya bulaşan küçük bir pislik nasıl onu kullanılamayacak hale getiriyorsa, çocuğun karakterine bulaşan haram yiyecek de onun

⁵³⁴ Mü’minun, 23/51.

⁵³⁵ Gazali, *İhya*, II, s.113; *Bidayetu’l-Hidaye*, s.416.

⁵³⁶ Gazali, *Bidayetu’l-Hidaye*, s.416-417.

⁵³⁷ Gazali, *İhya*, II, s.115.

⁵³⁸ Gazali, *Erbein*, s.75; *Kimya*, II, s.481.

gelecekte kendisi ve toplum için bir tehlike olmasına sebep olur. İdeal anlamda bir eğitim sistemi, çocuğun eğitimine öncelikle ona helal yiyecekler temin etmekle başlamalıdır.

b. Yemek Disiplini Kazandırma

Gazali, yemek disiplini konusunda çocuğun eğitimini belirli bir süreç içerisinde ele alır. İlk aşamada düşünülmesi gereken yeme ihtiyacının insanda neden yaratıldığıdır. Yani yemenin insan için taşıdığı değerdir. “Yemek, insan için bedenini doğrultacak kadar gereklidir.”⁵³⁹ diyen Gazali, insanın yemeyi, bir amaç haline getirmesini değil, yaşamı için bedenine güç vermesi yönüyle sadece birer araç olmaları yönüyle ele alınması gerektiğini vurgular. Gazali, bu amaçla gerçekleşen yeme faaliyetinin bir ibadete dönüşeceğini ve kişiye hiç farkında olmadan sevap kazandıracağını belirtir. “İbadete vesile olan şeyler de ibadet sayılır. O halde yemek, din yolunda lüzumlu şeylerden olduğu için ibadet sayılır. Demek ki âhîret için yemek yiyen, tahsiline ve salih amele vesile olup âhîret yolunda ilerlemek için, kuvvet ve kudret sağlamak için yemek yiyenin yemesi ibadet olur.”⁵⁴⁰

Konuyla ilgili bir hadisi hatırlatan Gazali, yemek yemenin ibadete dönüşmesinin temel kriterinin, onun bir amaç veya araç olmasında gizlendiği yönündedir. “Kişi, ağzına veya hanımının ağzına uzattığı lokmadan bile sevap alır.”⁵⁴¹

İnsanın yaşaması için araç konumuna indirgenen yemek, Gazali’ye göre tedrici bir sistemle insan vücuduna faydalı hale getirilebilir. Çünkü yemeyi bir araç olarak düşünen kişi, kendi yaşamını sürdürecekt kadarıyla yetinir ve midesini tıka basa doldurmaz. Bunun için Gazali, şu ölçüyü koyar: “Midenin üçte biri yemek, üçte biri su, üçte biri de nefes almak içindir.”⁵⁴²

Her organizma, varlığının devamını sağlamak için biyolojik ihtiyaçlarını asgari seviyede doyurmak ve tatmin etmek zorundadır.⁵⁴³ Bundan dolayı yeme bizim birer biyolojik ve aynı zamanda da doğal olan ihtiyacımızdır. Bu ihtiyacın tatmin edilmemesi halinde, insan organizmasının fizyolojik faaliyetleri bozulmaya başlar. Fakat bu güdünün aşırı derecede doyurulması da aynı derecede tehlikelidir. Oburluk, insanda zeka ve düşünciyi köreltir.

⁵³⁹ Gazali, *İhya*, IV, s.283.

⁵⁴⁰ Gazali, *Kimya*, I, s.242.

⁵⁴¹ Gazali, *İhya*, II, s.3.

⁵⁴² Gazali, *İhya*, III, s.104-110.

⁵⁴³ Carrel, Alexis, *İnsan Denen Meçhul*, s.46-47.

İçkinin insanı sarhoş yapması gibi, fazla yemek yeme de beyni olumsuz bir şekilde etkiler. Bunun sonucunda beynin düşünce faaliyeti, işlevlerini yerine getiremez bir duruma gelir.⁵⁴⁴ Bunun yanı sıra yemeği uygun seviyede tüketmenin, insan nefsinin uysallaştırılması, ibadet ve çalışmalara devamlılığı kolaylaştırması ve bedeni hastalıklardan korumak gibi sayılamayacak kadar çok faydası vardır. Gazali, az yemek yemeyi bir eğitim tekniği olarak zikreder ve kişiyi erdemli davranışlara yöneltmede bunun kullanılabileceğinden bahseder.⁵⁴⁵

Gazali, diyeti (himye) hastalıklar için bir tedavi olarak tavsiye eder. Ona göre, sağlıklı bir diyetle insanın sağlığını koruması kesindir.⁵⁴⁶ Birçok hastalığın temelinde aşırı ve gereksiz yemek bulunmaktadır. Gazali, *İhya*'da bir doktorun sağlıklı yaşama konusunda şu tavsiyesini hatırlatır: “Kadınlardan ancak gençleri nikâhla; hiçbir şeyi iyice pişirmeden yeme; hastalık olmadan hiçbir ilacı keyfi olarak içme; meyvelerden iyice olgunlaşmış olanları ye; yemeği güzelce çiğnedikten sonra yut; geceleyin uyumadan önce yemek yersen mutlaka yüz adım yürü.”⁵⁴⁷

Gazali, yemenin insan için değerini tespit ettikten sonra ikinci aşamada yemek yemenin adabını çocuğa küçük yaştan itibaren öğretmenin gerekliliğini vurgular. Çünkü İslam eğitim sisteminde bir eylem, kendisiyle beraber birçok amaca hizmet edebilir. Basit bir yemek esnasında bile kişi, ibadet sevabı alabilmekte, arkadaş ve ailesiyle kaynaşabilmekte ve hem midesini hem de ruhunu doyurabilmektedir. Bu nedenle kişi, yemekten önce, yemek esnasında ve yemekten sonra bazı kurallara uymak durumunda kalır.

“Çocuklara birçok iyi ve güzel davranışlar, beslenme ihtiyacını giderirken kazandırılabilir. Temizlik, diğergamlık, arkadaşlık, akrabalık, nimetin şükrünü öğrenmek gibi ileri yaşlarda çok önem taşıyacak olan davranışları kazanması mümkündür.”⁵⁴⁸ Gazali, yemek esnasında mümkün oranda, bütün aile fertlerinin bir arada olmasını ve bir dostluk ve sevgi ortamının kurulmasını gerekli görür. Peygamberimizin bir hadisini hatırlatan Gazali, sofraya

⁵⁴⁴ Gazali, *İhya*, III, s.104; İbn Haldun, *Mukaddime*, II, s.123; İbn Miskeveyh, *Ahlaki Olgunlaştırma*, s.60; Zernuci, *Ta'limu'l-Müteallimin*, s.17.

⁵⁴⁵ Gazali, *İhya*, III, s.105-106; *Bidayetu'l-Hidaye*, s.416; *Erbein*, s.115.

⁵⁴⁶ Gazali, *İhya*, II, s.23.

⁵⁴⁷ Gazali, *İhya*, II, s.25.

⁵⁴⁸ Ayhan, Halis, *Din Eğitimi ve Öğretimi*, s.96.

uzanan ellerin fazlalığından rahmetin oluşacağını belirtir. “Yemeklerin en güzeli, üzerine uzanan ellerin çok olduğu yemektir.”⁵⁴⁹

Yemek insanın bedeni yönünü doyurduğu gibi, yemek esnasında yapılan faydalı sohbetler de insanın ruhuna hitap eder. “Kişi yemekte susmamalı, iyi ve güzel şeylerden bahsetmeli, örnek insanların hayat hikâyelerini anlatmalıdır.”⁵⁵⁰ Böyle bir durum, insanın hem bedenine hem de ruhuna hitap edebilmektedir. “Günümüz beslenme uzmanları ve eğitimcileri hazma, yenilen şeylerin cins ve yeniliş biçiminin ve sıranın etkisi olduğu gibi sofrada adabının da çok etkili olduğunu söylerler. Yemekte can sıkıcı konuşmalar, mide hareketleri bakımından zararlı sonuçlar doğurduğu gibi, iyi ve hoş sohbetler de hazma yardımcı olabilir. Onun için sofraya her bakımdan neşeli oturmalı, aile fertlerinin en güzel zamanlarını geçirdikleri bir yer olmalıdır. Her yemekten kalkınca bütün aile fertleri kendilerini daha iyi hissetmeli, mide bakımından doymanın yanı sıra zihin bakımından da kazançlar elde etmenin farkına varmalıdır. Bu şekilde herkes mutluluğuna yeni bir şeyler ilave etmelidir.”⁵⁵¹

Huzurlu bir ortamda gerçekleşen böyle bir yemek faaliyeti, eğitimsel bir değer taşır. Toplu yemekler, çocuklara bazı davranışları kazandırmada ve onları istenmeyen etkilerden uzaklaştırmada böyle geniş bir rol üstlenebilir.

Gazali, *yemekten önce* bazı hazırlıkların yapılması gerektiğini belirtir. Bu hazırlıklar temel olarak şu şekilde özetlenebilir: (a) Öncelikle yemekler helal yoldan elde edilmeli ve insan sağlığı için zararlı unsurlar taşımamalıdır. (b) Yemekten önce eller iyi bir şekilde yıkanmalı ve temizlenmelidir. (c) Kişi, yemek yiyişiyle daha iyi çalışma ve Allah’a itaat edebilmeye güç kazanmaya niyet etmelidir. Çünkü yemek, bütün bu güzellikler için bir araç konumundadır. (d) Sofrada var olan yemeğe razı olmalı, fazla yemeklere dalma ve fazlasını arama uygun olmayan davranışlardandır.⁵⁵²

Bu şekilde yemeğe hazırlanan kişi, *yemek esnasında* da bazı kurallara uymak durumundadır: (a) Yemeğe ‘Besmele’ ile başlamak ve ‘Elhamdulillah’ diyerek bitirmek ve bunları başkalarının da duyması için sesli bir şekilde söylemek. (b) Yemekleri sağ elle yemek.

⁵⁴⁹ İbn Münzeri, *Terğip ve Terhip*, III, s.416; Benzer hadisler için bkz., Ebu Davut, *Eti’me*, 17; Gazali, bu hadisi *İhya*, II, s.7’de aktarır.

⁵⁵⁰ Gazali, *İhya*, II, s.9.

⁵⁵¹ Özgür, N.İbrahim, *Ailede, Okulda Çocuk ve Gencin Ruh Sağlığı*, İstanbul 1979, s.284-285; Ayhan, *Din Eğitimi ve Öğretimi*, s.98.

⁵⁵² Gazali, *İhya*, II s.4-6; *Kimya*, II, s.481; *Erbein*, s.115.

(c) Her lokmayı iyice çiğnedikten sonra yutmak ve bir lokmayı iyice hazmetmeden diğer lokmaya uzanmamak. (d) Yemeğe kendi önünden başlamak ve yemeğini tam olarak bitirmek. (e) Yemeğe sıcak olduğu için üflememek, soğumasını beklemek. (f) Yemek esnasında fazla su içmemek.⁵⁵³

Gazali, *yemekten sonra* da kişinin ellerini ve dişlerini yıkaması gerektiğini vurgular ve bu şekilde insanın sağlıklı besleneceğini belirtir. Bütün bu süreç insan için vazgeçilmez bir eğitim sahası açar. Çocuk, küçük yaştan itibaren, bu kurallara alıştırlarak eğitebilir. Çünkü küçük yaşta, onların nerede ve nasıl davranmaları gerektiği kendisine kavrattılırsa, gelecekte hiçbir sıkıntı yaşamadan bunları uygulamaya koyar. Bedeni ihtiyaçlar bu şekilde doyurulurken, insan olmanın ölçütleri de bu süreç içerisinde kişide yerleşir.

Modern tıbbın verileri, anne ve babanın aldıkları gıdanın, insanın biyolojik ve psikolojik karakterini etkilediğini ortaya koymaktadır. Bu sebeple doktorlar, çeşitli zararlı madde ve ilaçların alınmasını annelere yasaklamaktadırlar. Bu konu, İslam eğitimi açısından oldukça önemlidir. Çünkü helal ve haram lokma konusunda hassasiyetle duran İslam eğitimcileri, çocukların helal lokma ile beslenmeleri konusuna dikkat çekerler. Bu sebeple anne ve baba adaylarının da helal lokma ile yetişmiş olmaları gerekir.⁵⁵⁴

⁵⁵³ Gazali, *İhya*, II, s.6-8; *Kimya*, II, s.481.

⁵⁵⁴ Başkurt, *Kur'an Açısından Din Eğitiminde Adalet Ölçü Denge(Sırat-ı Mustekim)*, s.214; Yetişme döneminde beslenmenin bebek ve çocuk üzerindeki etkileri konusunda bkz., Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, s.341.

III. BÖLÜM
EĞİTİM VE ÖĞRETİMDE
ÖĞRENME PSİKOLOJİSİ VE AMAÇLAR

A.GENEL OLARAK ÖĞRENME

Bütün canlılar yaratıldığı andan itibaren hayatta kendilerine bir yer bulur ve temel gelişim dönemlerini (büyüme, gelişme, olgunlaşma) yaşayarak varlıklarını tamamlarlar. Bu süreç içerisinde, varlıklarını sürdürmek için dış etkilere karşı direnç gösterecek donanımına sahip olmak gerekir. İnsanoğlu, diğer bütün canlılardan farklı olarak hem yetişen, hem yetiştiren, bir süre sonra kendi kendini yetiştirmeyi başarabilen bir canlıdır.⁵⁵⁵ Bu özellik, insanı diğer bütün canlılardan ayırmakta ve ona farklı bir konum kazandırmaktadır. İnsan dünyaya birçok kabiliyetleriyle gelmesinin yanı sıra, bunları nerede ve nasıl kullanacağını eğitim yoluyla sonradan öğrenir. Bu anlamda insana doğuştan getirdiği yetenekleri hissettirmek, gelişim dönemlerine bağlı olarak hangi aşamalarda kullanılacağını göstermek ve bunları kullanmasına rehberlik etmek, bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmaktadır.

İnsandaki bu rehberlik ihtiyacını karşılama işi, eğitim olarak düşünülebilir. Çalışmamızın başında Gazali'nin eğitimden ne anladığını kısaca belirtmiştik. Konuyla ilgili bir değerlendirme yapmak gerekirse, Gazali'de eğitim, insanın yukarıda bahsetmiş olduğumuz ihtiyaçlarını karşılama ve potansiyel güçlerini açığa çıkarma faaliyetidir.

⁵⁵⁵ Bkz., Ayhan, *Din Eğitimi ve Öğretimi*, s.41; Çelikkaya, Hasan, *Eğitim Bbilgilerine Giriş-Eğitimcilik ve Öğretmenlik-*, s.20-21.

Gazali, eğitimin insanın iç dünyasından başlaması gerektiğini vurgular. *Mizanu'l-Amel*'de eğitimin içsel boyutunu şöyle ifade eder: “Eğitim ve Öğretim (taallüm) öncelikle insana dışardan bir zorlamada bulunmak değildir. Aksine insanın iç dünyasında potansiyel olarak uyandırılacak bir etkidir. Bu durum, suyun yerin derinliklerinden çıkmasına benzetilebilir.”⁵⁵⁶ Suyun yerin derinliklerinde gizli olması, insanda eğitilebilir bir güç bulunmasıyla eşdeğerdir. Bu nedenle insan, öncelikle kendisinde bu yönde bir kabiliyetin olduğunu bilmeli ve bunu açığa çıkarmak için gayret etmelidir. *İlm-i Ledünni*'de Gazali, bu sürecin devamını açıklar: “İnsani öğrenim (taallüm) iki şekilde mümkün olur: Biri dışardan olup öğrenmekle elde edilir; ikincisi içerden olup tefekkürle⁵⁵⁷ meşgul olmakla elde edilir. İnsanın iç dünyasındaki tefekkür, dış dünyadaki taallüm seviyesindedir. Çünkü taallüm kişinin, diğer belirli bir kişiden yararlanmasıdır. Tefekkür ise nefsin, külli nefsten/Allahtan faydalanmasıdır.”⁵⁵⁸

Görüldüğü gibi Gazali, eğitimi insanın iç dünyasından başlatarak çevresine doğru yaygınlaştırır. Onun eğitim anlayışı da bu anlamda modern bir yaklaşım sergilemektedir.

Gazali, eğitim ve öğretimi insandaki gizil güçlerin açığa çıkarılmasından ibaret görür. Ona göre bilgi, her nesnenin özünü; eğitim ise, bu özü açığa çıkarmayı temsil eder. “Bilgiler, tohumun topraktaki, mücevherin denizin dibindeki ya da madenin ortasındaki vaziyeti gibi, nefislerin kökünde potansiyel (bilkuve) olarak sağlam bir şekilde yer edinmiş olup eğitim (taallüm), bunun kuvveden fiile çıkmasını istemek, talim ise bunu kuvveden fiile çıkarmaktır. Âlim, tohum ekene, öğrenci de toprağa benzer. Potansiyel olan bilgi, tohum; bilfiil olan bilgi, meyve konumundadır. Öğrencinin nefsi kemal bulunca meyveli bir ağaca yahut denizin dibinden çıkan mücevhere benzer.”⁵⁵⁹

⁵⁵⁶ Gazali, *Mizan*, s.336.

⁵⁵⁷ Gazali tefekkürü, insanın elde ettiği bilgilerden yola çıkarak onlardan derin düşünce ve kavrayış yoluyla yeni bilgilere ulaşması olarak açıklar. Bu anlamda tefekkür, bütün bakım işlemleri mükemmel bir şekilde yapılan ağacın meyve vermesine benzetilir. Gazali, tefekkür yoluyla var olan bilgilerden yeni bilgiler elde etmenin ancak ölümle son bulacağını belirtir., Gazali, *İhya*, V, s.164; *Mearif*, s.38.

⁵⁵⁸ Gazali, *İlm-i Ledünni*, s.247.

⁵⁵⁹ Gazali, *İlm-i Ledünni*, s.248; Gazali, insanların eğitime olan ihtiyaçlarından biri olarak da fitrat kanununa aykırı olarak gerçekleştirilen davranışları gösterir: “İnsanlar tertemiz bir şekilde yaratılmış, fakat şeytan onları aldatmıştır. Fakat bu nefislerin bazıları dünya hayatında bozulur, zaafa uğrar. Böylece çeşitli zaaf ve hastalıklarla ise hakikatleri idrak etmek imkânsızdır. Bazı nefisler de asli sıhhati üzere hastalık ve bozulma olmaksızın öylece kalmaya devam eder, canlı olduğu müddetçe hakikatleri elde etmeye elverişli olur.” *İlmi ledünni*, s.251.

Eğitim sürecini özetleyen bu paragraf, öğretmenle öğrenci arasında içsel bir yakınlığın olmasını gerekli görür. Bunun sağlanması durumunda, öğrencinin (tohum) öğretmenin (çiftçi) elinde başarılı bir fidana dönüşecek ve meyve vermesi sağlanacaktır. İşte bu eğitim süreci, tohumun fidana, fidanın meyveye dönüşmesi, Gazali’de eğitimin zirve noktasını yani kemal derecesini oluşturur.

Bahsedilen bu eğitim süreci, sadece bilgiye ya da zihnin kullanılmasına bağlı değildir. Çünkü Gazali, eğitim sürecine ahlak, edep, tezhîp gibi kavramları da ekler. Bu sürecin başarılı olması için, eğitimin bu boyutu ihmal edilmemelidir. Gazali edebi, “Ahlakı, amelleri ve bilgiyi güzelleştirmek”⁵⁶⁰ olarak tarif eder. O halde eğitim süreci, salt bilgiye dayalı zihinsel bir süreç değil, insanın duygusal ve kalbi yönlerini de ilgilendiren geniş bir alandır. Eğitim nihai gayelerinden biri olan nefsin kemale ermesi, ruhun ve bedenın terbiyesi ile birlikte gerçekleşir.

Gazali eğitimi, insanın iç dünyasından başlatarak bir eğitimcinin gözetiminde karşılıklı etkileşimde bulunarak, davranış değişikliği oluşturma süreci olarak tanımlar. Eğitim, insandaki gizil güçlerin ahlaki bir çerçevede uygulamaya konulması olarak düşünülebilir.

B. ÖĞRENME ŞEKİLLERİ

Gazali, bilgiye kaynaklık etmesi bakımından öğrenmeyi iki temel kaynağa dayandırır. Bu yöntem, temelde onun dünya anlayışının bir yansımasıdır. Çünkü Gazali, dünyayı bir uyku hali olarak değerlendirir. Bu nedenle öncelikle Gazali’nin âlem anlayışına değinmek gerekir.

Gazali, insanı genel olarak bir akıl ve bilgi varlığı olarak nitelendirir. İnsan en basit özelliklerinden en yüksek meziyetlerine kadar her yönüyle evrenin her aşamasını temsil eden bir varlıktır.⁵⁶¹ Bu yönüyle insan kendisi dışındaki evrende olduğu gibi, maddi-görünen, manevi-görünmeyen bir yapıya sahiptir.⁵⁶²

⁵⁶⁰ Gazali, *Ravdatu’t-Tâlibin ve Umdetu’s-Sâlikin*, Mektebetu’t-Tevfikiyye, Kahire 1422, s.107; *Kimya*, II, s.481.

⁵⁶¹ Gazali, *Mearif*, s.44.

⁵⁶² Gazali, *Mışkat*, s.299; Gazali, *İhya*’da iki alemleri kıyaslar ve insanın kalbini temizlemesiyle her iki alem arasında bir ilişki kurabileceğini, bu yolla kendisine bilgi akışının gerçekleşeceğini ifade eder. Bu yolla insanın cenneti ve oradaki güzellikleri de görebileceğini ifade eden Gazali, kalp temizliğinin eğitim ve öğretimdeki öneminde de işaret etmiş olur., *İhya*, III, s.18; IV, s.8.

Gazali, bütün incelemelerinde varlıkları ikili bir incelemeye tabi tutar. Bunun sebeplerinden biri de onun, her şeyin manevi yönüne verdiği değerdir. Çünkü Gazali, yaşanan duyular dünyasını, bir gölge olarak değerlendirir ve her şeyin asıl şeklinin gayb dediği metafiziksel âlemde olduğunu belirtir.

Âlemleri iki şekilde inceleyen Gazali, bu anlamda iki farklı öğrenmeden bahseder. Bunlardan biri konumuzun başında değindiğimiz *kesbi öğrenme*, diğeri ise tamamen ilahi bir lütuf olan *ledünni öğrenmedir*. Gazali'nin bu tasnifini olduğu gibi benimseyen modern din eğitimcilerinden Nakıb el-Attas, bu iki bilgi türünün birbiriyle etkileşimini şöyle özetler: Şu bir gerçektir ki ikinci tür bilginin irşadı olmaksızın, birinci tür bilgi, yani doğaya nisbetle elde edilen ve nesnelere ilgilendiren bilgi, insanı mutlu edemeyecektir.⁵⁶³

1. Kesbi Öğrenme

Kesbi öğrenme, insanın kendisinde potansiyel olarak bulunan yeteneklerini bir eğitimcinin yardımıyla veya kendi yoğun çalışmasıyla ortaya çıkarmasıdır. Gazali'nin bu tarz bir eğitim faaliyetine yüklediği değer, kalbin bilgiyi elde etme fonksiyonuyla yakından ilgilidir. Gazali bilgiyi 'malumun misalinin kalpte vasıl olması'⁵⁶⁴ şeklinde açıklar. Bilginin elde edilebilmesi için, kalbin bunlara yönelmesi ve aradaki engellerin kaldırılması zorunludur. Çünkü Gazali kalbi, farklı kaynaklardan gelen her türlü etkinin toplanma yeri olarak görür. Kesbi öğrenme de bu kaynaklardan biridir.

“Kalp yapısı gereği iki âleme açılan kapılardan oluşur: (a) Melekût âlemine açılan kapı. Melekût âlemi, levh-i mahfuz ve melekler âlemi demektir. (b) Beş duyuya doğru açılan kapıdır. O duyular mülk ve şehadet âlemine yapışıktırlar. Şehadet ve mülk âlemi de bir tür yansıtma ile melekût âlemini aksettirir.”⁵⁶⁵

Gazali, bu bilgi elde etmeyi, bir insanın güneşe bakmak yerine, aynada veya suda güneşin suretine bakmaya benzetir. Buradan hareketle, Gazali'nin bu dünyaya ait her şeyin bir uykudan ibaret olduğu, insanın bir gün mutlaka uyanacağı ve bu hayatta yaşadığı her şeyin kendisine bir rüya gibi geleceği sonucuna vardığını belirtebiliriz. “İnsanların rüya âleminde

⁵⁶³ el-Attas, *İslam ve Sekülerizm*, s.105.

⁵⁶⁴ Gazali, *İhya*, III, s.15; *Munkız*, s.581.

⁵⁶⁵ Gazali, *İhya*, III, s.25; “İnsan zihni biliyi temel olarak iki ana yöntemle elde eder. Bunlar, sezgisel yolla öğrenme ve eğitim-öğretim yoluyla öğrenmedir.”, Pazarlı, Osman, *Din Psikolojisi*, Remzi Yay., İstanbul 1972, s.9.

gördüklerini, peygamberler uyanıkken görür.”⁵⁶⁶ ifadesiyle Gazali'nin, mülk ve şahadet alemlerini, insanın uyku ve uyanıklık haline benzettiği sonucuna varılabilir.

Görüldüğü gibi Gazali, insanın duyu organları ve akli melekelerini kullanarak elde ettiği bilgi türünü yetersiz ve sınırlı bulur. Fakat bu bilgi, ihmal edilmesi gereken bir bilgi türü değildir. Çünkü kişi bu ön bilgiler sayesinde, kendisinde bir uyanma, yani mülk âlemine geçiş durumu yaşayabilir. Gazali, her iki âlem arasında bir ilişki ve bağın olduğunu, kişinin gerekli hazırlıkları yapması durumunda kendisini aşarak, bu âlemden bilgi elde edebileceğini belirtir.

Gazali, *İlm-i Ledünni* isimli risalesinde, kesbi öğrenmeyi, taallüm ve tefekkür olmak üzere iki kısımda inceler. Bu iki süreç aslında birbirlerini tamamlayan ve insani eğitimi zirveye taşıyan uygulamalardır. Taallüm yoluyla elde edilen bilgiler tefekkürle içselleştirilecek ve kişi, yeni bilgilerle karşılaşacaktır.

Gazali, bilgiyi elde etme bakımından âlimlerle velileri karşılaştırırken şu değerlendirmede bulunur: “Âlimler ve veliler arasındaki fark şudur: Âlimler, bilgileri kazanım yoluyla elde edip kalbe yerleştirmeye çalışırlar. Veliler ise sadece kalbin cilası, temizlenmesi ve kalaylanması için çalışıyorlar.”⁵⁶⁷

Gazali'nin aynı zamanda insani öğretim de dediği *kesbi öğrenme*, beş duyu ve akli yetenekleri kullanarak çeşitli yöntemlerle kendi çaba ve gayretiyle bilgiye ulaşması ve bunları kullanarak davranış değişikliği meydana getirmesidir. Bu öğrenme şekli, Gazali'de hiyerarşik bir düzen içerisinde kişiyi bir üst alana ulaştırması açısından önemlidir. Çünkü bu çaba olmaksızın, kişinin gelişmesi ve bu gelişmeye bağlı olarak öğrenmesi söz konusu değildir. O halde Gazali, insanın gelişim seyrinde, bireysel gayretlerden başlayan ve devamında ilahi yardımın kişiye ulaştığı bir eğitim gayretinden bahsetmektedir.

2.Ledünni/Sezgisel Öğrenme

Gazali'nin düşünce sisteminde insan, duyuyla gözlenebilen beden ve akıl ile idrak edilen ruhtan oluşan bir bütünlüktür.⁵⁶⁸ Bu nedenle insan, yücelik ve alçaklık arasında dengeli bir düzeyde yaratılmıştır. İnsanın bu özelliği, yani şartlarını oluşturduğu vakit ulvi âleme yükselebilmesi, ona bilgi edinmede farklı bir yol kazandırmaktadır. Bu yol, kul-rab ilişkisinde, insana vasıtasız bir bilgi kazandırması açısından önem arz eder. Çünkü Gazali,

⁵⁶⁶ Gazali, *Kimya*, I, s.49.

⁵⁶⁷ Gazali, *İhya*, III, s.26, 27; *İlm-i Ledünni*, s.247.

⁵⁶⁸ Gazali, *Munkız*, s.601; *Kimya*, II, s.465.

insanın görmesi ve kavraması için hem zahiri hem de batını bir göze ihtiyaç duyduğunu belirtir: “Gönül penceresinin, uyumadan ve ölmeden melekût âlemine açılmayacağı zannedilmemelidir. İşin hakikati bu değildir. Belki uyanıklık halinde bile bir kimse, nefsinin riyazete alıştırmaz, kalbini gazap, şehvet ve kötü huylardan temizler, ıssız bir yerde oturur, gözlerini yumar, duyularını çalıştırmaz, kalbiyle melekût âlemi arasında münasebet kurar, daima Allah’ı anıp sadece diliyle değil, kalbinin içinden, Allah der ve bu hal, Allah’tan başka her şeyden ve hatta kendinden bile habersiz olacak mertebeye varırsa, yer ve gökteki melekût ona açılır.”⁵⁶⁹

Hilmi Ziya Ülken, Gazali’nin bu ayrımını, ruhun *Dış* ve *İç* gözü olarak açıklar. Bunlardan birincisi, tabiata ve eşyaya doğru açılır ki bununla tabiat bilimleri kurulur; ikincisi ise, manevi ve ilahi âleme doğru açılır ki bununla ilahi bilimler kurulur. İnsan bu iki alan arasında sürekli bir köprü durumundadır.⁵⁷⁰ Onun bu özelliği, diğer varlıklardan farklı olarak, Allah’a ulaşma ve onun sevgisiyle donanma gibi nihai bir hedefe sahiptir.⁵⁷¹ Bu nedenle insanın doğasında sürekli bu ilahi yöne doğru bir eğilim söz konusudur. Bunda başarılı olan insanlar ancak sınırsız bir sevgi sayesinde kalplerini temizleyenlerdir. “Rıza/memnuniyet, sevgi meyvelerinden bir meyvedir. Bu, ulaşılabilecek en yüce makamdır. Onun hakikati çok kimseye kapalıdır. Ancak Allah tarafından tevîl ilmi kendisine öğretilen, din hususunda kesin anlayışlı kimselere keşfolunur.”⁵⁷²

Görüldüğü gibi Gazali, Kesbi öğrenmenin yanı sıra, insanda ilahi yönü olun bir öğrenme türünden bahsetmektedir. Bu öğrenme türü, Gazali tarafından iki aşamada incelenmiştir. Bunlardan birincisi *vahiy*, ikincisi ise *ilhamdır*.⁵⁷³ Vahiy peygamberlerin, kesbi öğrenme araçlarını -duyu organları, akli yetenekler- kullanarak bilgi elde etmelerini değil, ilahi bir etkiyle eğitilmelerini temsil eder. Bu sayede peygamberler, insani öğrenim süreçlerine başvurmadan bizzat yaratıcı tarafından eğitilmektedirler. Gazali bu durumu, *İlmi Ledünni* isimli risalesinde şöyle açıklar: “Allah, bu nefse külli bir yönelişle yönelir, ona ilahi bir nazarla nazar eder, ondan bir levha, külli neftsen bir kalem alır, oraya bütün bilgileri yazar.

⁵⁶⁹ Gazali, *Kimya*, I, s.45.

⁵⁷⁰ Ülken, *Eğitim Felsefesi*, s.46; Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazali*, s.167.

⁵⁷¹ Qadir, C.A., *Philosophy and Science in the Islamic World*, London 1991, s.99; Smith, Margaret, *Al-Ghazali; the Mystic*, Kazı Publication, Lahore trs., s.227-228.

⁵⁷² Gazali, *İhya*, V, s.63.

⁵⁷³ Gazali, *İlmi Ledünni*, s.243; *İhya*, I, s.81; Öymen; Dağ, *İslam Eğitim Tarihi*, Meb. Yay., Ankara 1974, s.45.

Küllî akıl muallim, kudsi nefis ise öğrenci konumunda bulunur. Bu nefis bütün bilgileri elde eder, öğrenme ve tefekküre gerek olmadan bütün suretler kendisine nakşolunur. Yüce Allah peygamberine, “*Daha önceden bilmediklerini sana öğretti.*”⁵⁷⁴ buyurmuştur. Böylece Peygamberin bilgileri mahlûkatın bütün bilgilerinden daha şerefli bir mertebede yer alır; çünkü o, hiçbir vasıta ve vesile olmadan doğrudan Allah-u Teala’dan elde edilmektedir. Meleklerin Hz. Âdem’e secde etmeleri de bunun göstergelerindedir.”⁵⁷⁵

Gazali, *vahyi* İslam düşüncesine uygun bir şekilde peygamberlerin elde ettiği bilgi türü olarak açıklar ve bu bilgi türünün peygamberliğin sonlanmasıyla son bulunduğunu belirtir. Fakat kalplerini her türlü kötülük ve sonradan kendisine bulaşan hastalıklardan temizleyen insanların ilahi bilgiyi elde edebilecekleri *İlham*, vasıtasız bilgi türlerinden biri olarak karşımıza çıkar. “Rabbani talimin ikinci yönü ilhamdır. İlham, küllî nefsin cüz’i insani nefsi, bu ikincisinin sıfatlarının kudreti ve buna yeterliliği, istidadının gücü nisbetinde uyarmasıdır. İlham vahiy eseridir, nitekim vahiy gaybi durumun açıkça, ilham ise örtülü bir biçimde ortaya konulmasıdır. Vahiyden hâsıl olan ilme nebevi bilgi, ilham ise örtülü bir şekilde ortaya konulmasıdır. Ledünnî bilgi, elde edilmesi bakımından nefisle Allah arasında hiçbir vasıtanın olmadığı bilgidir. Bu bilgi, saf, temiz ve diğer şeylerden uzak, ince kalplere gayb kandilinden gelen ışık gibidir.”⁵⁷⁶

Bu bilgi türü, kitap yazmak, okumak ve öğrenmekle değil, zahitlik yapmak, dünyanın alakalarından uzaklaşmak, kalbi dünyevi uğraşlardan boşaltmakla kalbe akar.⁵⁷⁷ Bu sayede kişi, en zor anlarında Allah’ın hidayetini yanında bulur. Gazali, kendi hayatını anlattığı *Munkız*’da, en zor ve çaresiz kaldığı durumda kalbinde bir ışık belirdiğini ve bu ilahi nur sayesinde eski sağlık ve sıhhatine kavuştuğu belirtir. Bahsedilen bu durum, insanda batını bir gözün açılması ve kendisine yepyeni bir âlemin ışıklarının görünmesidir. “Bu safhaya eriştirilen insanda yeni bir göz açılır. Bu gözde öyle bir nur vardır ki, o nurda gayb haberleri

⁵⁷⁴ Nisa, 4/113.

⁵⁷⁵ Gazali, *İlmi Ledünni*, s.249; *İhya*, III, s.28; IV, s.8; *Kimya*, I, s.45.

⁵⁷⁶ Gazali, *İlmi Ledünni*, s.249; “Gazali, bu bilgi türünü, saf zihinde ortaya çıkan doğrudan bir biliş olarak değerlendirir. Bu durum, doğrudan ve vasıtasız bir biliş olduğundan, bu bilgiye sahip olan kişinin sadece kendisi için, akıl yürütmeyeyle elde edilen bilgiden daha kesin ve güvenilir bilgi olarak tanımlar.”, Taylan, *Gazali’nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, s.84; Pazarlı, sezgisel bilgiyi, vasıtasız olarak doğrudan doğruya elde edilen bilgi olarak tanımlar. Bkz., Pazarlı, *Din Psikolojisi*, s.9.

⁵⁷⁷ Gazali, *İhya*, III, s.23; *Ravdatu’t-Talibin*, s.122.

ve aklın idrak edemeyeceği konular ortaya çıkar.”⁵⁷⁸ Gazali, bu durumu bizzat yaşamışçasına şu temennilerde bulunur:

“Umulur ki göklerin kapısı senin için açılsın. Dolayısıyla bedenin göklerin etrafında, kalbin de arşın huzurunda gezmiş olur.”⁵⁷⁹

Gazali, bu görüşleriyle insanda beş duyu ve aklın ötesinde altıncı bir hissin olduğunu ve bu sayede insanın bazı alanlara hiç farkında olmadan girebileceğinden bahsetmektedir. Bu iki alan, yani çalışma sonucu elde edilen bilgi ile kalp temizliği sayesinde elde edilen bilgi, birbirinden bağımsız alanlar değil, birbirini tamamlayan ve geliştiren süreçlerdir. Çünkü *İhya*'da Çinlilerle Romalılar arasında gerçekleşen bir olayda, bu iki bilgi türünün birbirlerini nasıl tamamladığını hatırlatmaktadır. O halde eğitim, *kesbi* öğrenmeyle başlamakta ve şartların oluşmasıyla *ledünni* öğrenme sağlanmaktadır. Bu sayede insan kendisini aşarak, yüce bir alana geçiş yapar. Gazali, bu alanı *Mișkat*'ta *Kudsi Ruh* olarak, kişinin yükselebileceği en zirve nokta anlamında kullanır. “Kudsi ruh, parlaklık ve safiyet bakımından son noktada evliyaya nisbet edilir. Fikreden ruh, kimi zaman dışardan öğrenim, tenbih ve yardım görür, böylece çeşitli bilgiler elde eder. Kimi zaman da öyle bir safiyet içerisinde bulunur ki, dışarıdan hiçbir yardım almadan uyanır.”⁵⁸⁰

Gazali'deki *ledünni* ya da ilahi öğrenme, insanın duyu organlarının ötesinde yeni bir anlayışa ulaşması ve bütün bu alanların ötesinde bir kabiliyetle donatılmasıdır. Bu, ne Dirtey'in bahsettiği anlayış metodudur, ne Bergson'un sezgisidir, ne de bütün değerlerin içten kavranmasına ait kazanılmış bir maharettir. O, bizzat bütün bu düşünürlerin söylediklerine göre, ahlaki, dini ve bedii bütün değerleriyle insanın en geniş varlığını ifadeye yarayan bir güç, yani kafanın karşısına çıkan gönüldür.⁵⁸¹

Eğitim açısından düşünüldüğünde ledünni bilgi, insanın bütün eğitim aşamalarını tamamlamasıyla kendisine açılan bir alanı temsil eder. İnsanın içsel-manevi yönü, kemale ermesine yardım etmekte ve kişiye dünya hayatında en zor ve sıkıntılı dönemlerinde rehberlik etmektedir. Kişinin kalbini temizlemesi ve bütün hastalıklardan kendisini kurtarmasıyla, ışığın aynada yansması gibi, insanın kalbinde bilgi aydınlanması gerçekleşir. Bunun

⁵⁷⁸ Gazali, *Munkız*, s.600.

⁵⁷⁹ Gazali, *İhya*, V, s.187; *Mearicu'l-Kuds*, s.81.

⁵⁸⁰ Gazali, *Mișkat*, s.306; *İhya*, III, s.4-5; *Mizan*, s.323.

⁵⁸¹ Çamdibi, “*Gazali'de Ahlak Terbiyesi*”, s.229.

sağlanması için kişi, bütün gücüyle kendi yetenek ve kabiliyetlerini kullanarak bu alanda ilerlemeye çalışmalıdır.

Gazali'de sezgisel öğrenme, beşeri ve kesbi öğrenmenin ötesinde insanın elde edebileceği en yüce değer olarak karşımıza çıkar. Ledünni öğrenme aşaması, bir insanın elde edebileceği en büyük mutluluktur. Bu aşamada Allah'a ulaşma konusunda zaman ve mekan sınırlaması yok olur ve kişi gerçek varlık alanına ulaşır.⁵⁸²

C. EĞİTİMİ ENGELLEYEN FAKTÖRLER

Eğitim faaliyeti, kendine özgü şartları ve kuralları olan, uzun soluklu bir süreçtir. Bu süreci başarılı bir şekilde tamamlamak, kişisel ve sosyal anlamda birçok sorumluluğu beraberinde getirir. Bu nedenle birey, hayatının bütününde bu süreci başarılı bir şekilde geçirmeli ve eğitimin temel kurallarına uyarak yaşamını şekillendirmelidir. Bunu başarabilmek, her birey için kolay görünmemektedir. Çünkü kişinin hayatında sürekli kendisini geliştiren ve yenileyen bir süreci engellemeler olmadan yaşaması da mümkün değildir.

Genel anlamda eğitimi engelleyen faktörler, ya kalıtsal yolla gelen eksiklikler ya da sonradan çevresel koşullarla elde edilen kazanımlardır.⁵⁸³ Her iki alandaki bu eksiklikler, insanın eğitimi konusunda bazı olumsuzlukları ve değiştirilemez durumları beraberinde getirir. Ailesinden kalıtsal yollarla beraberinde getirdiği zekâ geriliği, algısal bozukluklar ve hafıza zayıflığı gibi engelleyici kusurların yanı sıra, doğum sonrası çevresinden edindiği fiziksel ve psikolojik engeller eğitimin başarısını etkileyen temel faktörlerdir.⁵⁸⁴

Gazali, eğitimi engelleyen faktörleri, modern verilerle aynı doğrultuda değerlendirir. Temelde insanın eğitimini etkileyen konuları doğuştan gelen eksiklikler ve sonradan edinilen eksiklikler olmak üzere iki kısımda inceler. Bunları kendi döneminin şartlarını da göz önünde tutarak açıklamaya çalışır. Gazali, bilginin oluşum süreciyle, ışığın aynada yansması arasında doğrudan bir ilişki kurar ve ışığın aynada yansımamasının sebeplerini şöyle özetler:

⁵⁸² Gazali, *Mizan*, s.207.

⁵⁸³ Durkheim, Emile, *Education and Sociology*, s.62-63; Başaran, İ. Ethem, *Eğitimin Psikolojik Temelleri*, s.25; Çelikkaya, Hasan, *Eğitime Giriş*, İstanbul 1997, s.119-120.

⁵⁸⁴ Bkz., Alaylıoğlu, Ruşen; Oğuzkan, A.Ferhan, *Ansiklopedik Eğitim Sözlüğü*, İstanbul 1976, s.107; Fersahoğlu, Yaşar, *“Kur'an'a Göre Öğrenmeyi Engelleyen Bazı Faktörler”*, Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi, İstanbul 1998, S.5, s.132.

“Şekillerin aynada oluşmasına engel olan beş şey vardır; (a) Aynanın yüzeyinin şekillendirilmemiş ve parlatılmamış olması, (b) Aynanın yüzeyinin kirli ve paslı olması, (c) Cismin aynanın parlak yüzünün karşısında olmaması, (d) Cisimle ayna arasında bir engelin olması, (e) Cismin aynanın görüş açısının dışında olması.”⁵⁸⁵ Görüldüğü gibi Gazali, öğrenmenin önündeki engelleri olağanüstü bir benzetmeyle özetlemekte ve hem kişiden hem çevreden kaynaklanan sebeplerden dolayı öğrenmenin aksayabileceğini belirtmektedir. Ayrıca *İhya ve Mizan*’da da benzer değerlendirmelerde bulunarak konuyu açıklar.

a. Kalıtımsal Engeller

Eğitimi engelleyen kalıtımsal engeller, yukarıda saydığımız ilk iki maddenin sınırları içerisine girmektedir. ‘Ayna yüzeyinin şekillendirilmemiş ve parlatılmamış olması’ ve ‘Ayna yüzeyinin kirli ve paslı olması’ eğitimi engelleyen kalıtımsal faktörlerdir. Modern psikoloji, bu eksikleri, zekâ geriliği, algı yetersizliği, muhakeme zayıflığı, hafıza eksikliği, dikkatin yoğunlaşmaması olarak tanımlar.⁵⁸⁶ O halde eğitimin zorlaşmasındaki en büyük ve belki değiştirilemeyecek engel, kalıtımsal eksiklerdir. Fakat bu tür eksikliklerin oluşmaması için doğum öncesi dönemde alınacak bazı tedbirler, etkili olabilmektedir. Çünkü hamilelik öncesi ve hamilelik döneminde annenin bütün faaliyetlerinden etkilenen çocuk, büyük oranda annenin düşünce tutum ve davranışlarından; tükettiği gıdaların niteliğinden; girdiği ortamların özelliklerinden etkilenmektedir. Bu nedenle çocukta kalıtımsal bir eksikliğin oluşmaması için bu dönemler dikkatli bir şekilde geçirilmelidir.

Eğitimi engelleyen kalıtımsal durumlardan ikincisi ise kibir olarak değerlendirilebilir. Çünkü Gazali’ye göre kibir, aynanın yüzeyine yapışan ve ışığın aynada yansımalarını engelleyen kir ve pas gibidir.⁵⁸⁷ “Kişinin bir günahta ısrar etmesi veya büyüklenmesi, kalbinin kararmasına ve paslanmasına sebep olur. Bu, tıpkı aynanın yüzündeki pas gibidir. Hakkın tecellisine mani olur. Bu durum, kalp için en büyük perdedir. İşte insanların çoğu bu perde ile hakikati görmekten engellenmişlerdir.”⁵⁸⁸

Gazali, gurur ve kibiri kalbin hastalıklarından biri olarak görür ve onda bu hastalık tedavi edilmediği sürece insanın bilgiye ulaşması söz konusu değildir. Çünkü kibir, insanın öğrenmesine sürekli engel olur ve kişiyi ben merkezli kılar. *Mearifu’l-akliyye* isimli

⁵⁸⁵ Gazali, *Mearicu’l-Kuds*, s.78.

⁵⁸⁶ Çelikkaya, *Eğitime Giriş*, s.119; Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, s.332.

⁵⁸⁷ Gazali, *İhya*, III, s.16; *Mearicu’l-Kuds*, s.78.

⁵⁸⁸ Gazali, *İhya*, I, s.377.

risalesinin sonunda bu gerçeği şöyle dile getirir: “Bu kitabı, çekemeyen, kibirli ve dik başlı birinin incelediği gibi değil, düşünen bir öğrencinin incelediği gibi incele ki, eşsiz şeyleri göresin ve kuşkulardan kurtulasın.”⁵⁸⁹

Gazali kibir hastalığını, ‘kişinin mükemmellik bakımından kendisini diğer insanlardan üstün görmesi’ olarak açıklar. Bu anlamda kibir, insanı sürekli gerçeği inkâr etmeye sürükler ve diğer insanları hor görmeye yol açar. Bu hastalığın tedavisi ise temelde peygamberleri taklit etme, imanını gözden geçirme ve gerçek anlamda tasdik etmekle gerçekleşir.⁵⁹⁰

Görüldüğü gibi Gazali, eğitimi engelleyen durumları temelde bu alanlarda incelemiş ve insanın her iki alanda da yeterli tedbirler almasıyla kalıtsal ve çevresel engellerden kurtulabileceğini ifade eder. Özellikle de doğum öncesi dönemde ve doğumu takip eden yıllarda çocuğun gelişimine paralel olarak alınacak tedbirlerle bu durumların ortadan kaldırılabileceğinden bahseder.

b. Çevresel Engeller

Eğitimi engelleyen çevresel faktörler, Gazali tarafından iki aşamada ele alınmaktadır. Bunlardan birincisi, insanın kişisel hayatında kötülüklerde ısrar etmesi, yasak ve günah olan şeylerle kendisini meşgul etmesidir. İkincisi ise, İslam’ın ruhuna uygun olmayan gelenekler ve bu gelenekleri taklit etmektir. Gazali, bu iki aşamayı da beraber inceler ve bunlar arasında bir sebep-sonuç ilişkisinden bahseder.

“Kalpte bilginin oluşmamasının en önemli sebeplerinden biri, günah ve kötülüklerin kalpte toplanmış olmasıdır. Bu günahların kalpte yer etmesiyle, kalbin saflığı ve cilası yok olur ve Hakk’ın orada ortaya çıkması engellenmiş olur. Kalbin bu hali, güneş ışığının kısmen veya tamamen engellenip karartılmasına benzer. Günahla akıl bir arada bulunmaz. Yani günaha yaklaşan kimsenin kalbinde bir karaltı meydana gelir ve bunun izi silinemez. Ancak bu günahın ardından bir iyilik işlenirse, karaltı silinir ve kalbin nuru artar.”⁵⁹¹

⁵⁸⁹ Gazali, *Mearif*, s.79; “Gazali, insanın kalbinde zerre kadar kibir ve gururun varlığını tam bir felaket olarak görür. Çünkü böyle bir insan, kendisi için sevip istediğini, kardeşleri için istemez. Ona göre kibir, insanı yalana sevkeder ve öfkeyle harekete etmesini sağlar. Kibirle beraber kişi ne kadar bilgili olursa olsun sonuçta o kişi cahildir ve insanlar için bir faydası yoktur.”, *İhya*, III, s.423.

⁵⁹⁰ Gazali, *İhya*, III, s.466; *Erbein*, s.158.

⁵⁹¹ Gazali, *Mearicu'l-Kuds*, s.78.

Eğitimsel açıdan günahlar ya da kötülükler, uzun süre tekrarlandığı vakit, artık kişilikte yer bulmaya ve kişiliğin ayrılmaz bir parçası olmaya başlarlar. Bu nedenle Gazali'nin hadisten referansla belirttiği durum, kötülüklerin veya günahların insanda gayri iradi bir sürece girmemesidir. Bunu sağlamanın yolu da, herhangi bir kötülüğün ardında, onu giderecek bir iyilik yapmak ve bu, iyilik temelli davranışı kişilikte daimi kılmaktır.

Çevresel faktörlerden ikincisi, yanlış gelenekler ve bu gelenekleri taklit ederek gerçeklerden uzaklaşmaktır. Toplumların oluşturdukları gelenekler, onların tarihi süreçleri içerisinde edindikleri bilgi ve kültürle oluşmuştur. İmam Gazali'nin bu fikrine: “İnsan var olduğu günden beri şu iki şeyle uğraşmıştır; (a) Kendisine bir gelenekler zinciri oluşturmak, (b) Bunların faydalı etkileri aşınmaya uğradıktan sonra bu gelenekleri yıkmak. Kökleşmiş bir gelenek olmadan uygarlık olmaz. Bu geleneklerin yavaş yavaş değiştirilmemesi durumunda ilerleme olmaz. Buradaki güçlük, kararlılıkla değişebilirlik arasında tam bir denge sağlayabilmektir. Çünkü bir topluluk, geleneklerinin kuşaklar boyunca sabit kalmasına çalıştığı zaman, artık ilerleyemez.”⁵⁹² diyen Gustave Le Bon'un görüşü uygun düşmektedir.

Görüldüğü gibi gelenekler ve bunları taklit etmek bir noktaya kadar eğitimsel değer taşırlar. Çünkü bir toplum, örf ve adetlerini, medeniyetini büyük oranda bu yolla kurar. Eğitimin bu alandaki fonksiyonu da ilerleme ve gelişmeye elverişli olan bu birikimleri gelecek kuşaklara aktarmaktır. Eğitimin temel hedeflerinden biri, millet bilinci oluşturmaktır.

Diğer taraftan Ziya Gökalp'in şu değerlendirmesi, Gazali ile aynı doğrultudadır: “Millet, din, dil, ahlak ve güzellik duygusu bakımından müşterek olan, yani aynı terbiyeyi almış olan fertlerden oluşan bir topluluktur.”⁵⁹³ Böyle bir topluluğun oluşması için, geleneklerin sağlam temeller üzerine kurulması ve bunların gelişmeye elverişli olması gerekir.

İslam'ın ilk dönmeleri, temelsiz ve dayanaksız geleneklerle mücadele ile geçmiştir. Bu durum Kur'an'da şöyle ifade edilmektedir: “*Onlar bir kötülük işlediklerinde, 'Babalarımızı bu kötülük üzerinde bulduk. Allah da bize bunu emretti' derler. De ki, 'Allah kötülüğü emretmez. Allah'a karşı bilmediğiniz şeyleri mi söylüyorsunuz?'*”⁵⁹⁴

⁵⁹² Bon, Gustave Le, *Kitleler Psikolojisi*, Hayat Yay., İstanbul 2005, s.59.

⁵⁹³ Gökalp, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, Meb. Yay., İstanbul 1970, s.22.

⁵⁹⁴ A'raf, 7/28.

Atalarımızı bu yolda bulduk ifadesi insanlığın yüz karası olan, insanlığı gerileten, çürüten ve yok eden en önemli hastalıklardan biridir. Geçmişin yanlışlarını tenkit edemeyen, ölümlerin hâkimiyeti, etkisi altına giren, geçmişin anlayışını tanrılaştıran insanların durumunun ne kadar kötü olduğu gözler önüne serilmektedir. Bir kimse davranışlarını, atalarının davranışları üzerine bilinçsizce bina etmemelidir. Allah da bize bunu emretti ifadesi yanlış eylemlerine mazeret niteliğindedir. Bunun anlamı şudur: Kötüyü iyi göstermek için Allah devreye sokulmakta, kötü fiillerin temelinde ilâhî emrin olduğu vurgulanmaktadır. Öyle anlaşılıyor ki, bu fiilleri işleyenler Allah'ı biliyorlar ve var olduğuna inanıyorlardı. Onların yanlış, kötülüğün temelinde Allah'ın iradesinin olmasını söylemiş olmalarıdır. Babalarımızı bu yolda bulduk, demelerinden anlıyoruz ki, babalarını öne alarak Allah'ın önüne geçirmektedirler. Bunlar bir çeşit taklitçiliğin pençesinde kıvrananların kullandığı ifadelerdir. Onlar da bunun yeterli olmadığını biliyorlar, işi Allah'a bağlamakla davranışlarını meşrulaştırmak istiyorlardı. Böylece kendi dinini öğretmeye çalışanların karşısına, Allah'ı kendi kötü fiilleri için kullananların çıkacağına dikkat çekilmektedir.⁵⁹⁵

Eğitimsel açıdan gelenekler, gelişme ve ilerlemeye engel olmayan yönleriyle ele alınmalı ve bu çerçevede içerisinde geleneklerin aktarımı sağlanmalıdır. Bunun için nakli bilginin sürekli yorumlanması ve bilinçsiz taklide yol açmaması sağlanmalıdır. Aksi durumda sağlıksız ve dayanaksız temeller üzerine kurulu gelenekler, insanların hayatlarına yön vermektedirler.

İnsanın gerçeği anlaması ve yorumlaması zaman içerisinde değiştiğinden, değişime konu olan durumların yeniden yorumlanması sağlanmalıdır.⁵⁹⁶ Her nesil geçmişteki birikimi kendi kavrayışına göre miras almaktadır. Bu nedenle Müslümanlar, geleneklerini daima yeniden tanıyıp keşfetmek, neyi ne için yaptıklarını anlayıp yorumlamak ve bugüne taşımak durumundadırlar.⁵⁹⁷ Bu anlamda gelenekler, yeniden yorumlanma ve değerlendirmeye eğitimin fonksiyonlarından biri olan 'kültür aktarımını' sağlarlar. Bunun sağlanamamasıyla bilinçsiz taklit, insanları mahiyeti tam olarak bilinmeyen kötü durumlara sevk edebilmektedir.

⁵⁹⁵ Bayraklı, *Tefsir*, VII, s.97-100.

⁵⁹⁶ İslam'ın zaman ve şartlara göre bazı farklılıklar göstermesi, zaman ve mekan bakımından evrensel oluşuyla yakından ilgilidir. Çünkü İslam'ın değerler sistemi her çağda kendi sistematiği içerisinde uygulama alanı bulmuş ve temeller sabit kalmak şartıyla uygulamalar bazen değişikliklere uğrayabilmiştir. Bkz., Güngör, Erol, *İslamın Bugünkü Meseleleri*, Ötüken Yay., İstanbul 2005, s.78.

⁵⁹⁷ Bilgin, Beyza, *Eğitim Biliği ve Din Eğitimi*, Gün Yay., Ankara 1998, s.3.

Bu bilgiler ışığında Gazali'nin eğitime engelleme koyması açısından gelenekler ve bunun doğal sonucu olan taklide bakışını anlamaya çalışalım. Gazali, öncelikli olarak geleneğin oluşumunda topluma önderlik etmesi gereken âlimlerin rolünü eleştirerek işe başlar. Çünkü ona göre bir toplumun temel taşlarından biri, âlimlerdir. Geleneğin oluşması ve aktarılmasında bu âlimler etkin bir rol oynarlar. Kendi dönemindeki âlimlere yönelik olarak Gazali, şu değerlendirmede bulunur: “Peygamberlerin varisleri ünvanlarıyla yol göstericiler olması gereken âlimler artık kalmadı ve onların yerini, görüntülerinin gerisi bulunmayan âlim müsveteleri kaldı. Şeytan bunların birçoğunu tuzağına düşürdü ve bu nedenle onlar isyan içerisine daldılar. Dünyalık çıkar peşinden koştukları için, iyiyi kötü, kötüyü de iyi gösterdiler. Dine zarar verecek bir gedik açıldı ve karanlığa yol açacak bir tehlike ortaya çıktı. Bu nedenle, kaybolan bilgileri canlandırmak için bu eseri (*İhya*) yazmayı gerekli gördüm.”⁵⁹⁸

Gazali, toplumsal hareketliliği kontrol etmesi gereken âlimlerin, bu amaçları dışına çıkmasıyla, bilinçsiz taklidin güç kazanacağını ve sonuç olarak insanların sonu belirsiz bir yola koyulacağını belirtir. Toplumu bu felaketten kurtarmanın yegâne yolu da gerçek âlimlerin yetişmesi ve topluma önderlik yapmasıdır. *İhya*, bütünlük içerisinde incelendiğinde görülecektir ki, kişisel ve sosyal her alanla ilgili kurtuluş formülleri içermektedir. Bunlar ayet ve hadisler ışığında kapsamlı bir şekilde incelenmiş ve bir insan için gerekli olan her konuyu ihtiva etmektedir. Bunun en önemli fonksiyonu, topluma bütün uygulamalarında bilinç kazandırmak ve bilinçsiz taklitçiliği ortadan kaldırmaktır. Çünkü bilinçsiz taklidin yaygınlaştığı bir toplum ve onun oluşturduğu bireylerden bir gelişme ve ilerleme beklemek neredeyse imkansızdır. Bu nedenle bir toplumun gelişmesindeki en önemli etkenlerden biri, toplumun gelişmesine engel olabilecek köksüz gelenekleri ortadan kaldırmak ve onların yeni yetişen nesillere aktarımını engellemektir.

Gazali, eğitimin önündeki en büyük engellerden biri olarak ‘telkine dayalı bilinçsiz taklit’i gösterir. Ona göre bu taklit, kişinin eğitilmesi ve geliştirilmesinde en büyük engeldir.⁵⁹⁹ İnsanın böyle bir yol tutması, en alçak seviyelerden biri olarak görülür.

⁵⁹⁸ Gazali, *İhya*, I, s.16.

⁵⁹⁹ Gazali, *Munkuz*, s.579; Gazali, bilinçsiz taklidin insan hayatının tamamını yönlendirdiğini ve dini anlamda kişide değiştirilemez davranışlara yol açtığını belirtir. Konuyla ilgili şu hadisi örnek gösterir; “Her doğan kişi fitrat üzere doğar. (Daha sonra) Anası ve babası onu Yahudi, Hristiyan veya Mecusi yapar.”, Buhari, *Cenaiz*, 80; Müslim, *Kader*, 25; Tirmizi, *Kader*, 5.

“Allah’ın yarattığı şu âlemde, inandığı hakkı bırakıp herhangi bir bilgi ve araştırmaya dayanmaksızın batılı tasdike koşan kimsenin seviyesinden daha düşük hangi seviye olabilir mi?”⁶⁰⁰

“Taklit, kulaktan dolma bir fikre bağlanıp da sadece taklit ettiği fikrin üzerine titremek, nefsinde sadece duyduklarına taassup yoluyla yer verip ısrar etmek, basiret ve müşahade ile ona vasil olmaya yanaşmamaktır. İşte böyle bir kimseyi inancı bağlamış bulunur. Ve bir türlü inanç bağlarından kurtulup ötelere adım atamaz.”⁶⁰¹

Bir eğitimci olarak Gazali, kendi toplumunun düştüğü durumu, körü körüne geleneklere bağlanma şeklinde açıklamış ve bunun insan için bir felaket olacağını belirtmiştir. Bunun giderilmesinin yolunun da, topluma önderlik edecek gerçek âlimlerin, toplumu aydınlatması ve onları eğitmesidir.

Gazali, bilinçsiz taklitçiliği bizzat kendisinin de yaşadığını belirtmekte, bundan kurtulmanın da oldukça zor ve sıkıntılı olduğunu aktarmaktadır. Fakat bunu başarmanın mutluluğunu da kendisi yaşamıştır.⁶⁰²

Gazali’nin bütün hayatı, kendi toplumundaki ‘bilinçsiz taklit’ uygulamalarıyla mücadeleyle geçmiş, bunda büyük oranda başarılı da olmuştur. Kendisinin de bahsettiği gibi inançta taklit, insan düşüncesinin donma noktasına gelmesine, inanç ve davranışlarda monotonlaşmaya yol açmaktadır. Hatta gelenekleri hiçbir tenkide tabi tutmadan olduğu gibi kabul etmek Kur’an’da yasaklanmıştır.⁶⁰³ Aynı zamanda Kur’an, gerçeği aramayı, mü’min bir insanın özelliği olarak sunmaktadır.⁶⁰⁴ Bu nedenle ideal bir toplum, taklit bağlarından sıyrılmış, işlerin hakikat ve özünü kavrayan, eleştiren düşünebilen insanlardan oluştuğu sürece şekillenebilir. Böyle bir toplumda gelenekler, sağlıklı ve köklü temeller üzerine kuruludur ve bunları uygulamanın temel dayanakları toplum tarafından bilinmelidir.

⁶⁰⁰ Gazali, *Tehafüt*, s.2.

⁶⁰¹ Gazali, *İhya*, I, s.377.

⁶⁰² Gazali, *Munkız*, s.579.

⁶⁰³ “Yahut "Daha önce babalarımız Allah'a ortak koştu, biz de onlardan sonra gelen bir nesildik (onların izinden gittik). Bâtil işleyenlerin yüzünden bizi helâk edecek misin?" dememeniz için (böyle yaptık).” A’raf, 7/173.

⁶⁰⁴ “Tâğüt'a kulluk etmekten kaçınıp, Allah'a yönelenlere müjde vardır. Kullarımı müjdele: O kullarımı ki, onlar sözü dinlerler, sonra da en güzeline uyarlar. İşte onlar, Allah'ın doğru yola ilettiği kimselerdir. Gerçek akıl sahipleri de onlardır.”, Zümer, 39/17-18.

Eğitimi engelleyen çevresel faktörler, yine eğitim yoluyla ortadan kaldırılabılır. Düşünen ve üreten insanlar yetiştirmekle, bu engeller, kısa sürede yok olabilirler. Genelde eğitimin ve özelde din eğitiminin amacı, toplumda taklit unsurlarını kaldırmak ve bunların yerine bilinçli inanç ve davranışları hâkim kılmaktır. Bunu sağlamak için, topluma önderlik yapacak ideal öğretmen ve öğrencilerin yetiştirileceği bir eğitim sistemi kurmak ilk adım sayılabilir. Çünkü inanç ve davranış yönüyle bozulmuş ve saptırılmış bir toplumu ancak, bu insanlar *İhya* edebilirler. Gazali'nin bütün hayatı, kaybolan değerleri yeniden kişisel ve sosyal düzeyde ele alıp, bunları hakim kılma gayretiyle geçmiştir. Bu nedenle *ihya*, bir toplumun kendi özeleştirisini yaparak, kaybettiği köklere dönme hedefi taşıır. Bunun sağlanması için insanların, bilinçsiz ve temelsiz taklit unsurlarından arınmaları ve tefekküre dayalı bir hayat yaşamaları zorunludur.

D. EĞİTİMİN MUHATAPLARI: ÖĞRETMEN VE ÖĞRENCİ

İslam düşüncesinde, öğretmen ve öğrenci, çeşitli yönleriyle incelenmiş, ortak bir fikir olarak, bu iki meslek alanının en şerefli meslekler olduğu ifade edilmiştir.⁶⁰⁵ Bunda çeşitli ayet ve hadislerin konuyla ilgili değerlendirmeleri etkili olmuş ve İslam geleneğinde her iki mesleğe kutsallık atfedilmiştir. Çünkü Peygamberimiz kendisini bir öğretmen olarak tarif etmiş ve bu yönüyle öne çıkmıştır. “Ben gerçekten bir öğretmen olarak gönderildim.”⁶⁰⁶ hadisi bu eğitimin kutsallık boyutunu göstermektedir. Gazali, eğitimcilik ve onun fonksiyonu konusunda Ebu Derda'dan şu rivayette bulunur: “Öğretmen ve öğrencisi hayırda ortaktırlar. Bu nedenle ya öğreten ya öğrenen ya da bunları dinleyen ol. Bunların dışında kalırsan helak olursun.”⁶⁰⁷

İslam düşüncesinde eğitim yaratıcıdan başlamakta ve insanlara doğru aşamalı bir yol izlemektedir. Bu sıralama, Allah'tan başlayıp, melekler, peygamberler, anne-baba ve öğretmenlerle devam eder. Bu anlamda ilk eğitici ve öğretici Allah'tır. “Allah, ilk

⁶⁰⁵ İbn Sahnun, *Eğitim ve Öğretimin Esasları* (çev. M. Faruk Bayraktar), İfav., İstanbul 1996, s.39; İbn Cema, B. Sa'dullah, *Tezkiretu's-Sami ve'l-Mütekellim fi Edebi'l-Müteallim* (İslam Geleneğinde Öğretmen-Öğrenci), (çev. M. Şevki Aydın), Marifet Yay., İstanbul 1998, s.43; Zernuci, *Ta'limu'l-Müteallimin*, s.13; İslam'da öğretmen yetiştirme, ilahi bir emir olup (Tevbe, 9/122) her türlü ihtiyaçtan önce gelir. Bu sebeple Müslümanlar içerisinde, sürekli terbiye ve aydınlatma işiyle görevli kişilerin bulunması zorunludur. Bkz., Özbek, *Bir Eğitimi Olarak Hz. Muhammed*, s.81.

⁶⁰⁶ İbn Mace, *Mukaddime*, 17; “Allah beni zorlaştııcı ve şaşırtıcı olarak değil; eğitimci ve kolaylaştııcı olarak gönderdi.”, Müslim, *Talak*, 4.

⁶⁰⁷ Gazali, *İhya*, I, s.25.

öğretmendir (muallimul evvel), Cebrail ikinci öğretmen, Peygamberler ise üçüncü öğretmenlerdir. Bütün insanlar bu silsile yoluyla ilmi elde ederler.”⁶⁰⁸ Gazali, Allah’tan başlattığı eğitim faaliyetini, peygamberlere vahiy getirmekle görevli meleğin, bu eğitim faaliyetini yerine getirmesiyle öğreticilik rolünü üstlendiğini ifade eder. Peygamberlerin gönül hastalıklarının tedavi edicisi olması ve Allah’tan almış olduğu her şeyi tebliğle görevlendirilmesi, eğitim silsilesinde üçüncü aşamayı temsil eder.⁶⁰⁹

Gazali, bu üç aşamayı sistematik olarak ele alır ve anne-babalarla öğretmenlerin bu kaynaktan gelen bilgiler ışığında eğitimi devam ettirmelerini gerekli görür. Bu anlamda eğitimciler için, ‘Muallim’, ‘Âlim’, ‘Şeyh’ ve ‘Müeddib’⁶¹⁰ gibi kavramlar kullanır. Bütün bunların ortak noktası ise, *İhya* edilmiş toplumun temel taşlarından birini oluşturmuş olmalarıdır. Gazali, eğitimciliği ‘en şerefli iş’ olarak görür. Onun eğitimciliğe bu derece önem vermesi, toplumun gelişmesi ve ilerlemesinde eğitimci âlimlerin kilit bir rol oynamasından kaynaklanmaktadır. Bu eğitimcilerin toplumda amaçlarından sapmaları, huzur ve mutluluğun, güvensizliğe dönüşmesi ve hidayetin toplumdan uzaklaşmasına sebep olur.

“Bil ki, hak yolun kılavuzları, peygamberlerin varisleri bulunan ve bilgileri ile amel eden gerçek âlimlerdir. Bu âlimler, yeryüzünde yok denecek kadar azdır. Ancak âlim kılığına bürünen birçok kişi, ortalığı kaplamıştır. Bunların çoğu da şeytana esir olarak azgınlığa, tembelliğe ve yanlışlıklara dalmıştır. Bunlar geçici dünya menfaatlerini toplamaya girişmişlerdir. Allah’ın iyi dediğini kötü; kötü dediğini iyi görürler. Yeryüzünde hidayete götüren âlimler neredeyse silinmiştir.”⁶¹¹

Gazali, kendi döneminin eğitim ve bilgi anlayışına bazı eleştiriler getirerek ideal anlamda bir eğitimcinin ve bunun yetiştireceği öğrencinin özelliklerini eserlerinde ayrıntılı bir şekilde inceler. Bütün eserlerinde üzerinde durduğu konu, toplumu yetiştirecek eğitimcilerin kalitesinin, toplumun kalitesiyle orantılı olduğudur.

1. Başarılı Bir Öğretmenin Özellikleri

“Öğretmenin hakkı, babanın hakkından daha önemlidir. Çünkü baba çocuğunun dünyalığını düzenlemek için vardır, öğretmen ise hem dünyasını hem de âhretini kurtarmak

⁶⁰⁸ Gazali, *Kıyasu'l-Müstekim*, s.196.

⁶⁰⁹ Gazali, *Munkız*, s.601; *İhya*, I, s.156.

⁶¹⁰ Gazali, *İhya*, I, s.24, 93, 459; III, s.505; *Mizan*, s.259, 260, 328, 344; *Kıyasu'l-Mustekim*, s.195;

⁶¹¹ Gazali, *İhya*, I, s.16.

için uğraşır.”⁶¹² iddiasında bulunan Gazali, öğretmene ve eğitime olan bakışını belirlemektedir. Ona göre, insanlara yeni bir şeyler öğretmek ve onları eğitmek, temel erdemlerden biridir.⁶¹³ Bu gerçeği, Nureddin Topçu, “Devletleri ve medeniyetleri yapan da yıkan muallimlerdir.” şeklinde ifade etmektedir.⁶¹⁴

Gazali, *İhya*'da eğitimcilik ve bunun gerekliliği konusunda uzun açıklamalarda bulunur. Konuyu ayet ve hadislerle destekleyen Gazali, eğitimcilerin gerekliliği konusunda şu ayeti örnek gösterir: “*İnananların hepsinin birden savaşa çıkmaları doğru değildir. Onların her kesiminde bir gurubun, dinden derin bilgiler edinmek ve sefere çıkan topluluk geri döndüğünde korunmaları ümidiyle onları uyarmak için, arkada kalmaları gerekmez mi?*”⁶¹⁵ Ayet, savaş durumunda toplumu ayakta tutacak din görevlileri ve bilgi adamlarının iman, bilgi ve teknik bakımdan savaşan topluluğu ve geride kalan grubu beslemelerini ifade etmektedir. Bu anlamda savaş durumunda bile eğitim ve öğretimi sağlayacak olan öğretmenler, kendi görevlerinin başında kalmak durumundalar. Böylece öğretmenlik, cihattan üstün bir yer edinmiştir.

Öğretmeni toplumun temel taşlarından biri olarak gören Gazali, kendi bildiklerini çevresine aktarmayan, yani görevini yapmayan bir öğretmenin, haram ve yasak bir hayat yaşadığını ifade etmektedir.⁶¹⁶ Gazali, bu anlamda öğretmeni sürekli çevresini aydınlatan ve geliştiren rolüyle, toplumda önder bir konuma yerleştirir. Bu konumdaki bir öğretmenin belli şartlar taşımasını da zorunlu görür. Yani öğretmenin, bu görevi üstlenirken, belli bazı

⁶¹² Gazali, *Mizan*, s.363.

⁶¹³ Gazali, *Mizan*, s.328; *Bidayetu'l-Hidaye*, s.423; *Minhacu'l-Abidin*, s.30, 31.

⁶¹⁴ Topçu, Nureddin, *Türkiye'nin Maarif Davası*, Çeltüt Matbaası, İstanbul 1960, s.19.

⁶¹⁵ Tevbe, 9/122; “Ayetteki talimat, her ne kadar özellikle *din* alanındaki bilgilenmeden söz ediyor gibi ise de, aslında her türlü bilgilenme için olumlu bir yüklem taşımaktadır -Kur'an'ın hayatın manevî yanıyla dünyevî yanı arasında herhangi bir ayırıcı sınır çekmediği, fakat bu iki alanı tek ve aynı realitenin değişik iki yüzü olarak değerlendirdiği göz önünde bulundurulursa bu husus daha iyi anlaşılacaktır. Pek çok ayetiyle Kur'an inanan kişiyi tabiatı her yanıyla müşahede etmeye ve onun değişik fenomenlerinde, bağlı olduğu yasalarda Allah'ın yaratıcı etki ve kudretini fark edip kavramaya çağırmakta, insanı harekete geçiren saikler, davranışlarının altında yatan içsel dürtüler hakkında derin ve sağlıklı bir görüş kazanması için onu tarihin verdiği ders üzerinde tefekkür ve teemmüle sevk etmektedir. Zihinsel (intellectual) etkinlik hem Allah'ın istek ve iradesini daha iyi anlamanın güvenilir bir yolu olarak, hem de -ahlakî bilinç ve duyarlılıkla pekiştirildiği takdirde- Allah'a kulluk etmenin en sağlam ve güvenilir yolu olarak öngörülmektedir. Sonuç olarak, inananların “Din hakkında derin ve sağlam bilgi elde etmek için çaba göstermeleri”ne ilişkin yükümlülükleri (*li-yetefekkahû fi'd-dîn*) ve bu çabalarının ürününü inanan kardeşleriyle paylaşmaları, bilgilenmenin pratik uygulaması da dahil, her çeşidini içine almaktadır.”, Esed, *Kur'an Mesajı*, s.386; Benzer değerlendirmeler için bkz., Kutub, *fi Zilali'l-Kur'an*, III, s.1740-41.

⁶¹⁶ Gazali, *İhya*, I, s.25; Gazali, bildiği konuları çevresiyle paylaşmayan insanların büyük bir sorumluluk içerisine girdiklerini belirtir ve şu ayeti kaynak olarak gösterir: “Kendilerine Kitap verdiklerimiz onu, öz oğullarını tanıdıkları gibi tanırlar. Buna rağmen onlardan bir grup bile bile gerçeği gizlerler.”, Bakara, 2/146.

özellikleri de taşıması zorunludur. Gazali, zihninde ideal bir öğretmen ve âlim portresi çizmekte, fakat öyle görünüyor ki, kendi dönemi de dâhil olmak üzere, günümüze kadar bu özellikleri taşıyan eğitimciler çok sınırlı oranda yetişmişlerdir. Çünkü onun sisteminde ideal anlamda bir eğitimcinin şekillenmesi, İslamı bütün hayatında yaşamasına bağlıdır.⁶¹⁷

Gazali'nin ideal bir eğitimci portresi, 'Âlim kişinin yok olmasıyla, âlemin de yok olduğu.'⁶¹⁸ ilkesine dayanır. Çünkü onun eğitim ilkelerinden biri de fayda, yani uygulanabilirliktir. Bu anlamda Gazali, gerçek bir eğitimciyi, halkın bilgi ve görgüsünden faydalandığı, dersleriyle, telif eserleriyle, uygulamalarıyla halkı aydınlatan kişi olarak tarif eder.⁶¹⁹ Gazali, eğitimci bir kişilikte olması gereken özellikleri, kısaca ele almış ve bunlarla ilgili açıklamalarda bulunmuştur. Bunları kısaca ele alıp değerlendirmeye çalışacağız.

a. Eylem Söylem uyumu

Gazali, mutlak anlamda salt bilgiyi, uygulamaya konulmadıkça değersiz görür ve bu bilginin, bilgi sahibi de dâhil olmak üzere kimseye fayda sağlayamayacağını belirtir. Çünkü Gazali'de bilgi beraberinde uygulama ve eylemi de getiren yapısının ötesinde, bu pratikler olmadıkça tamamen faydasız bir konumdadır. Gazali, bilgiyle donanan ve kendi döneminin bütün bilgi birikimini elde eden insan ile en iyi silahlarla kuşanmış savaşçılar arasında bazı benzerlikler kurar. Bir savaşçı, sahip olduğu üstün silahları kullanmadıkça, düşmanlarına karşı başarılı olamaz. Bunun gibi ilmiyle amel etmeyen ve bunu çevresine aktarmayan kişi de, silahlarını kullanmayan savaşçı gibidir. Sahip olduğu silahlar kendisine hiçbir fayda sağlamaz. "Yüz sene bilgi okusan, bin kitap yazsan, bunları uygulamadıkça Allah'ın rahmetine layık olamazsın."⁶²⁰

Gazali'nin öğretmene bakışı ve öğretmenden beklentileri tamamen bildiklerini yaşama ve bunlara işlerlik kazandırmayla ilgilidir. Bu görüşüyle Gazali, aslında öğrenmenin prensipleri konusunda modern yaklaşımlarla aynı paralelde fikir belirtmiştir. 1996 yılında bir araya gelen '21. Yüzyıl Uluslar arası Eğitim Komisyonu' eğitimin temel prensiplerini, ya da eğitimin neden yapılması gerektiği konusunda bazı ilkeler belirlemiştir. Bu ilkeler, 'hangi tür eğitim ve din eğitimi, geleceğimizi şekillendirmek için gereklidir?' sorusunun cevabı

⁶¹⁷ Nicholson, R.A., *A Literary History of Arabs*, Cambridge University Pres, Cambridge 1979, s.383.

⁶¹⁸ Gazali, *İhya*, III, s.444.

⁶¹⁹ Gazali, *İhya*, I, s.23, 459; *Mizan*, s.363; *Bidayetu'l-Hidaye*, s.423.

⁶²⁰ Gazali, *Eyyühe'l-Veled*, s.275; Gazali, bilgi-amel ilişkisini çeşitli ayetlerle destekler ve uygulamadan yoksun bir ilmin hiç kimseye fayda sağlamayacağını belirtir.

niteliğindedir ve temel olarak eğitimde şu hedefler benimsenmiştir: (a) Bilmek için öğrenme, (b) Yapmak için öğrenme, (c) Birlikte yaşamak için öğrenme ve (d) Olmak için öğrenme. Sayılan bu ilkeler, insanın bütün yeteneklerini kullanma ve yeteneklere işlerlik kazandırmayla ilgili olduğundan, bir bütünlük içerisinde olmak durumundadır.⁶²¹ Modern eğitimdeki bu bütünlük uygulaması, Gazali’de daha kapsamlı bir şekilde ele alınmış ve bütün bu aşamalar bir adım ileriye geçecek şekilde düzenlenmiştir.

Gazali, hem dini konularda hem de sosyal alanlarda, temel problem olarak, (a) bilgi, (b) bu bilgiyi uygulama⁶²² ve (c) uygulamaları halka yansıtma olarak ele almaktadır. Buradaki temel amaç, bilmekle yaşamak arasındaki bu ilişkiyi, sosyal hayata yansıtma ve kişiyle toplum arasında bilgiye dayalı sarsılmaz bir ilişki kurmaktır. Eğitimcilikteki bu aşama, bilme ve yaşamın geliştirilerek bir ışık kümesi gibi etrafına yayılmasıdır. Kendi döneminin âlimlerine getirdiği eleştirilerde, bu ilişkinin oldukça zayıf bir düzeyde olduğunu belirtir.⁶²³ Kendisinin de bazı dönemlerde bu hastalığa tutulduğunu belirten Gazali, özellikle dini bilgiler noktasında bu konuda büyük eksikliklerin bulunduğunu ifade eder.⁶²⁴

Dinin, bilmenin ötesinde yaşamaya yönelik boyutunun daha önemli ve uygulanabilir olduğunu belirten Gazali, bunu sağlayacak kişilerin de ancak bilgi, söylem ve eylem bütünlüğü olan eğitimciler olabileceğini belirtir. Salt bilgiye dayalı uzmanlaşma ve bu alanlarda derinleşme, kişiye Allah katında bir değer kazandırmaz. Eğer kişi bir bilgi dalıyla meşgul olduğu için kendisinin ayrıcalıklı bir konumunun olacağını düşünüyorsa, bu açık ve bariz bir aldanmadır.⁶²⁵ Bu aldanma, “*Nefsini tezkiye eden kurtulmuş; onu kötülöklere gömen*

⁶²¹ Schreiner, Peter, “*Modals of Religious Education in Schools in Europe*”, Statement for the Strategy Development Seminar of the Oslo Coalition on Freedom of Religion or Belief, Oslo 2002, s.1-2; Schwartz, Lita Linzer, *Educational Psychology; Focus on the Learner*, Hol Brook Press, Boston 1982, s.491; Adler, bilgi ile bilgiyi hayata geçirme arasında doğrudan bir ilişki görür ve kişinin eylemsel bütünlüğünü zorunlu görmüştür: “Bir bireyin kendisi hakkında düşündüğü ve söylediği şeyler tamamen önemsizdir. Bundan hiçbir souca varamayız. Bizim asıl değerlendirmemiz gereken, tavır ve davranışlardır.”, Adler, Alfred, *Eğitimi Zor Çocukların Psikolojisi* (çev. Ç.Yadigar Türkeli), İstanbul 2000, s.19.

⁶²² Gazali, amel yani bilginin davranış boyutunu, nefsi sitekleri eğitmek, güdülerini bastırmak ve aklın onlara egemen olması anlamıyla ele alır. Kişinin dünyaya ait zevklere ancak bilgi ve amelle ulaşacağı gerçeği, Gazali’de yoğun bir şekilde işlenmiştir., Gazali, *Mizan*, s.190, 192.

⁶²³ “Bildiği ile amel etmeyenin bilgisi aleyhinde delil olacaktır. Çünkü kıyamet gününde en ağır cezayı görecektir olanlar, bilgisinden Allah’ın kendisini faydalandırmadığı alimdir.”, Gazali, *Eyyühe’l-Veled*, s.275.

⁶²⁴ “Daha sonra hangi niyet ile ders verdiğim üzerinde düşündüm. Burada niyetimin sırf Allah rızası için olmadığını gördüm. Beni ders vermeye iten temel sebebin makam sevgisi ve şöhret tutkusunu olduğunu anladım. Durumumun böyle olduğunu görünce, çok tehlikeli bir uçurumun kenarında bulunduğuma kesin olarak inandım. Eğer durumumu hemen düzeltmeye girişmezsem ateşe yuvarlanmak üzereydim.”, Gazali, *Munkız*, s.595.

⁶²⁵ Gazali, *el-Kesf ve’t-Tebyin fi Ğururi’l-Halki Ecme’in*, Mektebetu’t-Tevfikiyeye, Kahire 1422, s.465.

ise kayıptadır.”⁶²⁶ ayetiyle açık bir şekilde ifade edilmektedir. Çünkü Allah, ‘Onu nasıl tezkiye edileceğini bilen bunu insanlara öğreten kurtulur.’ buyurmamıştır. Bu açıkça göstermektedir ki, insan bilmeyi bir değer olarak benimsemeli ve bunu hayatına uygulamalıdır.⁶²⁷ Bu anlamda nazari bilgilere dalarak pratik ameli bilgileri ihmal etmek bir insan için uygun değildir.⁶²⁸

“Bilgi ancak amel etmek için istenir. Eğer amel etmeye ihtiyaç olmasaydı, bu bilgilerin hiçbir kıymeti olmazdı. Bu durum şu örnekle açıklanabilir: Kendisinde bir hastalık bulunan kişinin tedavisi için birçok maddeden oluşan bir ilaca ihtiyaç vardır. O maddeleri de ancak usta doktorlar tanıyabilir ve bu karışımı hazırlayabilirler. Bu kimse doktoru bulmak için memleketinden ayrılır ve doktorla karşılaşır. Doktor ona ilacın nasıl hazırlandığını öğretir. İlaç karışımının çeşitlerini ve miktarını ayrıntılı bir şekilde öğretir. Hasta, almış olduğu reçeteyi durmadan çoğaltır ve bunu başkalarına öğretir. Fakat o ilacı içmek ve kullanmak istemez. Acaba bu insanın çabası, kendisinde bulunan hastalığına bir fayda sağlar mı? Eğer o adam tarifi bin nüshasını yazar ve onu bin hastaya öğretse ve hepsi de şifa bulursa onun hastalığına bir fayda sağlamaz. Bundan kendisinin bir fayda sağlamanın yolu, bu karışımı kendisinin kullanmasıdır. İşte ilmi güzelce öğrenip o bilgile amel etmeyen kişinin durumu da böyledir.”⁶²⁹

Görüldüğü gibi Gazali, amel ve uygulamadan yoksun bir bilgi türünü tamamen geçersiz görür. Onun bilgiye yüklediği değer de tamamen uygulama ve pragmatik bir fayda sağlamanıyla ilgilidir. “Amel eden âlim insanlar içerisinde en değerli olanıdır.”⁶³⁰ düşüncesiyle Gazali, bilgi-söylem-eylem üçlüsünün gerekliliği üzerinde durur. Bu üçlü yapının gerçekleşmesi için, kişinin öncelikle kalbi temizliğini sağlamanın ve bilginin kalbe doğması için gerekli önlemleri alması gerekir. Çünkü kalbe bilginin oluşumunu engelleyen hususlardan biri de kişinin günahlara dalması ve bu şekilde kalbinin kararmasıdır.⁶³¹ Böyle olunca amel, bilginin oluşum sürecinde olmazsa olmaz etkenlerden biri olarak ortaya

⁶²⁶ Şems, 15/10.

⁶²⁷ Gazali, *el-Keşf ve't-Tebyin*, s.465-466.

⁶²⁸ Gazali, *Mizan*, s.227.

⁶²⁹ Gazali, *İhya*, III, s.476; Gazali aynı örneği, *el-Keşf ve't-Tebyin* (s.466) isimli eserinde de vermekte ve bilginin pratiğe dönüşümünü ısrarla belirtmektedir.

⁶³⁰ Gazali, *Mizan*, s.192; *Eyyühe'l-Veled*, s.275.

⁶³¹ Gazali, *İhya*, III, s.16; *Mearicu'l-Kuds*, s.78; “Kalp, kötü huylardan temizlenmezse, oraya güzel huy ve vasıfların dolmasına yer kalmaz. Bu nedenle önce kendi halini düzeltmek için uğraşmalısın. Çünkü yeryüzü ancak fazlalık otlardan temizlendikten sonra ekilir ve verim alınır.”, Gazali, *İhya*, I, s.62-63.

çıkılmaktadır. Hatta konuyla ilgi olarak Gazali, bildiği ile amel eden kimseye, Allah'ın bilmediklerini de öğreteceğini belirtir ve bilgi-davranış ilişkisini, yeni bilgileri elde etmede bir yöntem olarak benimser. Gazali, ancak bu şartları taşıyan kişinin eğitimcilik yapabileceğini, aksi durumda kişinin faydadan ziyade zararının olacağını belirtir. “Eğitimci, bildikleriyle amel etmelidir. Sözleri, işlerini yalanlamamalıdır. Çünkü insandaki bilgi, sezme duygusu ile bilinir. İnsanın yaptığı işler ise, gözle görüldüğünden daha çok göze batar. Yapılan iş, ilme aykırı düşünce, irşada ve doğruluğa engel olur. İnsan bir işi yapar da insanlara onu yapmamalarını söylerse, bu davranış, helak eden bir zehir olur.”⁶³² Bu anlamda bildiği ile amel etmeyen ve bunu hayata geçirmeyen kişi, Gazali tarafından ‘fâsık âlim’ olarak nitelendirilmiştir.⁶³³

Gazali, bu noktada eğitimcinin yetişmekte olan çocuğa şekil verme ve onu yönlendirme görevinden bahseder. Ona göre eğitimcinin çocuklara karşı durumu, çamura şekil veren kalıp veya bir çubukla onun gölgesi gibidir. Şekil verecek kalıp olmayınca çamurun şekil alamaması; çubuk eğri olunca gölgesinin de eğri olması gibidir. Başarılı bir eğitim için öncelikle, kalıbın ve çubuğun düzgün olması gerekir. Bunun gibi başarılı bir eğitim için de eğitimci kişinin bilgi-söylem-davranış ilişkisinde tutarlı olması gerekir. Bu şartları taşıyan eğitimcilik, değer bakımından zirvededir. “Başkasına öğretme hali, en şerefli durumlardan biridir. Bilen ve bildiği ile amel eden, bunu başkasına da öğreten kimse, göklerdeki melekler arasında üstün bir yere sahip olur. Çünkü o, bizzat kendi bünyesinde bir ışık iken başkasına da ışık veriyor. Ayrıca bir misk kokusuna da benzer. Kendi maddesi kendisi için hoş bir koku olduğu halde başkasına da hoş koku verir.”⁶³⁴

Gazali'nin eğitimci, ya da topluma önderlik yapacak âlim portresi, tamamen bilgiyi gerçek hayata yansıtmak ve buna uygulama alanı oluşturmakla ilgilidir.⁶³⁵ Gerçek bir eğitimci bilgiyi kendi hayatında içselleştirerek uygulamalı ve bunun sonucu olarak uygulamalarını halka yansıtmalıdır. Bu sürecin aksaması durumunda başarılı bir eğitim faaliyeti yürütülemez. Bu nedenle Gazali, kendi hayatında uygulanmayan hiçbir bilgi ve davranışın sadece anlatıma

⁶³² Gazali, *İhya*, I, s.85.

⁶³³ Gazali, *Tehafüt*, s.212; *İhya*, I, s.85-86; *The Letters of Al-Ghazzali*, s.65.

⁶³⁴ Gazali, *İhya*, I, s.82, 85; Gazali, gerçek anlamda bir eğitimciyi bilgi-davranış boyutuyla ele alır: “Hak yolunun kılavuzları, peygamberlerin varisi olan ve bilgileri ile amel eden âlimlerdir.”, *İhya*, I, s.16; Gazali, kendileri uygulamadıkları halde başkalarına bunu anlatan insanlarla ilgili olarak da ağır ithamlarda bulunur ve şu ayeti hatırlar: “Sizler Kitab'ı okuduğunuz (gerçekleri bildiğiniz) halde, insanlara iyiliği emredip kendinizi unutuyor musunuz? Aklınızı kullanmıyor musunuz?”, Bakara, 2/44.

⁶³⁵ Bkz., Watt, W. Montgomery, “*Abu Hamid Al-Ghazzali*”, *Encyclopedia of Religion*, V, Newyork 1987, s.542; Nanic, Senad, *al-Ghazzali's Natural Philosophy*, Zagreb 1998, s.73-74.

dayalı olarak aktarılmasını sakıncalı görür. Eğitimin ilkelerinde bahsettiğimiz ‘aktivite ilkesi’ bu anlamda Gazali düşüncesinde kilit bir konumdur. Bu ilke temel olarak kişinin öğrendiklerini uygulamayı ve bunarı davranışa dönüştürmeyi gerektirir.

b. Örnek Olma

Eğitim yoluyla elde edilen bilginin uygulamaya konulabilmesi ve bu bilgi türünün kıymet ifade etmesi için, mutlaka onu davranışa dönüştürecek bir modele ihtiyaç duyulur. Bu yolla kişi, hem öğrendiklerinin doğruluğu konusunda emin olmakta hem de öğrendiklerini içselleştirerek davranışlarında süreklilik kazanmaktadır.

Muhammed Kutub, “Eğitimde örnek, bütün araçların en etkilisi ve başarıya en yakın olanıdır.”⁶³⁶ iddiasıyla, model yoluyla öğrenmenin önemine dikkat çekmektedir. Özellikle de davranış eğitiminde bu yöntem, sorunları çözme, ilgiyi istenilen alana çekme, kendi davranışlarına kaynak arama konularında önemli bir yere sahiptir. Kişi, kendi isteği çerçevesinde ilgi duyduğu ve kendisine model olarak benimsediği insanlardan, öğrenme yoluna gider.⁶³⁷ Bu yolla öğrenme, hem öğrenen hem de öğreten açısından bir ruh birliğini beraberinde getirir ki bu, eğitimin başarıya ulaşması için zorunludur.⁶³⁸

Model yoluyla öğrenme, özellikle de çocukluk dönemi eğitimi etkilemektedir. Çocuğun davranışlarını açıklayabilmek için, çocuğun gelişme çevresinde gördüğü ‘model davranış’lara bakmak gerekir. Sürekli küfür eden kavgacı bir kişinin çocuğu, çok büyük bir olasılıkla küfürbaz ve kavgacı olur. En gergin durumlarda soğukkanlılığını koruyan ve ağırbaşlılıkla sorunlara yaklaşan başka bir kişinin çocuğu ise, babasından gördüğü modelin etkisi altında, soğukkanlılıkla ve kavga etmeden ilişkilerini sürdürür.⁶³⁹ Bu durum, model almada özdeşleşmenin, çocuk gelişimindeki etkisini göstermektedir. Özdeşleşme, “Bir egonun başka bir egoda özümsemesi ve buna bağlı olarak bir egonun bazı yönlerden başkası gibi davranmasıdır.”⁶⁴⁰ olarak tarif edilir.

⁶³⁶ Kutub, Muhammed, *Menhecu't-Terbiyeti'l-İslamiyye*, Kahire trs., s.253.

⁶³⁷ Bayraktar, *Öğretmen-Öğrenci Münasebetleri*, s.40; Özbek, *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed*, s.202; Dodurgalı, *Ailede Çocuğun Din Eğitimi*, s.61.

⁶³⁸ Baltacıoğlu, İsmail Hakkı, *Öğretmen*, Kültür Basımevi, Ankara 1944, s.60.

⁶³⁹ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, s.334; Benzer açıklamalar için bkz., Morgan, Cliffort, *Psikolojiye Giriş* s.322; Pars ve Diğ., *Eğitim Psikolojisi*, s.284; Yavuz, Kerim, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, Dib. Yay., Ankara 1983, s.146.

⁶⁴⁰ Freud, Sigmund, *Psikanalize Yeni Giriş Dersleri* (çev. Selçuk Budak), Öteki Yay., Ankara 1997, s.92; Kağıtçıbaşı, Çiğdem, *Yeni İnsan ve İnsanlar*, Evrim Yay., İstanbul 1999, s.93.

Özdeşleşme sürecinde birey, bir kişinin ya da grubun fikrine ya da hayat görüşüne ya da yaşantısına benzeyebilmek için uyar. Özdeşleşme sonucu uyma davranışının temelinde uyulanın cazibesi ve değeri vardır. Uyulanın uyanın gözündeki değeri devam ettikçe uyma davranışı da devam eder. Bu değer kaybolursa, uyma davranışı da ortadan kalkar. Özdeşleşmenin ileri bir aşamasını da benimseme oluşturur.⁶⁴¹ Örneğin, bir çocuk babasının sözünü cezalandırılmaktan korktuğu için (*itaat-taklit*); sonra babasına benzeyebilmek için (*özdeşleşme*) ve daha sonra doğru bulduğu için (*benimseme*) dinleyebilir.

Canlı varlıkların bulunduğu bütün alanlarda mutlaka model alınan ve örnek gösterilen birey ya da nesnelere var olması muhakkaktır. Bu örnek ya da modeller, iradeleri, düşüncelerinin gerçekliği ve davranışlarıyla topluma kaynaklık ederler.⁶⁴² Bu kaynaklar, çocuğun gelişim aşamasında, çocukluk, ergenlik ve yetişkinlik dönemlerinde, kişiliğin gelişmesi ve kimlik kazanma noktalarında önemli rol oynarlar. Bu süreç içerisinde çocuğa model kaynak olma bakımından anne-baba, öğretmenler ve çevrenin model olarak sunduğu kaynaklar etkili olmaktadır.⁶⁴³ Fakat çocuğun gelişimi ve ideal modeller edinmesi noktasında aile hayati bir rol üstlenmektedir: “İslam eğitiminde örnek olgusu, merkezden çevreye kadar genişleyen bir daireyi andırır. İlk aşamada örnek, anne-babadır. Anne ve baba aile içindeki davranışlarıyla iyi örnek olurlarsa, çocuklar terbiyeyi daha kolay ve çabuk alırlar.”⁶⁴⁴

Çevre şartlarından bağımsız bir birey yetiştirmek neredeyse imkânsızdır. “İyi ve kötüyü ayırma bilincine kavuşmamış olan çocuk, çevresinde gördükleri ve duyduklarından aşırı derecede etkilenir. Çocuktan bunun tam tersini beklemek, Almanca’dan başka dil bilmeyen birinin çocuğundan Fransızca konuşmasını istemek gibidir.”⁶⁴⁵ Bu nedenle kişi, içerisinde yaşadığı toplumdan büyük oranda etkilenir ve onların iyi-kötü davranışlarını kendisine model olarak benimser. Böyle olunca yetişkinlerin görmek istedikleri bireyleri öncelikle kendi kişiliklerinde uygulamaları bir zorunluluktur. “Büyüklerinden kötü örnekler

⁶⁴¹ Fersahoğlu, *Kur’an’da Zihin Eğitimi*, s.514-515; Kağıtçıbaşı, *Yeni İnsan ve İnsanlar*, s.95.

⁶⁴² Bon, *Kitleler Psikolojisi*, s.81; “Halk, güçlü iradeye sahip bir adamı daima dinler. Kitle halinde bulunan bireyler büyük oranda iradelerini kaybettiklerinden, iradeye sahip olan kimseye içgüdüsel olarak dönerler” iddiasıyla yazar, model konumdaki insanların temel fonksiyonlarından birinin de insanlara inanç aşılama olduğunu belirtir: “Bir insana inanç aşılama, onun gücünü on katına çıkarmak demektir.”, *Kitleler Psikolojisi*, s.82.

⁶⁴³ Bayraklı, *İslamda Eğitim*, s.175; Freud, *Psikanalize Yeni Giriş Dersleri*, s.93; Özbek, *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed*, s.202.

⁶⁴⁴ Bayraklı, *İslamda Eğitim*, s.175.

⁶⁴⁵ Salzman, Christian, *Çocuğunuzu Yanlış Eğitiyorsunuz* (çev. M. Cahit Gündoğdu), Hayat Yay., İstanbul 2003, s.11; Kanad, *Pedagoji Tarihi*, I, s.376.

olarak hayata hazırlanan gençlerden oluşan bir şehir kuramayız.”⁶⁴⁶ düşüncesiyle Alexis Carrel, haklı bir iddiada bulunmaktadır. Atalay Yörükoğlu, Çocuk Ruh Hekimliğinin bu konudaki verilerini şöyle özetler: Davranışları en bozuk olan çocuklar, öğüdün ve dayanın en bol olduğu evlerden çıkarlar. Eşini döven bir koca, çocuğuna kardeşini dövmemesi gerektiğini öğretemez. Önce eşine el kaldıran, sonra da ‘Sana kendinden güçsüze vurma demedim mi’ diye oğlunu döven bir babanın düştüğü çelişkiyi, çocuk hemen görür. İlk fırsatta o da kendinden zayıfı ezer.⁶⁴⁷

Modern psikoloji verileri, model alma yoluyla öğrenmenin kaçınılmaz bir durum olduğunu ifade etmektedir. O halde, bunu çocuğun faydasına çevirmek ve başarılı bir model olmak için eğitimde ne tür tedbirler alınmalıdır. İşte Gazali, bu noktada bize bazı projeler sunmaktadır. Gazali, öncelikli olarak kendi gözlemlerinden yola çıkarak model yoluyla elde edilen bilgilerin sadece taklit seviyesinde kaldıklarından, bunların özdeşleşme ve benimseme aşamalarına ilerleyemediklerinden bahseder. İnsanların yetiştiği toplumun inanç esaslarını benimsemeleri buna örnektir.⁶⁴⁸ Gazali, bu durumu akli temellerden yoksun bilinçsiz taklide bağlar. Bunun önüne geçebilmek için de insanlara model olabilecek bazı davranışların sunulmasını tavsiye eder. Gazali’ye göre Müslümanlar için temel model, Hz. Peygamber’dir.

“Bil ki bütün mutlulukların anahtarı, Resulullah’a uymaktır. Ondan kaynaklanan bütün davranışları, konuşması, oturması, kalkması ve uyuması gibi bütün davranışlarında ona uyman gerekir. Sünnet ve güzel ahlak deyince, Peygamberin bütün hareket, duruş ve bütün işlerindeki güzel ahlakı kastediyoruz.”⁶⁴⁹ Gazali, peygamberlerin her yönüyle insana model olduklarını ve bunu, eğitimci kişilikleriyle başardıklarını belirtir. “Peygamber’in emirleri, fiilleri, ahlakı, eğitim anlayışı, sözlü, uygulamalı ve bilinçli tüm etkinlikleri bizim için bir örnektir.”⁶⁵⁰

Model almada taklit, özdeşleşme ve benimseme mekanizmalarını Gazali, *taklit*, *vüzu*(anlama) ve *yakin* kavramlarıyla⁶⁵¹ açıklar ki bu modern psikoloji verileriyle birebir örtüşmektedir. Gazali’nin eleştirdiği ve karşı çıktığı durum, insanların taklit seviyelerinde

⁶⁴⁶ Carrel, Alexis, *Yarınlara Doğru*, Hayat Yay., İstanbul 1997, s.145.

⁶⁴⁷ Yörükoğlu, *Çocuk Ruh Sağlığı*, s.228.

⁶⁴⁸ Gazali, *Munkız*, s.579.

⁶⁴⁹ Gazali, *Erbein*, s.99.

⁶⁵⁰ Gazali, *Ravdatu’t-Talibin*, s.106.

⁶⁵¹ Gazali, *Mizan*, s.179.

kalmaları ve bunu ileri aşamalara götürerek içselleştirememeleridir. Bu nedenle Gazali, bilinçsiz taklidin her türlüsüne karşı çıkar ve bunun toplumun gerilemesine sebep olduğunu vurgular.

Eğitimcilik açısından model olma, eylem-söylem uyumluluğu içerisinde bir öğretmenin bütün düşünce ve davranışlarıyla öğrencilerine ve topluma, örnek olmasıyla ilgilidir.⁶⁵² Gazali, okula yeni başlayan çocuklara uygulanacak programın, Kur'an ve Hadis temelli olmasının yanı sıra, öncelikli olarak iyi insanların hikâyelerini kapsaması gerektiğini vurgular.⁶⁵³ Bunlar hikâye tarzında çocuğun zihninde bazı değerlerin şekillenmesi ve çocuğun geleceğe hazırlanması için zorunlu olarak kabul edilir. Gazali, bir öğretmenin en alıcı özelliğini, bilgi ve davranış yönüyle model olma olarak açıklar. Kişinin söyledikleri yaptıklarını yalanlamamalıdır. Eğitimci Thomas Gordon'un da neredeyse Gazali ile aynı doğrultuda belirttiği gibi, insanın yaptığı işler, söylediği sözlerden daha etkilidir ve model olma bakımından daha kapsayıcıdır. Yapılan iş, verilen bilgiye aykırı düşünce, irşad ve tebliğ adeta imkânsızlaşır.⁶⁵⁴

Görüldüğü gibi Gazali, bir eğitimciyi anlattığı her şeyi, bizzat yaşayan ve yaşadığını çevresine aktaran kişi olarak görür. Bu görüşlerini *Mizan*'da şöyle özetler: "İlmiyle amel eden ve bunu etrafına yayan kişi, insanların en şerefliisidir... Bilgi ve amelle uğraşmak, bütün Müslümanlar üzerine farzdır."⁶⁵⁵ Bu şartları taşımayan bir âlim, bütün bilgiler için yıkıcı bir insan olur. Söylediklerini yaşamayan bir âlimden, bütün insanlar kaçır ve sözlerini dinlememeye başlarlar. "Kötü âlimlerin dine verdiği zarar, şeytanların verdiği zarardan çok daha büyüktür. Çünkü şeytan bu gibi âlimleri alet edinerek insanların kalbinde imanı bunlarla çekip alır."⁶⁵⁶

Kısaca belirtmek gerekirse Gazali'nin sisteminde öğretmen, toplumda temel bir yer teşkil eder. Bu temel konumunu sürdürmesi ve insanları hidayete ulaştırmalarında rehberlik

⁶⁵² Çünkü ahlak, okul programında belirli derslerin öğrenciye aktarıldığı zorunlu derslerle olmaz. Bu durum, ahlaki işlevsizleştiren durumun ta kendisidir. Bkz., Yörükoğlu, *Çocuk Ruh Sağlığı*, s.229.

⁶⁵³ Gazali, *İhya*, III, s.89; *Mizan*, s.186;

⁶⁵⁴ Gazali, *İhya*, I, s.85; *Mizan*, s.192; *Erbein*, s.118; *Mearif*, s.59; *Bidayetu'l-Hidaye*, s.423; Gordon, Thomas, *Etkili Öğretmenlik Eğitimi*, s.247; Ayrıca bkz., Rousseau, J.J., *Emile-Bir Çocuk Büyüyor*, (haz. Ülkü Akagündüz), Selis Yay., İstanbul 2006, s.61.

⁶⁵⁵ Gazali, *Mizan*, 192, 198; "İnsanlara iyiliği emredip kendinizi unutuyor musunuz?" (Bakara, 2/44) ayetini hatırlatan Gazali, âlim insanların sorumluluğunun cahillerden daha fazla olduğunu vurgular. Çünkü ona göre alim insanın ayağının kaymasıyla, bütün toplumun ayağı kayar., Gazali, *İhya*, s.85.

⁶⁵⁶ Gazali, *İhya*, I, s.61.

etmeleri için, bilgi-davranış boyutlarıyla insanlara model olmaları gerekir. Bunun sağlanması halinde, hem sözlü olarak hem de davranış boyutlarıyla toplumu etkileme gibi bir fonksiyona kavuşurlar. Gazali'de ideal eğitimci, bilmenin kutsallığına inanan ve bildiklerini hayatında bizzat yaşayan, bu yaşayışıyla da insanlara örnek olan insandır. Bunun sağlanamaması durumunda ise, sadece bildiklerini tekrarlayan ama bunları kendisi bizzat yaşamayan bir insan portresi ortaya çıkar ki Gazali'ye göre bu en büyük felaketlerden biridir.

c. Eğitimcide Bulunması Gereken Diğer Özellikler

Gazali, bir eğitimcinin yukarıda saydığımız temel özelliklerinin yanı sıra bazı özelliklere daha sahip olması gerektiğini vurgular. Bunları maddeler halinde kısaca açıklamaya çalışacağız.

a. Eğitimcinin, öğrencilerini kendi çocukları yerinde görmesi, hepsine sevgi ve şefkat beslemesi gerekir. Çünkü anne ve baba, çocuklarının bu dünyaya ait işlemlerini sağlamlaştırmak için uğraşırken; öğretmenler hem bu dünyaya ait işlerini sağlamlaştırmak için hem de öteki dünyaya ait işlerini düzenlemek için çabalarlar.

b. Eğitimci, bütün davranış ve uygulamalarıyla İslam'ın uygulayıcısı olmalı, Peygamberimizin bütün davranışlarını kendisine örnek edinmelidir. Bunun bir sonucu olarak öğretmen, yaptığı bütün eğitim uygulamalarında, Allah'ın rızasını elde etmek için gayret göstermelidir.

c. Eğitimci, öğrencilerine her konuda öğüt vermeli, onların her alanda bilgilenmelerini sağlamalıdır. Eğitimin hangi gayeleri taşıması gerektiği, bildiklerini uygulamanın önemi konularında öğrencilerine rehberlik etmelidir.

d. Disiplini sağlama konusunda eğitimci, mümkün olan en hafif cezaları uygulamalıdır. İma yoluyla belli bazı davranışlar engellenmeli, bütün öğrencilerin bir arada olduğu ortamlarda çocuk, azarlanmamalıdır. Çünkü bazı hataları açık bir şekilde ifade etmek, öğrencide haya perdesinin yok olmasına ve çocuğun tamamen yüzleşmesine sebep olur.

e. Eğitimci, öğrencisinin zihinsel kapasitesini göz önünde bulundurarak, onun akli seviyesine göre davranmalıdır. Belirli bir seviyenin üzerine çıkamayan kapasitesiz bir insana bilgi vermekle meşgul olmak, ilmi yok eder.

f. Eğitimci, öğrencisinde görmüş olduğu kötülükleri gidermeli ve onları iyi davranışlara dönüştürmelidir. Çünkü kötü bir davranışı görüp de onu engellemeyen kişi, o kötülüğe ortaktır.

g. Eğitimci, dersin soru cevap ortamında geçmesine dikkat etmeli ve sorulan soruları dikkatle dinlemeli, onlara kısa ve öz cevaplar vermelidir.

h. Eğitimci, kendi düşüncesinden daha güçlü deliller getirilmesi durumunda hatasını kabul etmelidir. Çünkü 'bilmiyorum' demek de insanlar için bir erdemdir.

i. Eğitimci, bütün bilgilerin bir sıra içerisinde öğrenilmesi gerektiğini öğrencilerine anlatmalı ve farz-ı ayın olan bilgiler dururken farz-ı kifaye olan bilgilerle uğraşmamasını sağlamalıdır.

j. Eğitimci, kendisi için faydalı olacak bilgilerin sürekli peşine düşmeli, kendisini geliştirecek bilgilerle meşgul olmalıdır.

k. Eğitimci, her türlü gösterişten sakınmalı, konut, yiyecek ve giyeceklerinde şatafata kaçmamalı, israfçı olmamalıdır. Bu konuda öğretmenin modeli, Ashab-ı Kiram olmalıdır.

l. Eğitimci, şüpheli olan her türlü durumdan uzak durmalı, bazen şüpheli şeylerden de kaçınmalıdır.

m. Eğitimcilerin özelliklerinden biri de devlet yöneticisi ve idarecilerden uzak durmasıdır. Hatta idareciler kendilerinin yanına geldiği vakit bile onlardan uzak durmalıdır. Gazali'nin bu maddesinden anlıyoruz ki Gazali, eğitimin özgür olması için siyasetçilerin müdahale etmemesini istiyor. Eğitimci, eğitim faaliyetinde özgür olmalıdır. Siyasetçilerin isteğine göre değil, bilimin isteğine göre eğitim faaliyetini yürütmelidir.

n. Eğitimci, kendisinde var olanı en iyi şekilde çevresine aktarmanın yoluna başvurmalıdır. Bunu yapmaması durumunda kötü bir âlim portresi çizer ve kötü bir âlim, suyun gidişini engelleyen bir kaya gibidir. Suyu ne kendisi içer ne de o sudan başkalarının faydalanmasına izin verir.⁶⁵⁷

Gazali, başarılı bir öğretmeni saydığımız bu kriterler çerçevesinde değerlendirir ve kişinin bu şartları taşıması oranında eğitimcilikte başarılı olacağına vurgu yapar. Eğitimciliğe adeta kutsallık yükleyen Gazali, kendi döneminin eğitim felsefesini de yansıtmaktadır. Onun Nizamiye Medresesi'nin baş aktörlerinden biri olduğu düşünüldüğünde, kendisinin saymış olduğu bu kriterlere büyük oranda uyduğu görülmektedir.⁶⁵⁸

⁶⁵⁷ Gazali, *İhya* I, s.82-86; *Erbein*, s.95; *Bidayetu'l-Hidaye*, s.423; *Mearicu'l-Kuds*, s.151.

⁶⁵⁸ Selçuklular döneminde hız kazanan okul açma faaliyeti, eğitim ve kültüre verilen önemin bir işaretidir. Okulların kurucuları konumundaki hükümdarların konuyla ilgili düşünceleri şöyledir: "Melikşah; Biz Nizamiye Medresesini bir mezhebi korumak için değil, bilgiyi yükseltmek için kurduk. Tuğrul Bey; Kendime bir saray yapıp da yanına bir cami ve medrese inşa etmezsem, Allah'tan utanırım.", Turan, Osman, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, Ötüken Yay., İstanbul 2005, s.194, 208.

2. Öğrencide Bulunması Gereken Özellikler

Gazali, öğrenimi doğumla başlayıp ölümle biten bir süreç içerisinde ele alır ve bilgiye talip olan herkesi öğrenci olarak değerlendirir. Çocuk, gelişiminin başlangıcından itibaren, kendi kişiliğinde var olan yeteneklerinin yardımıyla çevresinden sürekli yeni bir şeyler öğrenir ve kendi kişiliğini geliştirir. Bu süreç, kişinin hayatı boyunca devam ederek, sürekli yeni kazanımlar elde etmesini sağlar.

Gazali, temelde altı gelişim ve öğrenme aşamasından bahseder. Bunlar temel olarak bebeklik-tufulet, sabavet, ömrü vasat ve kırk yaş sonrasındır.⁶⁵⁹ Kişiyi yedi yaşından sonra temel eğitim programı uygulanır ve yaklaşık on yaşlarında bütün dini yükümlülükleri uygulaması sağlanır. Gazali resmi anlamda öğrenciliği yedi yaşlarından itibaren başlatır ve kişinin bu öğrenmesinin kırk yaşlarında olgunlaştığını belirtir.⁶⁶⁰

Görüldüğü gibi Gazali'de öğrenme, yaklaşık yedi yaşlarından itibaren başlayan ve hayat boyu devam eden bir süreçtir. Kendisini öğrenmeye adanmış kişinin de bazı değerleri benimsemesi ve buna göre davranması gerekir. Gazali'nin ulaşılabildiğimiz eserlerinde başarılı bir öğrenci portresi şöyledir:

a. Öğrenci, herhangi bir alanda eğitim görmeden önce sanki hiçbir şey bilmiyormuş gibi davranmalıdır. Bunun için öğrenci, kalbini bütün kötü huylardan temizlemeli ve günahların kalbini kirletmesine izin vermemelidir. Gazali, bütün eylemlerin temelinde temizliğin olduğunu belirtir ve eğitimden önce de kalbi temizliğin zorunlu olduğunu ifade eder. İnsan kalbinin kin, dünya sevgisi ve başkalarının haklarına tecavüz etme gibi kötülüklerle dolu olması, o kalbe iyi ve güzel adına hiçbir şeyin giremeyeceği anlamına gelir.

Gazali, burada eğitimden önce gönlün temizlenmesinden bahseder. Fakat eğitim olmadan kalp nasıl temizlenir? Eğitim, insanın beynini sahte bilgilerden, hurafelerden, yanlış felsefelerden, gönlü de yanlış inanç ve günahların kirinden temizlemek için yapılır. Yalnız Gazali'nin haklı olduğu nokta şurasıdır: Beyin ve gönül temizlenmeden, hakikat bilgisini kabul etmesi mümkün değildir. Çünkü o kirliliğin içinde, hakikat bilgisi kendine yer bulamaz.

b. Öğrenci, başarılı olmak istiyorsa, dünya meşguliyetlerinden uzak durmalı, mümkünse ailesinden ve vatanından uzaklaşmalıdır. Öğrencinin bunları yapamaması durumunda, zihni dağılacak ve birçok kanallara dağılıp akan su gibi, verimli olamayacaktır.

⁶⁵⁹ Gazali, *Mizan*, s.205; *İhya*, III, s.84; *Mearicu'l-Kuds*, s.43.

⁶⁶⁰ Gazali, *Tehafüt*, s.195; *İhya*, III, s.84; *el-Keşf ve't-Tebyin*, s.467.

c. Öğrenci, hiçbir zaman elde ettiği bilgiden dolayı kibirlenmemeli, hocasına karşı daima hürmetkâr ve mütevazı olmalıdır. Bir hastanın kendisine tavsiyede bulunan doktoru dinlemesi gibi, hocasını can kulağıyla dinlemelidir. Öğrencinin hocasını dinlemesi, yağmura susayan kurak bir arazi gibi olmalıdır. Kurak bir arazi üzerine düşen yağmuru hızlı bir şekilde emdiği gibi, öğrenci de hocasından dinlediği her şeyi anında almalıdır.

d. Öğrenci, eğitiminin başlangıcında zihni bulandıracak konularda girmemelidir. Çünkü ihtilafli meseleler, öğrencinin zihnini bulandırarak görüş ve kavrayışını zayıflatır. Fakat ilmi konularda ilerleyip akli yetenekleri kemale ulaştınca ihtilafli konulara yönelebilir ve bu alanda çalışabilir. Kişinin başlangıçtaki durumu, küçük bir sürahiye benzer. Bu sürahiye azıcık bir pislik girdiği vakit, bu kir, bütün suyu kullanılmaz hale getirir. Büyük bir denize atılan kir ise, fazla kirlilik oluşturmaz. İşte eğitime yeni başlayan öğrencinin durumu, sürahi gibiyken, bilgide derinleşmiş kişinin durumu, büyük deniz gibidir.

e. Öğrenci, bütün faydalı bilgileri elde etmek için uğraşmalı, bunların hiçbirini terk etmemelidir. Ömrü yettiği takdirde, bunlardan bazılarında ihtisaslaşmalıdır. Eğer faydalı bulunduğu bütün alanlarda çalışamıyorsa, kendisine en yararlı olanlardan işe başlamalıdır.

f. Öğrenci, düzensiz bir şekilde her bilgi dalına girmemeli, bunlarda belli bir sıra gözetmelidir. Çünkü insanın ömrü bütün bilgileri elde etmeye yetmez ve en gerekisinden eğitime başlaması gerekir. Bütün bilgilerin temel nihai gayesi Allah'ı bilmektir. Bu bilgi, öyle bir denizdir ki, onun derinliğine ulaşmak mümkün değildir.

g. Öğrenci bir bilgi dalını tamamlamadan diğer bir bilgi dalına geçmemelidir. Çünkü bilgiler zaruri bir şekilde sıralanmıştır ve bunların bir kısmı diğerleri için bir geçiş ve anahtar niteliğindedir. Ayrıca öğrenci öğrendiği her şeyle öncelikli olarak amel etmeli ve bu şekilde onu pekiştirmelidir. “*Kendilerine Kitap verdiğimiz kimseler, onu gereği üzere okurlar.*”⁶⁶¹ (Bakara, 2/121) ayeti, bir bilim dalını öğrenmeyi, onunla amel etmeyi ve bu süreçten sonra başka bir bilgi dalına geçmeyi tavsiye eder. O halde bir kitabı gereği gibi okumak, onu hayata geçirmektir.

h. Öğrencinin bilgi etme etmedeki dünyalık amacı, kalbini temizlemek ve onu değerlerle süslemek; âhirete yönelik amacı ise, Allah'ın rahmetine yakın olmak ve meleklerin seviyesine çıkmak olmalıdır.

i. Öğrenci, derste hocasına karşı saygı içerisinde olmalı ve fazla konuşmaktan kaçınmalıdır.

⁶⁶¹ Bakara, 2/121.

j. Öğrenci, hocasının yaşantısında hoşuna gitmeyen yönlerine kötü zan beslememelidir. Çünkü hocası yaptıklarının içyüzünü daha iyi bilmektedir.

k. Öğrenci kendisi için dört şeyin gerekli olduğunun bilincinde olmalıdır: (a) İçinde bid'at bulunmayan doğru bir inanç, (b) Bir daha hataya düşmemek üzere tevbe, (c) Üzerinde kimsenin hakkı bulunmamak üzere, hak sahiplerini memnun etmek, (d) Allah'ın buyruklarını yerine getirecek kadar din bilgisi, kendini koruyacak kadar da diğer bilgileri elde etmek.

l. Öğrenci dört konuda bilgi elde etmek için uğraşmamalıdır: (a) Başkaları ile yarışmak, (b) İlimiyle övünüp kibirlenmek, (c) Arkadaşlarına önderlik yaparak insanların sana yönelmelerini sağlamak (d) Dünya malını toplamak.⁶⁶²

Gazali, ideal anlamda bir öğrencinin olgunlaşmasını, *Eyyühe'l-Veled*'de aktardığı ve öğretmenle öğrencisi arasında geçen bir olayla günceller: “Hatim el-Esamm, Şakik Belhi'nin öğrencisiydi. Bir gün Şakik Hatim'e şöyle bir soru sordu: ‘Otuz senedir benimle berabersin, bu süre içerisinde benden ne öğrendin?’ ‘Bilgiden şunları öğrendim ki bu da bana yeterli geldi. Çünkü ben kurtuluşumu bunlarla bekliyorum.’ (a) İnsanların kendi heva ve heveslerine uyduğunu, nefislerinin arzularını derhal yerine getirdiklerini gördüm. “*Rabbinin makamundan korkan ve nefisini kötü arzularından uzaklaştırmış kimse için, Şüphesiz cennet(onun) yegâne barınaktır.*”⁶⁶³ ayetini hatırladım ve nefsimin arzularının hilafına yöneldim. (b) Bütün insanların dünyanın sıradan şeylerini toplamak için koşuştuklarını gördüm ve avuçlarında onu sımsıkı koruduğunu gördüm. “*Sizin yanınızdaki (dünya malı) tükenir, Allah katındakiler ise bâkidir.*”⁶⁶⁴ Bu ayeti öğrendiğimde, dünyadan elde ettiklerimi, Allah katında benim için bir hazine olması için sarfettim ve ihtiyaç sahiplerine dağıttım. (c) Bazı insanların şeref ve izzetlerinin kaynağının aşiret ve akrabalarının çok olmasında yattığını zannettiklerini ve bununla gururlandıklarını gördüm. “*Muhakkak ki Allah yanında en değerli olanınız, en çok takva sahibi olanınızdır.*”⁶⁶⁵ Bunun üzerine ben takvayı seçtim, Kur'an'ın hak ve sadık olduğuna inandım ve bu insanların bütün kuruntularının tamamen yanlış ve batıl olduğuna inandım. (d) İnsanların birbirlerini kötülediklerini ve haklarında gıybet ettiklerini gördüm; Bunun sebebinin ise para, mevki ve bilgi konusunda birbirine duydukları hasetten

⁶⁶² Gazali, *İhya*, I, s.74-81; *Eyyühe'l-Veled*, s.279; *Mizan*, s.179; *Bidayetu'l-Hidaye*, s.391, 424; *Munkız*, s.579; *Kimya*, I s.378; Zernuci, *Ta'limu'l-Müteallimin*, s.14.

⁶⁶³ Naziat, 79/40-41.

⁶⁶⁴ Nahl, 16/96.

⁶⁶⁵ Hucurat, 49/13.

kaynaklandığını anladım. “*Dünya hayatında onların geçimliklerini aralarında biz paylaştırdık.*”⁶⁶⁶ Bunun üzerine kimseye haset etmedim. (e) Bazı sebeplerle insanların birbirlerine düşmanlık ettiğini gördüm. “*Şeytan, sizin düşmanınızdır, siz de onu düşman sayın.*”⁶⁶⁷ Bu ayetten sonra anladım ki şeytandan başka kimseye düşmanlık etmek uygun değildir. (f) Herkes aşırı bir gayretle rızık ve geçimleri için çalışıp çabalıyor, öyle ki bu hususta şüpheli ve haram olan şeylere giriyor, kendilerini alçaltıyor, değerlerini küçültüyorlar. “*Yeryüzünde yürüyen her canlının rızkı, yalnızca Allah'ın üzerindedir.*”⁶⁶⁸ Bunun üzerine anladım ki rızıkım Allah'a aittir. (g) Herkesin yaratılmışlardan bir şeye tutunup ona güvendiğini gördüm; kimisi paraya, kimisi mal ve mülke, kimisi de meslek ve sanata, bazıları da kendileri gibi olan diğer insanlara dayanıyordu. “*Kim Allah'a güvenirse O, ona yeter.*”⁶⁶⁹ Bunun üzerine Allah'a tevekkül ettim ve O bana yeter dedim.’ Şakik, bunları dinledikten sonra şu değerlendirmede bulundu: ‘Allah senin başarını arttırsın. Ben bütün vahiyleri inceledim. Onların da bu konu etrafında döndüğünü gördüm. Bunlarla amel eden, bu vahiylerin hepsiyle birden amel etmiş gibi olur.’⁶⁷⁰

Gazali'nin aktarmış olduğu bu olay, onun yetiştirmeyi kendisine hedef edindiği ideal öğrenci portresini de yansıtmaktadır. Çünkü Gazali, ideal bir eğitim felsefesinin hem kişinin dünyasını düzenleme, hem de âhiretini kurtarma gibi fonksiyonlarının bulunduğunu iddia eder. Ona göre ideal anlamda bir öğrenci hem dünya hem de âhret mutluluğuna ulaşma konusunda kendisine bir hedef belirlemelidir. Bunun için de eğitiminin başlangıcında öğrenci kalbini her türlü sonradan bulaşan hastalıklardan temizlemeli ve sürekli hayırlı olanı istemelidir. Bu ön hazırlıktan sonra kişi, kendisi için gerekli olan bilgi dallarını öğrenmeye koyulmalı ve bu alanlarda ihtisaslaşmalıdır.

Kısaca belirtmek gerekirse Gazali, öğretmenlik ve öğrenciliği toplumun temel yapılarından biri olarak görür. Bu iki alanda sağlanacak başarı, yani toplumda başarılı eğitimci ve âlimlerin olması sonucu yetişen yeni nesil, toplumun gelişmesi açısından hayati rol oynar.

⁶⁶⁶ Zuhruf, 43/32.

⁶⁶⁷ Fatır, 35/6.

⁶⁶⁸ Hud, 11/6.

⁶⁶⁹ Talak, 65/3.

⁶⁷⁰ Gazali, *Eyyühe'l-Veled*, s.279-280; *İhya*, I, s.93-94.

İslam eğitim sistemi, başarılı öğretmen ve öğrencilerin yetişeceği bir sistem kurmayı hedefler. Bunun için eğitime bazı hedefler belirler. Bu hedeflerin sağlanması ölçüsünde bu sistem, başarıya ulaşır ya da hedeflerin büyük olmasıyla sistemin başarısı arasında doğrudan bir ilişki vardır. Bu hedefleri kısaca ele almaya çalışacağız.

E. EĞİTİM VE ÖĞRETİMDE HEDEFLER

Gazali, insanın varlık amacını ve uygulanacak eğitimin hedefini ‘Allah’a yaklaşan kullar yetiştirme’ olarak açıklar. İnsanın bütün faaliyetleri bu merkez etrafında şekillenir ve bu amaca yaklaşıldığı ölçüde insan, başarılı bir hayat sürmüş kabul edilir. “Bilgi öğrencisinin dünyalık-kısa vadeli hedefi, kalbi temizlemek ve onu faziletlerle süslemek olmalıdır. Âhirete yönelik uzun vadeli hedefleri ise, Allah’ın rahmetine yakın olma, meleklerin yüksek derecesine ulaşmaktır.”⁶⁷¹ Kısa ve uzun vadeli hedeflerin belirlenmesinde Gazali, her ne kadar bazı konularda dünya-âhiret dengesinden bahsetse de, eserlerindeki genel tavrı, iyi bir âhiret adamı yetiştirme yönündedir. Dünyayı, asıl yaşanması gereken bir hayat için hazırlık olarak değerlendirir ve öteki hayatta iyi ürün elde edebilmek için, öncelikli olarak tarlayı ekime hazırlamayı ve her türlü önlemi almayı gerekli görür. “Dünya âhiretin tarlası ve dinin vesilesidir.”⁶⁷² anlayışı, Gazali’de yoğun bir şekilde kendisini gösterir ve bütün sisteminde bu anlayışın izleri görülür. Âhiret hayatı, Gazali için kişinin uykudan uyanma ve gerçeklerin farkına varma yeridir. Dünya hayatını şehadet, âhiret hayatını da melekût âlemi olarak değerlendiren Gazali, insanın bu dünyadaki bütün gayretinin âhireti başarılı bir şekilde elde etme ve Allah’a yakın olma yönüyle insanın gerçek hayatın bir provasını yaptığını düşünür. “Dünya, mülk ve şehadet âlemindeydir. Âhiret ise gayb ve melekût âlemindeydir. Dünyadan gayem, senin ölümden evvelki halindir. Melekût âlemine nisbetle mülk âlemi uykudur. İnsanlar uykudadırlar, öldükleri zaman uyanırlar. Uyanıklık halinde olacak bir nesne, uyku halinde sana tam manasıyla açık olmaz. Âhiret gerçeği, dünya uykusunda açıklığa kavuşmaz.”⁶⁷³

Gazali, dünya ve âhiretin belirli bir denge ve düzen içerisinde olmasının da kaçınılmaz olduğunu, bu dengenin sağlanamaması durumunda ise birey ve toplumun sıkıntılarla karşı karşıya kalacağını belirtir. “Âhiret ilmini aşırı derecede överken, diğer

⁶⁷¹ Gazali, *İhya*, I, s.23.

⁶⁷² Gazali, *İhya*, I, s.29; IV, s.25; *el-İktisat fi'l-İtihad*, s.12.

⁶⁷³ Gazali, *İhya*, IV, s.28.

bilgileri küçümsediğimiz asla sanılmasın. Bilgilerle uğraşan âlimler, sınır koruyuculuğu ve gözcülük yapan Allah yolundaki mücahitler gibidir. Bunlardan bir kısmı savaşı, bir kısmı da yardımcıdır. Bir kısmı gazilere su verir. İşte bunların hepsinin niyeti ganimet elde etmek değil de Allah'ın dinini yüceltmek olunca hiç biri mükâfatsız kalmaz.”⁶⁷⁴

İnsan hayat serüveninin tamamında dört hedef için çalışmalı ve bütün eğitim hareketi bu hedefler çerçevesinde gerçekleşmelidir. Gazali bu hedefleri, şöyle özetler: (a) İnsanın kendisini tanıması, (b) İnsanın Allah'ı tanıması, (c) İnsanın dünyayı tanıması ve (d) İnsanın âhireti bilmesi.⁶⁷⁵ Bütün bu alanlarda başarılı bir eğitim sistemi, ideal anlamda insanlar yetiştirme olanağı elde edebilir. İnsan merkezli bir eğitimi öngören Gazali'de, bu eğitimin hedeflerinde zirve noktayı, İslam eğitim sistemi çerçevesinde 'iyi ve inançlı insan yetiştirme' oluşturur. Bu hedef, genelde İslam eğitiminin özelde ise Gazali'nin öngördüğü eğitim sisteminin temel yapıtaşını oluşturur.

Netice olarak diyebiliriz ki İmam Gazali, Zariat Suresi'nin 56. ayetindeki insanın ve cinlerin yaratılış gayesi olan Allah'a kulluğu yani Allah'ı bilmeyi, eğitimin amacına koymaktadır. Yukarıda sıralamış olduğu eğitimin dört hedefinde bilme yer almaktadır. Böylece Gazali, bilgiyi insanın kendine, Allah'a, dünyaya ve ahirete akıtmakta, bilgi amaçlı bir eğitim anlayışı tespit etmektedir. Böylece yakından uzağa metodunu kullanarak, yani insanın kendisinden çıkarak ahirete uzanan bir hedefler sistemi tespit etmektedir. Dünyayı bilmek aslında bütün bilimlere kapsamına almaktadır. Ahireti bilmek de, ahirete yönelik bütün ibadetleri kapsamına almaktadır.

1. Tevhid İnançına Sahip İyi İnsan Yetiştirmek

Modern eğitim sistemleri, ilk aşamada yetiştireceği bireylerde bazı hedefler belirler. Bu hedeflerin ilk ve en önemlisi ise, iyi vatandaş yetiştirmektir. Örneğin Amerika eğitim sistemi kendi bütünlüğü içerisinde şu hedefleri benimser: (a) İyi vatandaş yetiştirme, (b) Demokratik bir yaşam sağlama, (c) Ulusal gelire katkıda bulunma, (d) Ahlaki ve dini bir

⁶⁷⁴ Gazali, *İhya*, I, s.79; Gazali, sosyal anlamdaki bu dengelemeyi, bazı eserlerinde âhiretten yana bozarsa da eserleri bütünlük içerisinde incelendiğinde, temelde 'Allah rızası' bilincine dayanan bütün eylemlerin kişiyi âhret mutluluğuna ulaştıracağını belirtir. Herhangi bir yerleşim yerinde insanları tedavi edecek doktorun bulunmasını farz-ı kifaye olarak değerlendirir. Aynı şekilde toplumu meşgul eden bir problem karşısında insanların o problemi giderme konusunda her türlü bilgi birikimine sahip olmalarını zorunlu görür. Akıl ve nakil dengesinin korunmasını da dini anlamda zorunlu kabul eder. Fakat bütün bu alanlarda önemli olan, kişinin bütün eylemlerinin temelini İlahi bir bilinç yerleştirmesidir., *el-İktisat*, s.16-19; *Kimya*, I, s.132.

⁶⁷⁵ Gazali, *Mizan*, s.232; *Kimya*, I, s.29; *Ravdatu't-Talibin*, s.136.

hayat sağlama.⁶⁷⁶ Modern eğitim sistemlerinin neredeyse tamamı bu saydığımız hedefleri gözeterek, kendi sistemlerini şekillendirirler. Kendi ülkelerine ve milliyetlerine bağlı bir yapı içerisinde hedefler gözetilerek, uysallaştırılmış vatandaşlık bilinci aşılama, bu sistemlerde temel hedef olarak kabul edilir.

Gazali, İslam eğitim sistemi çerçevesinde ideal anlamda bir eğitimin ilk hedefini bilgi ve değerlerle donanmış, *iyi insanlar* yetiştirme olarak açıklar.⁶⁷⁷ Bu gaye, İslam'ın diğer sistem ve yapılardan farklı olarak benimsediği ve buna orijinallik kazandırdığı bir özellik göstermesinin yanı sıra, insani manada derinleşen ve kendi derinliğinin de bilfiil olarak bulunan cevherin de farkında olan insanı yetiştirir. “Bu hedef, insanı dünyanın şu ya da bu bölgesinde bir vatandaş olması itibariyle değil, insan olmasından dolayı ele alır.”⁶⁷⁸

İnsanın varlık hedeflerini kısa ve uzun vadeli olarak açıklayan Gazali, kısa vadeli dünyevi hedefleri, uzun vadeli uhrevi hedefler için bir araç ve vasıta olarak görür. Uzun vadeli hedeflere ulaşmada iyi insan modeli, kalbini her türlü kötülükten temizleyen ve onu faziletlerle süsleyen bir yapı içerisinde karşımıza çıkar. Bu anlamda iyi insanın temel niteliği, Allah'a yakın olması ve meleklerin yüce konumuna yükselmesi,⁶⁷⁹ kendisi ile Allah arasındaki engelleri kaldırması ve bildikleriyle amel ederek bilmediklerinin kendisine öğretilmesidir. Bu sayede kişi, nefsi isteklerini eğitebilecek, güdülerini belli bir seviyeye kadar bastırabilecek ve onları aklın kontrolüne bırakabilecektir.⁶⁸⁰

Gazali, iyi insanı ilk aşamada her türlü kötülük ve günden uzak durma şeklinde ele almış ve kişinin sürekli bu temizliğini korumasını bir zorunluluk olarak değerlendirmiştir. Bir bakıma Gazali, kendi kendini yetiştirmeyi eğitimin amacı olarak belirlemektedir. Yani biz insanı yetiştireceğiz, sonunda insan öyle bir duruma gelecektir ki, kendi kendisini yetiştirecektir. Bunu yapamayan bir eğitim sistemi, kaliteyi yakalayamamış demektir.

⁶⁷⁶ White, Mary Alice; Jan, Duker, *Education a Conceptual and Empirical Approach*, Rinehart and Winston, New York 1973, s.297; Morrison, A.; McIntyre, *The Social Psychology of Teaching*, Cox and Wyman Ltd., London 1977, s.216-217; Cramer, J.F; Browne, G.S., *Çağdaş Eğitim Milli Eğitim Sistemleri Üzerinde Mukayeseli Bir İnceleme*, Meb. Yay., İstanbul 1982, s.211.

⁶⁷⁷ Gazali, *İhya*, III, s.11; *Ravdatu't-Talibin*, s.136; *Mizan*, s.232.

⁶⁷⁸ Kutub, *Menhecu't-Terbiye*, s.14; Nakıb el-Attas, İslam'ın öngördüğü insan modelini şöyle özetler: Batı, daha iyi vatandaşı arar, İslam ise daha iyi insanın peşindedir, onu gaye edinmiştir., bkz., Attas, *İslam ve Sekülerizm*, s.106.

⁶⁷⁹ Gazali, *İhya*, I, s.29, 79; *Mizan*, s.198; *Kimya*, I, s.134; *Minhacu'l-Abidin*, s.28.

⁶⁸⁰ Gazali, *Mizan*, s.192; *Ravdatu't-Talibin*, s.137.

İkinci aşamada iyi insan, bilgiyi elde edebilen ve bunu hayatında kullanabilen kişidir. Öğrendiklerini hayatıyla içselleştiren ve bunu bir inanç sistemi haline dönüştüren insan, Gazali için oldukça önemli bir yere sahiptir.

İnsanları bilgiyi elde etme ve bunu bir inanç sistemine dönüştürmede üç aşamada ele alan Gazali, imanı da bilme, yaşama ve zevk alma aşamalarıyla birlikte değerlendirir. “Tevhidin birinci aşaması, kalbin salt bir ifadeyle ‘la ilahe illallah’ demesidir. İkinci aşama, imanı kalple tasdik etmedir. Bu da sıradan halk tabakasının imanıdır. Üçüncü aşamada ise, ilahi nurun vasıtasız bilgi ile müşahede edilmesidir.”⁶⁸¹

İnsana ilk yapılan telkin, kalbe serpiyen tohum gibidir. Bu tohumun yetişmesi ve gelişmesi için, uygun önlemler almak, bakımını yapma, sulama gibi bazı uygulamalar gerekir. Bu terbiye ve sulama işi, o tohumun köklerinin sağlam, dallarının güçlü olmasına kadar devam eder.⁶⁸² İşte iman da tıpkı bunun gibidir ve insanın ilk etkiyle sınırlı kalmaması, onu bir hayat tarzı haline dönüştürmesi zorunludur. Bu anlamda tevhid, kalp, söz ve amelin tümüyle teslim olma gibi bir anlam genişliğine sahiptir.⁶⁸³ Tevhidi bu aşamalarıyla yaşayan insanlar, mutlu ve bahtiyar insanlar olarak değerlendirilir. “Nice mutlu insanlar vardır ki, Allah onların göğsünü İslam için oldukça açmış, bir nur üzerine hayatını yaşar. Azıcık bir rehberlikle en karmaşık yolda yürümeyi, en zor gedikleri aşmayı başarır. Onun kalbinde Kur’an ve iman nuru doğar. O, içindeki nurun şiddetinden ötürü az bir açıklama ile yetinir.”⁶⁸⁴

Gazali’de inanç, yaşayış ve zevk olarak değerlendirilir ve kişinin bunu elde edebilmesi için bütün kalbi hastalıklardan kurtularak, Allah’a yaklaşmayı kendisine hedef olarak belirlemesi zorunludur. Buna ulaşmanın ilk basamağı bilgi, ikinci basamağı amel-uygulama ve üçüncü basamağı ise bu uygulamanın kişiye zevk vererek içselleşmesidir.

Modern anlamda ‘iyi vatandaş’ yetiştirme modeli, Gazali’de ‘iyi insan’ yetiştirme şeklinde değerlendirilir. Bu insan modeli, yeryüzünde herhangi bir kültür, ırk ve nesep grubuna mensubiyet bakımından değil, sadece Allah’a yakın olma ve ‘iyi insan’ olmayla kendisini gösterir. Takva sınırları içerisinde temel bir inanç sistemi oluşturmaya dayanan

⁶⁸¹ Gazali, *İhya*, IV, s.303, 165-166; *Miškāt*, s.305.

⁶⁸² Gazali, *İhya*, I, s.131.

⁶⁸³ Gazali, *İhya*, I, s.161; *Mizan*, s.195.

⁶⁸⁴ Gazali, *İhya*, s.5, 161.

yapısıyla din eğitimi, iyi ve inançlı insanı yetiştirmeyi, hem bir yöntem hem de bir hedef olarak benimsemek durumundadır. Bu insan modelinin en temel özelliği, huzur ve mutluluğu öncelikle kendi kişiliğinde yaşaması, ardından bunu sosyal bir boyuta taşıyarak evrenselleştirmesidir. O halde İslam’da eğitimin en önemli hedeflerinden biri, tevhid inancına sahip evrensel düzeyde insanlar yetiştirmektir. Bu hedefin temel yapılarını da tevhid ve iyi insan olma belirlemektedir.

2. Kişisel ve Sosyal Mutluluk

İnsanın yalnız kişisel yönünü değil, aynı zamanda sosyal yönünü de göz önünde bulunduran ve bu yönünü geliştirmeyi hedefleyen bir eğitim sisteminin başarısı kaçınılmazdır. Bu nedenle, eğitimin temel bir unsuru olarak insan, bir bütünlük içerisinde ve belirli yönleri ihmal edilmeksizin ele alınmalı ve bir denge ve düzen içerisinde eğitilmelidir. Bu temelden hareketle, bütün eğitim sistemlerinde insanın mutluluğu, bir hedef olarak belirlenmiş ve bu hedefe ulaşmak adeta insanın varlık sebebi haline gelmiştir.

İnsanda mutluluğun unsurlarını çeşitli aşamalarda inceleyen Gazali, temelde şu sıralamayı yapar: (a) İnsanın fizikötesi alanla ilgili mutluluğu, (b) Ahlaki mutluluk unsurları, (c) Bedensel haz ve mutluluklar.⁶⁸⁵ Bir insanın bütün amaç ve hedefi, nihai anlamda âhiret mutluluğunu elde etmesi ve Allah’a yakın olarak öteki âlemde ideal bir hayata kavuşmasıdır. Çünkü insanın var olma gayesi, bu mutluluğa ulaşmadır. “Her güzellik, lezzet ve mutluluk, nimet diye adlandırılır. Fakat gerçekte nimet, âhiret mutluluğudur. Onun dışındakilere nimet ve saadet demek, ya yanlışır ya da mecazdır. Âhirete yardım etmeyen dünyevi saadete nimet demek, katıksız bir yanlışır.”⁶⁸⁶

Gazali, mutluluk unsurları olan lezzetleri, (a) Akli lezzetler, (b) Bütün insanlarla bazı hayvanların yöneldiği lezzetler ve (c) İnsanların ve bütün hayvanların yöneldiği lezzetler olmak üzere üç kategoride inceler⁶⁸⁷ ve bunlar içerisinde akli lezzetleri öncelikli olarak ele alır. İnsanın bu lezzete ulaşması için öncelikle değerlerin temeli ve esası olan bilgiyi elde etmesi gerekir. Bu bilginin değeri de insanı âhirete ulaştırması ve oradaki mutlulukları elde etmesiyle ölçülür. “İnsanoğlu hakkında en büyük rütbe, edebi saadet olduğu için o saadete ulaştırılan vesile de en üstün ve en kıymetli olur. Bilgi ve o ilmin gereği amel olmadığı takdirde, bu büyük nimetlerin hiçbirine ulaşmak imkânı yoktur. Amele ancak onun ne

⁶⁸⁵ Gazali, *Erbein*, s.246; Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazali*, s.241.

⁶⁸⁶ Gazali, *İhya*, IV, s.123.

⁶⁸⁷ Çağrıncı, *İslam Düşüncesinde Ahlak*, s.277.

olduğunu bildiren bilgi ile varılır. Öyleyse dünya ve âhiret saadetinin anahtarı bilgidir.”⁶⁸⁸ İnsanı mutluluğa ulaştıracak ve temelde eyleme dayalı olan bu ameli bilgi, kişiyi Allah’a ulaştırdığı sürece değer kazanır. Gazali bu yolla elde edilen mutluluğu şu şekilde tarif eder: “Mutluluk, fani olmayıp sürekli olan, üzüntü olmadan hep sevinç, fakirlik olmadan hep zenginlik, eksiklik olmadan mükemmellik ve zillet olmadan izzet ile olur.”⁶⁸⁹ Bu mutluluğa ulaşmak için, sonsuz olan ruhun, sonsuz bilgi ile uğraşması gerekir.

Gazali’nin bahsettiği sonsuz bilgi, ‘marifetullah’tır ve buna ulaşma da Allah’ı tanıma ve O’nu sevme ile olur.⁶⁹⁰ Bu şekilde şüphe kabul etmeyen bilgi ile uğraşan ve buna ulaşmayı kendisine hedef olarak belirleyen insan, bilgiye de marifet seviyesinde yaşar. “Marifet lezzeti, lezzetlerin en şerefliisidir. Bu bakımdan bilginin şerefi, bilen şerefi oranındadır. Eğer malumatlar içerisinde en büyük, en kâmil ve en şerefli bir varlık varsa, onu bilmek, şüphesiz ki bilgilerin en lezzetlisi, en şerefli ve en güzelidir.”⁶⁹¹

Bilgiyi bu derin düzeyinde elde eden hidayet yolundaki insanlar, baktıkları her şeyde bu bilgilerin ötesinde daha üstün bir değer ve alan keşfederler ve buldukları seviyenin gerisinde bulunan her şeye karşı onların ilahilik boyutunu tartışarak, ‘Ben batıp sönenleri sevmem’ tavrı içerisinde kendi konumunu belirlerler.⁶⁹² İnsana değer kazandıran bu marifet, beraberinde Allah sevgisini getirir. Bu sevginin gerçek manası kişinin kendisine yakışır bir şekilde Allah’a yaklaşmasıdır. Bu da sadece onun emir ve isteklerine uyarak kalbini O’nun dışındaki her şeyden temizlemekle olur.⁶⁹³ Bu temizlik gerçekleşmediği sürece, gerçek anlamda Allah sevgisi kalbe yerleşmez. Çünkü kalp, kendisinde su boşaltılmayınca sirkeye yer vermeyen bir bardak gibidir ki ikisinin aynı anda bir arada bulunmasına imkân yoktur.⁶⁹⁴

Gazali, insanın bu yolla elde edeceği akli ve hissi lezzetlerin, hiçbir kıyaslamasının olamayacağını hatta kişinin Cenneti bile bu lezzete değişmeyeceğini belirtir. “Allah sevgisi, O’nun marifeti oranındadır. Arifler için marifetlerinde, fikirlerinde, Allah ile olan

⁶⁸⁸ Gazali, *İhya*, I, s.29; *Mizan*, s.182; bkz., Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazali*, s.241.

⁶⁸⁹ Gazali, *Mizan*, s.180; *İhya*, III, s.483; IV, s.123.

⁶⁹⁰ Gazali, *Cevahiru’l-Kur’an* s.35; *Ravdatu’t-Talibin*, s.106.

⁶⁹¹ Gazali, *İhya*, V, s.20.

⁶⁹² Gazali, *Kimya*, I, s.71.

⁶⁹³ Gazali, *Erbein*, s.246; *İhya*, V, s.29.

⁶⁹⁴ “Allah, bir adamın içinde iki kalp yaratmamıştır.”, Ahzap, 33/4.

münacatlarında birtakım lezzetler vardır ki, eğer ariflere dünyada bu lezzetlerin yerine cennet arz edilirse, bunları cennet lezzetleriyle değiştirmezler.”⁶⁹⁵

Eğitimın uzun vadeli hedefini ‘*Marifetullah*’ olarak açıklayan Gazali, bu hedefe ulaşmak için gerçekleşen bütün gayretlerin birer eğitim faaliyeti olarak değerlendirir. Allah’ı tanıma, onu sevme ve onun istekleri doğrultusunda kendisine bir hayat çizgisi oluşturma, bu anlamda eğitimın temel unsurlarıdır. Bütün bu alanlara hâkim olmak ve bu alanları kuşatmak, bir insan için çok zor olmakla beraber, bu en yüksek hedefe ulaşan insanlar da peygamberlerdir.

Görüldüğü gibi Gazali, gerçek anlamda mutluluğu, Allah’ı tanımada bulur ve bir insanın eğitiminde ulaşılması gereken nihai hedefleri, (a) Bilme, (b) Yaşama ve (c) Allah’a ulaşma şeklinde özetler. Fakat saydığımız bütün bu süreçleri bu dünyada sağlıklı bir şekilde yaşamak ve bunları bir hayat tarzı haline getirmek zordur. İnsanların bu dünyada yapmaları gereken, âhirette tadılacak gerçek mutluluğun küçük bir örneğini dünyada yaşamaktır. Dünya hayatı bir uyku âlemi olarak düşünüldüğü vakit⁶⁹⁶, insanın uykuda tatmış olduğu lezzetlerin gerçekle ilişkisi olması gibi, Âhıret hayatında tadacağı mutlulukların dünya hayatıyla yakından ilişkisi vardır. Fakat bu tadına varma belirli bir ölçü içerisinde olmalı ve kişiye dünya nimetlerine karşı bağımlı hale getirmemelidir. Gazali, konuyu şu evrensel ifadesiyle açıklığa kavuşturur:

“Yalnızca âhiret nimetini ister ve ona kanaat edersen bilmiş ol ki sen aklını kullanmayan birisisin. Çünkü sadece kendi eviyle meşgul olup yanındaki komşusunu unutan kimse de akılsızdır. Rızık ile meşgul olup onu veren Yüce Rezzâkı unutan kimse de böyledir. Yalnızca dünya nimetinden faydalanırsan âhiret nimetini, sadece âhiret nimetlerinden istifade edersen dünya nimetini kaybedersin. Öyleyse gerçek mutluluk, dünya ve ahireti birlikte yürütmekte ve sadece Allah’ın rızasını istemektedir. Aksi takdirde onun emrinin dışına çıkar, Allah’ın iradesinin çizgisine giremez, O’nunla ve O’nun için olamazsın.”⁶⁹⁷

⁶⁹⁵ Gazali, *İhya*, I, 78; V, s.27.

⁶⁹⁶ Gazali, *İhya*, IV, s.28; *Mizan*, s.299; *Munkız*, s.599; *Risaletu’t-Tevhid*, s.80.

⁶⁹⁷ Gazali, *Risaletu’t-Tevhid*, s.80; Gazali, dünya-ahiret dengesinin iyi korunmasının zorunlu olduğunu ifade ederken, sadece dünya nimetlerine dalan insanların büyük bir yanılığı içerisinde olduklarını şu ayeti örnek göstererek açıklar: “*Dünya hayatını ve onun görkemini, zenginliğini isteyenlere gelince, onlara bu [hayatta] yapıp-ettiklerinin karşılığını tam olarak ödeyeceğiz ve onlar orada hak ettiklerinden asla yoksun bırakılmayacaklar. İşte bunlar, ahirette paylarına ateşten başka bir şey düşmeyen kimselerdir- çünkü onların bu [dünyada] yapıp-ettikleri hep boşa gidecektir; yapıp-ettikleri zaten değersizdi.*”, Hûd, 11/15-16; Bu ayetten hareketle Gazali, İdeal bir eğitim sisteminin insanları ahirete hazırlaması gerektiğini, ama

SONUÇ

İsmi anılınca, kendi alanında özel bir yere sahip olması ve İslam düşüncesinde vazgeçilmez bir konuma ulaşmasıyla Gazali, (1058-1111) yetenekli bir hukukçu, yeni bir kelamın başlatıcısı, yaşadığı toplumu gayet iyi tanıyan bir sosyolog, insanı ve onun yeteneklerini iyi derecede bilen bir psikolog, ahlak ve siyaset bilimcisi, başarılı eğitimci, klasik felsefe düşüncesine hâkim bir filozof, tasavvufa yön veren bir münzevi ve yaşadığı dönemdeki bilimsel gelişmeleri kendi kişiliğinde toplayan bir âlim olarak karşımıza çıkmaktadır.

Gazali, her şeyden önce kendisini bir din âlimi olarak tanıtmış ve bu yönünü ön plana çıkarmıştır. Hayatının tamamında ve eserlerinde, bu yönünden hiçbir şekilde taviz vermemiştir. Eserleri ve hayatı dikkatli bir şekilde incelendiği vakit, onun '*hakikat arayışı*' kişisel gelişimini tamamlamasına yardım ederken, '*ihya projesi*', yaşadığı toplumu değiştirmeyi hedefler ve insanı bütün yönleriyle kuşatan bir yapı içerisinde karşımıza çıkar. Gazali'nin bu çift yönlü arayış ve aksiyon faaliyetleri, bir yönüyle bir toplumun özeleştirisi, diğer yönüyle uygarlığın kendisiyle ve kendisi dışındaki uygarlıklarla hesaplaşması niteliğindedir.

Yaşadığı dönemdeki İslam toplumunun bir geçiş süreci yaşaması ve bu süreçte etkin ve verimli insanlara ihtiyaç duyulması, Gazali'nin genç yaşta kendisini aktif bir hayatın içinde bulmasıyla sonuçlanır. Medreselerin yeni yeni şekillenmeye başlaması, toplumsal hayatın bir dönüşüm içerisine girmesi, Abbasi Devleti'nin güç kaybederek Selçuklular'ın hâkimiyetine girmesi, Haçlı savaşlarının İslam toplumunu derinden etkilemesi, Şii-Bâtını hareketin güç kazanması gibi olumsuz durumlar, Gazali gibi bilgi önderlerinin doğmasını da sağlamıştır. Özellikle de Nizamiye Medreseleri'nin kurulması ve yaygınlaşması, saydığımız bu tehlikeleri önleme amacı taşımaktaydı. Devletin eğitim işlerini bizzat üstlenmesi ve bu konuda âlimlere ayrı bir konum kazandırması, ayrıca devletin resmi eğitim politikasının pratik uygulama ayağının sağlamaştırılması adına Gazali, önemli bir rol üstlenmiş ve bunun bizzat uygulayıcısı olmuştur.

dünyadan da nasibini aldırmasını gerekli görür. "Bilgi edinmek için tekrar tekrar okumak ve kitapları mütalaa etmek sûretiyle nice geceler uyanık kaldım; uykuyu kendine haram ettin bunun sebebinin ne olduğunu bilemem. Eğer gayen dünyalık elde etmek, onun nimetlerini toplamak, mevki ve rütbelerini kazanmak ve arkadaşların arasında üstünlük ve benlik idiyse vay haline... Yok maksadın eğer Peygamber'in dini yaşatmak, ahlakımı düzeltmek ise müjdeler olsun.", *Eyyühe'l-Veled*, s.276.

Gazali, bu rolüyle İslam düşüncesinde derin bir iz bırakmış ve teorik bilgiyi hayata aktarmayı kendisine hedef olarak belirlemiştir. Bu probleme öncelikle ‘Büyük bir bakım ve ilgi gerektiren insanın eğitilmesi mümkün müdür?’ sorusunu yöneltir ve buna evrensel değerde bir cevapla karşılık verir. Ayet ve hadisler ışığında insanın eğitilmesini, balmumuna şekil vermeyle eşdeğer tutar ve balmumunun şekillenmesi gibi insanın da küçük yaştan itibaren istenilen yönde şekillenebileceğini ifade eder. Bu şekillenme, var olmayan bir durumun ortaya çıkarılması değil, kişilikte gizlenmiş olan yetenek ve kabiliyetlerin üzerini açmak ve bunları keşfederek uygulamaya koymaktır. Yani Gazali’de eğitim, pragmatik bir değer ifade eder ve bütün faaliyetler, öğrenileni uygulama temeli üzerine kuruludur.

Başarılı bir eğitim sisteminin temel alanlarından en önemlileri, ‘*bir değerler sistemi kurma*’ ve ‘*bu değerler sistemini belirli ilkelerle güçlendirme*’dir. Gazali, kendi eğitim sistemini, bir din âlimi olarak dini değerler üzerine kurar ve bütün değerlerin ilahi ve kutsal bir temele dayandığını ifade eder. İnsanlardaki değerler sistemi, yaratıcının belirlemesi ve insanların bunu belirli bir silsile yoluyla almalarıyla, kişisel ve sosyal hayatlarında uygulamaya kavuşur. Bu hiyerarşik düzen, insandan Allah’a ve Allah’tan insana doğru çeşitli şekillerde gerçekleşerek nihai anlamda dünya ve ahiret mutluluğu için gerekli verileri insana sağlar. Bu yolla kişisel ve sosyal bir değişimin başlangıcı yine insanın kendisidir ve gerçek anlamda sorumlu tutulan insan da bu sorumluluğu üstlenen insandır. İnsanı insan yapan iki temel ölçü, bilgi ve ona kaynaklık eden akıldır. Bu iki temel değer, yani bilgiyi elde edebilecek akli yetenekler ve yine akıl yoluyla bilginin pratik hayata uygulanması, Gazali’de temel değer ölçüsüdür. Gazali’nin bütün sisteminde insan, akıl ile eşdeğer bir varlıktır. Ancak insandaki akli yetenek ve kabiliyetler, vahyi anlamaya yönelik olup, onun rehberliğine ihtiyaç duyar. Vahiy ve akıl birbirlerini tamamlayan iki temel alandır ve her ikisi de birbirlerini zorunlu görürler.

Gazali, insandaki değerler sistemini, akıl ve bilginin bir sonucu olarak hikmetle başlatır ve onu belirli ahlaki ilkeler doğrultusunda inceledikten sonra, güdü ve isteklerin dengelenmesinin ardından imanın kişide yerleşmesi ve bu imanın hayata yansıtılması sonucu, insanın kendisini, çevresini ve Yaratıcısını bilme, tanıma ve anlaması ile eşdeğer olan tefekkürle sonuçlandırır. Onun düşünce yapısında tefekkür, bütün değerlerin insanda yerleşmesinden sonra gerçekleşen en üstün değer yapısıdır. Hem kendisinden yeni bilgilerin oluşması, hem de maddi ve manevi âlem arasında bir iletişim kurması yönüyle tefekkür, Gazali’de temel bir yapı taşı olarak varlığını sürdürür.

Değerlerin bir eğitim sistemi içerisinde varlıklarını sürdürmeleri ve ahlaki bir hayatı oluşturmadaki rolleri, Gazali'de önemli bir yer oluşturur. Değerler hiyerarşisi, başarılı bir eğitim uygulaması sayesinde bireyde ve toplumda dini ve ahlaki bir hayatın oluşmasında öncülük eder ve eğitim sistemi sayesinde uygulama alanına kavuşur. Bu anlamda başarılı bir eğitim sisteminin temel ilkeleri, ölçüt kabul edilebilir ve bütün eğitim uygulamalarında başlangıç noktasını oluşturacak ilkelere ihtiyaç vardır. Bu ilkeler, ideal bir eğitim ve hayat tarzı için hareket noktası görevi üstlenmesi anlamında eğitim hizmetlerine rehberlik ederler.

Başarılı bir eğitim uygulaması öncelikle insanı ve onun yeteneklerini tanımakla işe başlamalı ve kendi bütünlüğü içerisinde temel hareket noktası olarak insan merkezli bir konumda olmalıdır. İnsanın doğum öncesi hayat aşamasından, ölümden sonraki hayatına kadar bütün serüvenini hassas bir ölçüyle düzenlemesi, Gazali'de eğitim düşüncesinin temel noktasını oluşturur. Yani insanın henüz varlık alanına çıkmadan önceki alanı ile metafiziksel ahiret âlemi arasındaki bütün etkinlikleri, temel değerlerle desteklenmiş bir eğitim sisteminin ana konusu olmalıdır. İnsanın doğumuyla beraber kendisinde hazır bulduğu bütün kabiliyetleri, uygun çevre koşulları içerisinde açığa çıkarmak, düzenlemek, programlamak ve bu yeteneklere hayatiyet kazandırmak eğitim uygulamalarının alanı içerisine girer.

İnsanın eğitilmesi ve bu eğitim sonucu kendisinde gerçekleşecek davranış değişimi, bir yönüyle insanın kendi iradesine, diğer yönüyle de Allah'ın iradesiyle karşılıklı bir etkileşim süreci sayesinde kişiye kısmi bir özgürlük alanı bırakır. İslam düşüncesinin en tartışmalı konularından birini, bu şekilde çözümleyen Gazali, bu şartlar içerisinde gerçekleşecek hürriyetin, öncelikli olarak insanın başıboş ve bedihi güdülerin esaretinden kurtulması ve bunlara hâkim olmasıyla hayatta uygulanabilirliğini ispatlar. İnsan için temel ölçüt, kendi güdülerine hâkim olma ve zihinsel bir esaretten kurtulma bağlamında değerlendirilirken, onun zihinsel özgürlüğünü kazanması bir eğitim sistemini başarıya ulaştırır.

Bu şartlar içerisinde özgürlüğe kavuşan bir birey, başarılı bir rehberlik uygulamasına ihtiyaç duyar. Bu rehberlik, aşamalı bir süreçte, ilahi kaynaklı bir nitelik arz eder. Çünkü mutlak anlamda rehberlik Allah'la ilgi olarak kullanıldığı vakit, O'nun 'Hâdi' ismiyle bütünleşir. Gazali, rehberliği hidayetle birlikte ele alır ve kişiye uygun çevre koşulları sağlanması durumunda ilahi ve kişisel rehberlik sayesinde insanın hidayete ulaşabileceğini belirtir. Gazali'de insanın hidayete ulaşma süreci, çift yönlü bir yapı içerisinde gerçekleşir. Allah'tan meleklerle; meleklerden peygamberlere; peygamberlerden de âlim ve öğretmenlere

geçen bir rehberlik süreci işlerlik kazanır. Fakat bütün bu faaliyetler, öncelikle insanın kendisinden kaynaklanan bir istek ve arzu ile gerçekleşir. Bu rehberlik sürecine işlerlik kazandıran yine insanın kendisidir ve insandan kaynaklanan bu gayret olmadığı sürece, rehberlik çalışmalarının başarıya ulaşması söz konusu değildir.

'Faydasız bilgiden Allah'a sığınırım.' hadisi, Gazali düşüncesinde hayati bir konuma sahiptir. Çünkü Gazali, uygulamaya geçmeyen sırf teorik bilgiyi, kişi için bir yük ve fazlalık olarak görür. İnsanda akli olgunluk ve aklın kaynaklık ettiği bilgi, beraberinde pratik uygulamaları da getirmek zorundadır. Bu süreç (a) akıl, (b) bilgi, (c) hikmet ve (d) amel (pratik hayata yansıma) şeklinde işler. Bütün bu aşamalar, belirli ilkeler ışığında işlerlik kazanır ve insan kişiliğinde yerleşir. Böyle bir eğitim sisteminin başarıya ulaşmasının en önemli sacayaklarını, bahsetmiş olduğumuz bilgi sisteminin belirli süreçlerde aşamalı olarak sunulması ve bireysel ayrılıkları önemsemesi oluşturur. Bu iki ilke, ideal anlamda eğitimin insan kişiliğinde yerleşmesi ve bu bilgi sisteminin davranış boyutuna ulaşmasını sağlayarak, eğitime yön verir. Gazali, özellikle bireysel ayrılıklar ilkesini eğitimin merkezine yerleştirir ve her insanın bütün bilgi türlerini öğrenmesinden ziyade, kendisi için gerekli olan ve kişisel kapasitesini zorlamayacak bilgileri öğrenmesini ısrarla savunur. Bu şekilde elde edilen bilginin de fayda-uygulanabilirlik ilkesiyle davranışlara yansıtılmasını tavsiye eder.

Gazali, bütün sistemini, değerler ve onun hayata uygulanması için gerekli olan eğitim ilkeleri temeli üzerine kurar. Temel değerler, eğitim yoluyla ahlaki bir hayata kaynaklık eder. İdeal anlamda kişisel ve sosyal bir ahlakın oluşması ve yaşanması için, temel değerlerin, belirli ilkelerle desteklenerek hayatiyete kavuşması gerekir. Bu sayede değerler sistemi, bir toplumun bütün yaşam tarzını etkiler ve dengeli bir bütünlük oluşur.

Bu temeller üzerine kurulu bir eğitim sisteminde eğitim faaliyetleri, çocuk henüz doğmadan başlatılmalı ve bu dönemde koruyucu tedbirlerle, neslin geleceği güvence altına alınmalıdır. Bu anlamda temizlik ve helal kazanç önem kazanmakta ve bunlara insanın samimi bir şekilde yapacağı dua eklenmektedir.

Gazali, temizliği bedensel-zahiri temizlik ve kalpi-batını temizlik aşamaları çerçevesinde ele alarak bunları bir bütünlük içerisinde değerlendirir. Gazali'de gerçek anlamda temizlik bu iki alanın buluşmasıyla gerçekleşir. Bedensel temizliğin sağlanması için kullanılan birçok nesne gibi, insanın kalbi temizliği için de bazı eğitim öğeleri kullanılır. Bu sayede insan, dış görünüşünü temizlediği gibi, kalbini de her türlü manevi hastalık ve

kirlerden temizler. Bu sayede her türlü sonradan bulaşan hastalıklardan kurtulan insanın, bir yandan eğitilmesi kolaylaşırken, diğer yandan kendi fitratında doğuştan getirmiş olduğu yetenek ve kabiliyetleri tanıma ve onları kullanma imkânı doğmuş olur.

Eğitimin hazırlayıcı unsurlarından ikincisi olarak helal ve sağlıklı kazanç, bireyin yetişmesindeki yapıcı etkenlerden biridir. Gazali, yetişmesinin başlangıcında haramla beslenen bir insanın hem kendisi hem de toplum için potansiyel birer suçlu olacağını açık bir şekilde ifade eder. Bu nedenle özellikle de kritik dönem ilkesi ekseninde, her güdünün yoğunlukta geliştiği dönemde, o alana yönelik eğitimin uygulanması gerekir. Bu noktada helal ve sağlıklı kazanç, anne ve babanın aldıkları temel besin maddeleri, çocuğun hem bedensel hem de ruhsal gelişimi üzerinde büyük bir etkiye sahiptir.

Gazali, eğitimin uygulanabilmesi ve bu eğitimin kendi içerisinde bir bütünlük oluşturabilmesi için, sunulacak eğitimin belirli dönemler içerisinde farklı yöntemlerle ele alınmasını önerir. Çünkü doğum öncesinden başlayan insan gelişimi, ölüme kadar devam etmekte ve her dönem kendisine mahsus belirli özellikler göstermektedir. Bu dönemlerdeki bireyin gelişim özelliklerine uygun bir şekilde sunulacak eğitim, çocuğun zihinsel ve duygusal gelişimini büyük oranda tamamlamasını sağlar. Doğum öncesi dönemden itibaren, ailenin bulunduğu psiko-sosyal ortam, anne babanın tükettiği yiyecek ve içeceklerin helalliyi ve sağlamlığı bir insanın gelişiminin temel yapı taşını oluşturur. Hamilelik döneminde de aynı şekilde anne babanın sergiledikleri bütün davranışları, bebeğin gelişmesinde etkili olur. Kısaca Gazali'de bir insan, varlık sahasına çıkmadan önceki serüveninden itibaren ölümüne kadar, özellikle de ilk dönemlerde ciddi bir eğitime muhtaçtır. Kendisine sistematik bir şekilde sunulan eğitim sayesinde hem biyolojik gelişimini hem de zihinsel, duygusal ve sosyal gelişimini tamamlar. Ünlü eseri *İhya*'ya kısa bir bakış, bu gerçeği bütün açıklığıyla bize hatırlatır.

Gazali, öğrenme psikolojisini belirli aşamalarda inceler ve öğrenmeye de mutlak anlamda ilahi bir rol yükler. Temelde öğrenme, ilahi olan ile insani olanın bir buluşması ve bundan verimli sonuçlar elde ederek, tefekkür yoluyla bu faaliyetlere süreklilik kazandırmasıdır. Gazali, bu durumu temel iki öğrenme çeşidinden bahsederek açıklar ve bu öğrenme şekilleri, belirli bir süreç içerisinde birbirlerini etkilerler. Teallüm yoluyla öğrenme, eğitimin ilk basamağını oluştururken; ledünni öğrenme, ilahi bir etki sonucu insanda hazır olan bilgi çeşidi olarak kişide vasıtasız, kendiliğinden bir bilgi türü olarak belirir. Bu alana ulaşabilmek için, bireyin, bütün kalbi hastalıklarını tedavi ederek, kalıtsal ve çevresel

etkenler dolayısıyla kendisine bulaşan sonradanlıklardan kurtulması gerekir. İnsanın kişisel gelişimini tamamlayarak hakiki bilgiye ulaşmasının önündeki en büyük engel, Gazali'ye göre bilinçsiz taklittir. Düşüncenin donuklaşmasına sebep olması ve bireyin henüz yetişmesinin başlangıcında kendisini önceden var olan hazır bir kültürün içerisinde bulması, bir yönüyle güzel olana doğru bir eğilim gösterirken, diğer yönüyle kötü yönde bir ilerleme gösterir. İyi yöndeki gelişme, kendisini içerisinde bulduğu kültürün, her türlü gelişmeye açık aktif bir yapıda olması; kötü yöndeki hareketlilik ise, bu kültürün her türlü ilerlemeye kapalı, durağan ve gerileyici bir özellikte olmasıdır.

Toplumda bilinçsiz taklidi yok ederek, kişisel ve sosyal bir bilinç uyandırmak için, başarılı bir eğitim sisteminin ideal öğretmen ve bunların eğittiği ideal öğrencilerin yetişmesi gerekir. Gazali bu noktada topluma önderlik yapması gereken âlim ve öğretmenlerin iyi yetişmiş ve donanımlı olmalarını bir zorunluluk olarak görür. Öğretmenlerin mesleki ve pedagojik yeterliliklerinin ötesinde Gazali, ideal bir öğretmenden, ilk aşamada eylem-söylem uyumluluğu bekler. Bilgi, amel-uygulama ve iman, Gazali'de bir sistematik içerisinde işler ve başarılı bir öğretmenin bu üç alanda yetkinliğe ulaşması gerekir. Bu gelişmesini tamamlayan bir öğretmen, sözleriyle değil, davranış ve uygulamalarıyla bir model olarak öğrencilerinin karşısında durabilir. Bu örneklik, öğretmenin davranış boyutunda yaşadığı bilgiyi, adeta öğrenciye anlatma ihtiyacı duymaksızın, öğrencinin bütün eylemlerinde vasıtasız bir kabulle sonuçlanır.

Toplumda âlimlerin ve öğretmenlerin rolü, o toplumun gelişmişlik düzeyiyle eşdeğerdir. Bu nedenle bir toplumun gelişme ve ilerlemesi, neredeyse bu önder insanların kalitesine denktir. Aynı zamanda toplumun bağımsızlık sistemi olarak âlim ve öğretmenleri gören Gazali, bu unsurların zayıfladığı toplumlarda, sürekli bir gerilemenin yaşanacağını ifade eder. Gazali'de peygamberlere varis olan âlimler, işte toplumdaki örneklik ve önderlikleriyle topluma yön veren insanlardır. Bu liderliğe sahip insanların, kendilerini temsil edecek ve kendilerini yokluklarında devam ettirecek insanları yetiştirmeleri, öğrencilik (talebe) kurumunu oluşturur.

Gazali, öğretmen-öğrenci ilişkisini, her iki tarafın birbirlerine karşı kalbi bir yakınlık duymaları ve bu öğretme-öğrenme eylemlerini karşılıklı sevgiye dayalı bir süreç çerçevesinde ele alır. Bu sevgi temeli üzerinde öğretmenin, öğrencinin ruh tarlasında, gelişmesini engelleyici unsurları temizlemesiyle eğitime başlaması gerekir. Bu temizliğin yapılmaması durumunda uygulanacak bütün eğitim faaliyetleri, bazen olumsuz düşünce ve davranışlarla

sonuçlanır. Bu nedenle öncelikli olarak, öğrencinin kalp dünyası temizlenmelidir ve bu temizlik üzerine yapılacak eğitim uygulamaları başarılı olabilecektir.

İnsanı doğumdan önceki boyutundan ölümüne kadar, geniş bir süreç içerisinde ele alan ve diğer bütün varlıklardan daha fazla ilgi ve bakım gerektiren insanın hangi amaca yönelik eğitildiği sorusu, Gazali’de ‘*dünya ve ahiret mutluluğu*’ şeklinde karşılık bulur. Her iki alana yönelik mutluluğun sağlanmasını da ‘tevhid inancına sahip insan yetiştirme’ koşuluna bağlayan Gazali uygulanacak pratik eğitimle, belli bir örf ve kültürün savunucusu insanı değil, evrensel bir insan olmanın standartlarını taşıyan insanın yetiştirilmesini hedefler. İslam dininin everenselliğine eşdeğer olarak, bu dinin inananlarının da evrensel değer ve ilkeleri kendi kişiliğinde taşıması gerekir. Bu açıdan Gazali, bütün sisteminde İslam dininin bir yaşayıcısı, bu dinin bütün değerler sisteminin benimseyicisi ve bu sayede bu dinle beraber evrensel değerler taşıyan ideal ‘*iyi insan*’ı yetiştirmeyi hedefler.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdulhalim, Mahmut, *el-Munkız mine'd-Dalal Şerhi* (çev. Salih Uçan), Kayıhan Yay., İstanbul 1997.
- Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam*, Daru'l-Fikr, Beyrut 1995.
- Adler, Alfred, *Eğitimi Zor Çocukların Psikolojisi* (çev. Yadigar Türkeli), İstanbul 2000
- Akarsu, Bedia, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1994.
- Akseki, A.Hamdi, *İslam Dini*, Ankara 1983.
- _____, *Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı*, İstanbul 2006.
- Akyüz, Vecdi (ed), *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*, Beyan Yay., İstanbul 2006.
- Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Sistemi*, İ.K.Ü. Yay., İstanbul 1997.
- Alaylıoğlu, R.; Oğuzkan, A.F., *Ansiklopedik Eğitim Sözlüğü*, İstanbul 1976
- A'sem, Abdul Emin, *Feyluesuf Gazali*, Daru Neşr, İfril 1988.
- Arslan, Ahmet, *İslam Felsefesi Üzerine*, Vadi Yay., İstanbul 1996.
- Ataseven, Asaf, *"Çocuğun Süt Dönemi ve Süt İle Beslenmesi"*, İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi Sempozyumu, İsav. Yay., İstanbul trs.

- Ateş, Süleyman, *Kur'an Ansiklopedisi*, Kuba Yay., İstanbul trs.,
- Attas, Nakib, *İslam ve Sekülerizm* (çev. Selahattin Ayaz), Pınar Yay., İstanbul 1994
- _____, *İslami Eğitim* (çev. Ali Çaksu), Endülüs Yay., İstanbul 1991.
- Ay, M.Emin, *Ailede ve Okulda İdeal Din Eğitimi*, Bilge Yay., İstanbul 2001.
- _____, *Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım*, Timaş Yay., İstanbul 1998.
- Ayasbeyoğlu, Nevzat, *İslamiyetin Eğitimimize Getirdiği Değerler*, Meb., İstanbul, 1991.
- Aydın, Hayati, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, Timaş Yay., İstanbul 2001.
- _____, *Kur'an'da Psikolojik İkna*, Hayat Yay., İstanbul 2002.
- Aydın, M.Zeki, *Ailede Çocuğun Ahlak Eğitimi*, Dem. Yay., İstanbul 2005.
- _____, *Din Öğretiminde Yöntemler*, Nobel Yay., Ankara 2004.
- Aydın, Mehmet S., *Din Felsefesi*, İzmir İlahiyat Fakültesi Yay., İzmir 2001.
- Aydınlı, Yaşar, *Gazali; Muhafazakar ve Modern*, Arasta Yay., Bursa 2002.
- _____, *"Gazali'nin Bilgi ve Düşünce Dünyası"*, İslami Araştırmalar Dergisi.
- Ayhan, Halis, *Din Eğitimi ve Öğretimi*, İfav. Yay., İstanbul 1997.
- _____, *Eğitime Giriş ve İslamiyetin Eğitime Getirdiği Değerler*, Damla Yay., İstanbul 1986.
- _____, *"Din Eğitimi ve Öğretimi; 21. yy.'dan Beklentiler"*, 21. yy.'da Eğitim ve Türk Eğitim Sistemi, Dem Yay., İstanbul 2004, s.228.

- Ayman, Mehmet, *Gazali'de Bilgi Sistemi ve Şüphe*, İnsan Yay., İstanbul 1997
- Bacanlı, Hasan, *Gelişim ve Öğrenme*, Nobel Yay., Ankara 2003.
- Balaban, M.Rahmi, *Bilgi-Ahlak-İman*, Ankara 1950.
- Baltacıoğlu, İsmail Hakkı, *Öğretmen*, Kültür Basımevi, Ankara 1944
- Başaran, İbrahim Ethem, *Eğitime Giriş*, Ankara 1996
- _____ *Örgütsel Davranış*, Nobel Yay., Ankara 2000.
- Başkurt, İrfan, *Din Eğitiminde Adalet Ölçü Denge*, İşaret Yay., İstanbul 2000.
- Baymur, Feriha, *Genel Psikoloji*, İnkılap Yay., İstanbul 1994.
- Bayraktar, Mehmet, *İslam Felsefesine Giriş*, Ankara 1988.
- _____ *İslam'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, Tdv. Yay., Ankara 2000.
- Bayraktar, M. Faruk, *İslam Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci Münasebetleri*, İfav. Yay., İstanbul 1984.
- Bayraklı, Bayraktar, *İslam'da Eğitim*, İstanbul 2002.
- _____ *Kadın, Sevgi ve Temel Haklar*, Bayraklı Yay., İstanbul 2007
- _____ *Kur'an Tefsiri*, Bayraklı Yay., İstanbul.
- _____ *Kur'an'da Değişim, Gelişim ve Kalite*, İfav. Yay., İstanbul 1999.
- _____ *Mukayeseli Eğitim Felsefesi Sistemleri*, İfav. Yay., İstanbul 1999.
- _____ *"Kur'an-ı Kerim'e Göre Ailede Çocuk Eğitimi"*, İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi-2, Ensar Yay., İstanbul 1996.
- _____ *"Eğitimin Doğum Öncesi Boyutu"*, İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi-1-, Ensar Yay., İstanbul 2005.

- Beyazova, Ufuk, Gülen, Çağatay, *Çocuk Sağlığı ve Gelişimi*, Ankara 1990.
- Bilgin, Beyza, *“Ahlak Terbiyesinde Dini Hikayeler”*, Din Eğitimi Araştırmalar Dergisi, İst., 1994
- _____ *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, Gün Yay., Ankara 1998.
- Bilgin, B.; Selçuk, M., *Din Öğretimi-Özel Öğretim Yöntemleri-*, Gün Yay., Ankara 2000
- Binbaşoğlu, Cavid, *Eğitime Giriş –Eğitimde Kavram, İlke, Yöntem ve Kuramlar-* Binbaşoğlu Yay., Ankara 1988
- _____ *Gelişim Psikolojisi*, Binbaşoğlu Yay., İstanbul 1975.
- _____ *Türk Eğitim Düşüncesi Tarihi*, Anı Yay., Ankara 2005.
- Bon, Gustave Le, *Kitleler Psikolojisi*, Hayat Yay., İstanbul 2005.
- Bolay, S. Hayri, *“Aşkın Değerler Buhranı”*, Değerler ve Eğitimi Uluslar Arası Sempozyumu, Dem Yay., İstanbul 2007.
- Buhari, Ebu Abdullah Muhammed, *Edebu'l-Müfret* (thk. Muhammed Nasiruddin el-Albani), İstanbul 2005.
- _____ *Sahih-i Buhari*, Daru'l-Ceyl, Beyrut 2007.
- Canan, İbrahim, *Aile Reisi ve Baba Olarak Hz. Peygamber*, Rağbet Yay., İstanbul 2005.
- _____ *Hz. Peygamber'in Sünnetinde Terbiye*, İpek Yay., İstanbul 2004.
- Carrel, Alexis, *Dua*, (çev. Ali Erçetin), Birleşik Yay., İstanbul 1999.
- _____ *İnsan Denen Meçhul*, Hayat Yay., İstanbul 1997.
- _____ *Yarınlara Doğru*, Hayat Yay., İstanbul 1997.
- Cebeci, Suat, *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi*, Akçağ Yay., Ankara 1996

- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, Tdv. Yay., Ankara 1997
- Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yay., İstanbul 2002
- Cihan, A.Kamil, *İbn Sina ve Gazali'de Bilgi Sistemi*, İnsan yay., İstanbul 1998.
- Cramer,J.F; Browne,G.S., *Çağdaş Eğitim Milli Eğitim Sistemleri Üzerinde Mukayeseli Bir İnceleme*, Meb. Yay., İstanbul 1982
- Cramerti, Micheal; Loconte, Joseph, *Religion and Religion Institutions in the Modern Public Square*, Avrupa Birliği Sürecinde Dini Kurumlar ve Din Eğitimi, Ensar Yay., İstanbul 2007.
- Cüceloğlu, Doğan, *İnsan ve Davranışı*, Remzi Yay., İstanbul 2002.
____ *Savaşçı*, Remzi Yay., İstanbul 2002.
____ *Yeniden İnsan İnsana*, Remzi Yay., İst., 1997.
- Cürcani, Seyyid Şerif, *Kitabu't-Ta'rifat*, İstanbul 1318.
- Çağrııcı, Mustafa, "Ahlak" Mad., DİA, İstanbul 1989.
İslam Düşüncesinde Ahlak, Birleşik Yay., İstanbul 2000.
____ "Gazâlî" mad., DİA., XIII, İstanbul 1996, s.489-505.
- Çelikkaya, Hasan, *Eğitim Bilimlerine Giriş-Eğitimcilik ve Öğretmenlik-*, Alfa Yay., İstanbul 2006.
- Çamdibi, Hasan Mahmut, *Eğitim İlkeleri ve Rehberlik*, İleti Yay., İstanbul 2000.
____ *Din Eğitiminde İnsan ve Hayat*, Çamlıca Yay., İstanbul 2003.
____ "Gazali'de Ahlak Terbiyesi", *Teorik ve Pratik Yönleriyle Ahlak* (ed. Recep Kaymakcan, Mevlüt Uyanık), Dem. Yay., İstanbul 2007.
____ *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazali*, Han Yay., İstanbul 1983.
- Çelebi, Ahmed, *İslam Eğitim Tarihi* (çev. Ali Yardım), Damla Yay., 1974.

- Çelikkaya, Hasan, *Eğitime Giriş*, İstanbul 1997.
- Çubukçu, İ.Agâh, *Gazali ve Şüphencilik*, A.Ü.Basımevi, Ankara 1964.
- _____ *İslam Düşüncesi Hakkında Araştırma*, A.Ü.İ.F. Yayınları, Ankara 1972.
- Davaslıgil, Ümit, *“Bebeklik Dönemi”*, Ana-Baba Okulu, Remzi Yay., İstanbul 2004.
- Davis A.Gary, *Educational Psychology-Theory and Practice*, Random House, New York 1983.
- Devellioğlu, Ferid, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Terdav Yay., İstanbul 1981.
- Demirci, Muhsin, *Tefsir Usûlü*, İfav. Yay., İstanbul 2001.
- Demirel, Özcan, *Eğitimde Program Geliştirme*, Pegama Yay., Ankara 2002
- Descartes, Rene, *Metot Üzerine Konuşma* (çev. K. Sahir Sel), Sosyal Yay., İstanbul 1994.
- Dewey, John, *Demokrasi ve Eğitim* (çev. M.Salih Otaran), İstanbul 1996
- Dihlevi, Veliyullah, *Hucce-tullah’i-Beliğa* (çev. Mehmet Erdoğan), İstanbul 2003.
- Dodurgalı, Abdurrahman, *Ailede Çocuğun Din Eğitimi*, İfav., Yay., İstanbul 1998
- _____ *Din Eğitimi ve Öğretiminde İlkeler ve Yöntemler*, İfav. Yay., İstanbul 1999
- _____ *Eğitim Sosyolojisi*, İfav. Yay., İstanbul 2000.

- Durkheim, Emile, *Education and Sociology*, The Free Pres, London 1956.
- _____ *Laik Ahlak ve Laik Eğitim* (çev. Necmeddin Sadık, Hasan Yücel Baydemir), İstanbul trs.
- Ebu Davud, Süleyman b. Eş'as el-Sicistani, *Sünen-i Ebi Davud*, Mektebetu İbn Hacer, Şam 2005.
- Ebu Gudde, Abdulfettah, *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed ve Öğretim Metodu* (çev. Enbiya Yıldırım), Yasin Yay., İstanbul 2001.
- Egemen, Bedii Ziya, *Terbiye İlminin Problemleri ve Terbiye Felsefesi*, A.Ü Basımevi, Ankara 1965.
- Elias, L.John, *Psychology and Religious Education* (çev.A. Rıza Aydın), Birey ve Din-Din Psikolojisinde Yeni Arayışlar, İstanbul 2004.
- Enç, Mithat, *Eğitim Ruhbbilgi*, İnkılap Yay., İstanbul 1981.
- Erdem, Hüsameddin, *Ahlak Felsefesi*, Hü-Er Yay., Konya, 2003.
- Cassirer, Ernast, *İnsan Üzerine Bir Deneme* (çev. Necla Arat), Remzi Yay., İstanbul 1980.
- Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı(Meal-Tefsir)*, (çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk), İşaret Yay., İstanbul 2002.
- Fahri, Macid, *İslam Ahlak Teorileri* (çev. Muammer İskenderoğlu, Atilla Arkan), Litera Yay., İstanbul 2004.
- _____ *İslam Felsefesi Tarihi* (çev. Kasım Turhan), İklim Yay., İstanbul 1992
- Fazlurrahan, *İslam* (çev. Mehmet Dağ), Selçuk Yay., Ankara 1996.
- _____ *Ana Konularıyla Kur'an* (çev. Alparslan Açıkgenç), Ankara Okulu Yay., Ankara 2003.
- Fersahoğlu, Yaşar, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, Marifet Yay., İstanbul 1998
- _____ *"Kur'an'a Göre Öğrenmeyi Engellleyen Bazı Faktörler"*, Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi, İstanbul 1998.

- Freud, Sigmund, *Psikanalize Yeni Giriş Dersleri* (çev. Selçuk Budak), Öteki Yay., Ankara 1997
- Fromm, Erich, *Sevme Sanatı* (çev. Nermin Tunç), Kıbele Yay., İstanbul 1996.
- Gary, A.Davis, *Educational Psychology –Theory and Practice-*, Random Hause, New York 1983
- Garauday, Roger, *İslamın Vadettikleri*, Pınar Yay., İstanbul 2004.
- Gazali, Ebu Hamid, _____ *Bidayetü'l-Hidaye*, Mektebetu't-Tevfikiyye, Kahire 1422.
- _____ *Cevahiru'l-Kur'an*, Daru'l-Fikr, Beyrut 2003.
- _____ *el-Erbein fi Usuli'd-Din*, Daru'l-Kalem, Beyrut 2004.
- _____ *el-Munkız mine'd-Dalal*, Mektebetu't-Tevfikiyye, Kahire 1422.
- _____ *Eyyühe'l-Veled*, Mektebetu't-Tevfikiyye, Kahire 1422.
- _____ *İhya-u Ulumi'd-Din*, (thk. Abdu'l-Muti' Emin Kalacı), Darussadr, Beyrut 2004.
- _____ *Kanunu't-Te'vil*, Mektebetu't-Tevfikiyye, Kahire 1422.
- _____ *El-Keşf ve't-Tebyin fi Ğururi'l-Halki Ecme'in*, Mektebetu't-Tevfikiyye, Kahire 1422.
- _____ *Kıtasu'l-Mustekim*, Mektebetu't-Tevfikiyye, Kahire 1422.
- _____ *Kimya-yı Saadet*, (çev. Ali Arslan), Ankara 2004
- _____ *Letters of al-Ghazzali* (thk. Abdu'l-Kayyum), New Delhi 1992.
- _____ *Mearifu'l-Akliyye* (çev. Kamil Cihan), İnsan Yay., İstanbul 2003.
- _____ *Minhacu'l-Abidin* (çev. Ali Kaya), İstanbul 2004.

- _____ *Miškatu'l-Envar*, Mektebetu't-Tevfikiyye, Kahire 1422.
- _____ *Mizanu'l-Amel* (thk. Süleyman Dünya), Daru Mearif, Beyrut trs.
- _____ *Mükaşefâtu'l-Kulub*, Darussadr, Beyrut 2003.
- _____ *Ravdatu't-Tâlibin ve Umdetu's-Sâlikin*, Mektebetu't-Tevfikiyye, Kahire 1422.
- _____ *Risaletu İlmi Ledünni*, Mektebetu't-Tevfikiyye, Kahire 1422
- _____ *Risaletu't-Tevhid* (çev. Serkan Özburun, Yusuf Özkan Özburun), İstanbul 2006.
- _____ *Tehafütü'l-Felasife* (çev. Mahmut Kaya), Klasik Yay., İstanbul 2005.
- Gordon, Thomas, *Etkili Öğretmenlik Eğitimi* (çev. Emel Aksoy), Sistem Yay., İstanbul 2006.
- Gökalp, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, Meb. Yay., İstanbul 1970
- Güngör, Erol, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, Ötüken Yay., İstanbul 2000.
- _____ *Değerler Psikolojisi*, Amsterdam 1993.
- _____ *Dünden Bugünden Tarih-Kültür ve Milliyetçilik*, Ötüken Yay., İstanbul 1999.
- _____ *İslam Tasavvufunun Meseleleri*, Ötüken Yay., İstanbul 1982.
- _____ *İslamın Bugünkü Meseleleri*, Ötüken Yay., İstanbul 2000.
- _____ *Tarihte Türkler*, Timaş, İstanbul 1988
- Hacib, Yusuf Has, *Kutadgu Bilig*, Beyan, İstanbul 2005.
- Hakim, En-Neysaburi, *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, Beyrut trs.
- Haklı, Şaban, *“İslam Ahlak Teorileri”*, *Teorik ve Pratik Yönleriyle Ahlak* (ed. Recep Kaymakcan, Mevlüt Uyanık), Dem. Yay., İstanbul 2007
- Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi*, (çev. Salih Tuğ) Ankara 2003.

- Hançerlioğlu, Orhan, *İslami İnançlar Sözlüğü*, Remzi Yay., İstanbul 1994.
- _____ *Toplumbilim Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2001
- Hattab, Abdulhamid, *Gazali; Beyne'd-Din ve'l-Felasife*, Mevsuatu Vataniyye, Cezayir 1986.
- Harms, E., *"The Development of Religious Experiences in Children"*, American Journal of Sociology, 1944.
- Hitti, K.Philip, *Makers of Arab History*, Harber and Row Publishers, London 1971,
- Hourani, George F., *"Ghazali on the Ethics of Action"*, Journal of the American Oriental Society, 1976,
- Hökelekli, Hayati, *Din Psikolojisi*, Tdv. Yay., Ankar 2001.
- _____ *"Eğitim ve Öğretim" Mad.*, İnanç, İbadet ve Günlük Yaşam Ansiklopedisi (ed. İbrahim Kâfi Dönmez), İfav. Yay., İstanbul 2006.
- _____ *"Fıtrat"*, DİA, İstanbul 1996, XIII, 47.
- İbn Battuta, *Tuhfetu'n-Nuzzar/Seyahatname* (çev. Mümin Çevik), İstanbul 2005.
- İbn Cema, B. Sa'dullah, *Tezkiretu's-Sami ve'l-Mütekellim fi Edebi'l-Müteallim* (İslam Geleneğinde Öğretmen-Öğrenci), (çev. M. Şevki Aydın), Marifet Yay., İstanbul 1998
- İbn Esir, *el-Kâmil fi Tarih*, Daru Marife, Beyrut 2002.
- İbn Haldun, *Mukaddime* (çev.Halil Kendir), İstanbul 2004.
- İbn Hallikan, *Vefayat*, Daru Sadr, Beyrut trs., c.IV.
- İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, Daru's-Sadr, Beyrut 1994.
- İbn Miskeveyh, *Ahlaki Olgunlaştırma (Tehzibu'l-Ahlak)* (çev. A.Kadir Şener ve diğ.), Kültür Bak. Yay., Ankara 1983.
- İbn Münzeri, *Terđip ve Terhip min Hadis-i Şerif*, Mektebetu'l-Yabus, Kahire 1352.
- İbn Sahnun, *Eğitim ve Öğretimin Esasları (Adabu'l-Muallimin)* (çev. M. Faruk Bayraktar), İfav., İstanbul 1996.

- İbn Sina, Ebu Ali Hüseyin, ***Tahsilu's-Saade-Mutluluğu Kazanma*** (çev. Hüseyin Atay), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001
- İkbal, Muhammed, ***Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*** (çev. Sofi Huri), Kırkambar Yay., İstanbul 1999.
- İsfehani, Rağıp, ***el-Müfredat***, Daru'l-Ma'rife, Beyrut 2005.
- _____***Tafsilu'n-Neş'eteyn ve Tahsilu's-Saadeteyn***, Mısır 1323.
- _____***ez-Zeria ila Mekarimi's-Şeria***, Beşikçi Yay., İstanbul 2003.
- İzutsu, Toshihiko, ***Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*** (çev. Selahaddin Ayaz), Pınar yay., İstanbul 1991.
- _____***Kur'an'da Allah ve İnsan*** (Süleyman Ateş), Yeni Ufuklar Yay., İstanbul trs.
- Jacquin, Guy, ***Çocuk Psikolojisinin Ana Çizgileri*** (çev. Mehmet Toprak), İstanbul 1969.
- Jersild, T. Arthur, ***When Teachers Face Themselves*** -Öğretmenin Kendisiyle Yüzleştiği An- (çev. Ahmet Kaplan), Dem Yay., İstanbul 2005.
- Kabisi, Muhammed, ***İslam'da Öğretmen-Öğrenci Münasebetleri*** (çev. Süleyman ATEŞ), Yeni Ufuklar, İstanbul trs.
- Kadı Abdulcabbar, ***Şerh-u Usuli'l-Hamse***, (nşr. Abdülkerim Osman), Kahire 1965.
- Kağıtçıbaşı, Çiğdem, ***Yeni İnsan ve İnsanlar***, Evrim Yay., İstanbul 1999
- Kafesoğlu, İbrahim, ***Selçuklular Tarihi***, Meb. Yay., İstanbul 1992.
- Kanad, H.Fikret, ***Ailede Çocuk Terbiyesi***, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1976.
- _____***Pedagoji***, Gazi Terbiye Enstitüsü Yay., Ankara 1941.
- _____***Pedagoji Tarihi***, Meb. Yay., İstanbul 1948

- Kandemir, M.Yaşar, *İslam Ahlakı*, Nesil Yay., İstanbul 2003.
- Kant, Imanuel, *Pedagoji Üzerine* (çev. M. Rahmi), İstanbul 2005.
- Kara, Necati, *Kur'an'da Beden Dili*, Bilge Yay., İstanbul 2004.
- Kardavi, Yusuf, “*Fetâvâ ve'l-Ahkâm*”, <http://www.qaradawi.net>.
- Karlığa, Bekir, “*Gazâlî*” mad., DİA., XIII, İstanbul 1996.
- el-Kattan, Menna Halil, *Mebahis fi Ulumi'l-Kur'an*, İstanbul trs.
- Kazıcı, Ziya, *İslam Eğitim Tarihi*, Bir Yay., İstanbul 1993.
- Kazvini, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid, Sünen-i İbn Mace, Mektebetu İbn Hacer, Şam 2004.
- Keskioğlu, Osman, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, TDV. Yay., Ankara, 1989
- Kılıç, Recep, *Ahlakın Dini Temeli*, TDV. Yay., Ankara 2003.
- _____ *Ayet ve Hadislerin Işığında İnsan ve Allah*, TDV. Yay., Ankara 1995.
- Kneller, F.George, *Introduction to the Philosophy of Education*, University of California, Los Angeles 1964.
- Koç, Ahmet, *İhvan-ı Safa'nın Eğitim Felsefesi*, İfav. Yay., İstanbul 1999.
- Korkmazlar, Ümran, “*Son Çocukluk Dönemi*”, Ana-Baba Okulu, Remzi Yay., İstanbul 2004.
- Kouchok, Kawsar H., “*How to Teach and not to Teach Tolerance to Young Children: Some Reflection froms the Egytian Context*”, Teaching for Tolerance in Muslim Majority Societies (eds. Recep Kaymakcan and Oddbjorn Leirvik), Dem Press, İstanbul 2007.
- Köknel, Özcan, “*Ergenlik Dönemi*” Ana-Baba Okulu, Remzi Yay., İstanbul 2004.
- Kufralı, Kazım, “*Gazali*”, İslam Ansiklopedisi, Meb. Yay., IV, Ankara trs.

- Kuşeyri, Abdulkerim, *Kuşeyri Risalesi*, Darussadr, Beyrut 2001.
- Kutluer, İlhan, *Sarp Yokuşu Tırmanmak*, İz Yay., İstanbul 1998.
- _____ “*Düşünme*” Mad., DİA., TDV. Yay., İstanbul 1994, X.
- Kutub, Muhammed, *Menhecü't-Terbiyeti'l-İslamiyye*, Kahire trs.
- Kutub, Seyyid, *fi Zilali'l-Kur'an*, Daruşşark, Beyrut h. 1399.
- Küçükahmet, Leyla, *Öğretimde Planlama ve Değerlendirme*, Nobel Yay., Ankara 2005.
- Larochelle, Marie, *Constructivism and Education*, Combridge University Press, Combridge 1998.
- Lee, C., *The Growth and Development of Children*, London 1977.
- Leif, J.; Rustin, G., *Pedagoji Doktrinleri Açısından Genel Pedagoji*, Ankara 1974.
- Locke, John, *Tabiat Kanunu Üzerine Denemeler* (çev. İsmail Çetin), Paradigma Yay., İstanbul 1999.
- Makdisi, George, *The Rise of Colleges*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1981.
- Maverdi, *Edebu'd-Dünya ve'd-Din*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1987.
- Mehmedoğlu, Yurdağül, “*Değer Oluşturucu ve Aktarıcı Konumuyla Aile*”, Diyanet İlmi Dergi, Ankara 2004.
- Mevdudi, Ebu'l-Ala, *Tefhimu'l-Kur'an* (çev. M.Han Kayani ve diğ.), İnsan Yay., İstanbul 1996.
- _____ *Kur'an'ın Dört Temel Terimi* (çev. Mahmut Osmanoğlu), İstanbul 1999.
- Morgan, T.Crifford, *Psikolojiye Giriş* (haz. Sibel Karataş), Hacettepe Yay., Ankara 2005.
- Morrison, A.; Mcintyre, *The Social Psychology of Teaching*, Cox and Wyman Ltd., London 1977

- Mübarek, Zeki, *Ahlak İnde Gazali*, Daru Ceyl, Beyrut 1988.
- Nacneill, Dominique, “*Religious Education and National Identity*”, *Social Compass*, 47(3), 2000.
- Nanic, Senad, *al-Ghazzali’s Natural Philosopy*, Zagreb 1998,
- Nasr, Seyyid Hüseyin, *Islamic Science: an İllustrated Study (İslam ve Bbilgi)*, (çev. İlhan Kutluer), İnsan, İstanbul 2006.
- Nelson, Rita Wicks, *Developmental Psychology*, Prentice-Hall, New Jersey 1981.
- Nicholson, R.A., *A literary History of the Arabs*, Cambridge University Press, London 1979.
- Nils G. Holm, *Din Psikolojisine Giriş* (çev. Abdulkerim Bahadır), İnsan Yay., İstanbul 2004.
- Nizamülmülk, *Siyasetname* (çev. Nurettin Bayburtlugil), Dergâh Yay., İstanbul 1981.
- Oktay, Ayla, *Yaşamın Sihirli Yılları; Okulöncesi Dönem*, Epilson Yay., İstanbul 2000.
- _____ “*Çocuk Eğitiminde Ailedeki Disiplinin Yeri ve Önemi*”, *Aile ve Çocuk Dergisi*, Ak Yay., S.2, İstanbul 1982.
- _____ “*Okul Öncesi Dönem*”, *Ana-Baba Okulu*, Remzi Yay., İstanbul 2004.
- Öcal, Mustafa, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, Tdv. Yay., Ankara 2001
- Önder, N.Kemal, *Öğretimde Program İlke ve Yöntemler*, Konya 1987.
- Önkal, Ahmet, *Rasulullah’ın İslam’a Davet Metodu*, Kitap Dünyası Yay. Konya 2006.
- Orman, Sabri, *Gazali; Hakikat Araştırması, Felsefe Eleştirisi ve Etkisi*, İnsan Yay., İstanbul 1986.
- Öymen, M.Münir, *Ahlak Eğitimi*, İstanbul 1975.
- Öymen, R.; Dağ, M., *İslam Eğitim Tarihi*, Meb. Yay., Ankara 1974.

- Öymen, Raşit, *“İslamiyette Öğretim ve Eğitim Hareketleri”*, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara 1964, XII.
- Özbek, Abdullah, *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed*, Selam Yay., Konya 1988.
- Özdemir, Şuayib, *Cezaevlerinde Din Eğitimi*, Arı-Sanat Yay., İstanbul 2006.
- Özgür, N.İbrahim, *Ailede, Okulda Çocuk ve Gencin Ruh Sağlığı*, İstanbul 1979,
- Pars, V. Baha ve Diğ., *Eğitim Psikolojisi*, Meb. Yay., İstanbul trs.
- Pazarlı, Osman, *İslam’da Ahlak*, Remzi Yay., İstanbul 1993.
- _____, *Din Psikolojisi*, Remzi Yay., İstanbul 1972
- Qadir, C.A., *Philosophy and Science in the Islamic World*, London 1991.
- Quasem, Muhammad, *The Ethics of al-Ghazali*, Lecturer in Islamic Studies National University of Malaysia, trs.
- Ratcliff, Donald, *“Çocukların Dini Kavramları Anlama Şekli”* (çev.A.Rıza Aydın), Birey ve Din –Din Psikolojisinde Yeni Arayışlar-, İnsan Yay., İstanbul 2004
- Ronan, A.Colin, *Bilim Tarihi* (çev. Ekmeleddin İhsanoğlu, Feza Günergün), Tübitak Yay., Ankara 2005.
- Rousseau, J.J., *Emile-Bir Çocuk Büyüyor-* (haz. Ülkü Akagündüz), Selis Yay., İstanbul 2006.
- Rudolf, Pinter, *Eğitim Psikolojisi* (çev. Sabri Akdeniz), İfav. Yay., İstanbul 1991.
- Russell, Bertnard, *Batı Felsefesi Tarihi* (çev. Muammer Sencer), Say Yay., İstanbul 1997.
- _____, *Eğitim Üzerine* (çev. Nail Bezel), Say Yay., İstanbul 1999.
- Saban, Ahmet, *Öğrenme Öğretme Süreci –Yeni Teori ve Yaklaşımlar-*, Nobel Yay., Ankara 2004.

- Sabuni, Muhammed Ali, *Safvetu't-Tefasir*, Dersaadet Yay., İstanbul trs.
- _____ *el-Tıbyan fi Ulumi'l-Kur'an*, Dersaadet, İstanbul trs.
- Said, Cevdet, *Bireysel ve Toplumsal Değişmenin Yasaları* (çev. İlhan Kutluer), İnsan Yay., İstanbul 1984.
- Saka, Şevki, *“İnsanı Aydınlatmada Tedrici Metodun Önemi”*, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara 2001.
- Saliba, George, *İslam Bilimi ve Avrupa Rönesans'ının Doğuşu* (Günseli Aksoy), Butik Yay., İstanbul 2008.
- Salzmann, Christian G., *Çocuğunuzu Yanlış Eğitiyorsunuz*, (çev. M. Cahit Gündoğdu) Hayat Yay., İstanbul 2003.
- Sami, Şemseddin, *Kamus-u Türki*, Çağrı Yay., İstanbul trs.
- Schreiner, Peter, *“Modals of Religious Education in Schools in Europe”*, Statement for the Strategy Development Seminar of the Oslo Coalition on Freedom of Religion or Belief, Oslo 2002
- Schuon, Frithjof, *Varlık, Bilgi ve Din* (çev. Şahabettin Yalçın), İnsan Yay., İstanbul 1997.
- Schwartz, Lita Linzer, *Educational Psychology; Focus on the Learner*, Hol Brook Press, Boston 1982.
- Selçuk, Mualla, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*, Tdv. Yay., Ankara 2005.
- Selçuk, Ziya, *Gelişim ve Öğrenme*, Nobel Yay., Ankara 2003.
- Sem'ani, *el-Ensab*, Daru Cenana, Beyrut 1988.
- Sezen, Yümni, *Sosyolojide ve Din Sosyolojisinde Temel Bilgiler ve Tartışmalar*, İstanbul 1990.
- Smith, Margaret, *Al-Ghazali; the Mystic*, Kazı Publication, Lahore trs., s.227-228.

- Soysaldı, H. Mehmet, *Kur'an'da Dua*, Şule Yay., İst., 1999.
____ *Nüzûlünden Günümüze Kur'an ve Tefsir*,
Fecr Yay., Ankara 2001.
- Sönmez, Veysel, *Program Geliştirmede Öğretmen El Kitabı*,
Ankara 1986.
- Subki, Abdulkâfi, *Tabakatu Şafiyeti Kübra*, Matbaatu Bâbi, 1968.
- Şerbasi, Ahmed, *Gazali*, Daru Ceyl, Beyrut 1989.
- Taftazani, Sa'duddin, *Şerhu'l-Akaid*, İstanbul 1326.
- Tan, Hasan, *Psikolojik Danışma ve Rehberlik*, İstanbul 1989.
- Taylan, Necip, *Anahatlarıyla İslam Felsefesi*, Ensar Yay.,
İstanbul 2006.
____ *Gazali'nin Düşünce Sisteminin
Temelleri*, İfav Yay., İstanbul 1989.
- Tezcan, Mahmut, *Eğitim Sosyolojisi*, Ankara 1994.
- Topaloğlu, Bekir, *"Hadi"* mad., XV, DİA İstanbul 1997.
- Topçu, Nureddin, *İslam ve İnsan*, Dergah Yay., İstanbul 1998.
____ *Türkiye'nin Maarif Davası*, Çeltüt
Matbaası, İstanbul 1960
- Tosun, Cemal, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, Pegama Yay.,
Ankara 2002.
- Tozlu, Necmeddin, *Eğitim Felsefesi*, Meb. Yay., Ankara 2003.
- Tuğcu, Tuncer, *Batı Felsefesi Tarihi*, Alesta Yay., Ankara 2000.
- Turan, Osman, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*,
Ötüken Yay., İstanbul 2005.
- Uludağ, Süleyman, *Tasavvufî Terimler Sözlüğü*, Kabala Yay.,
İstanbul 2002.
____ *"Gazali"* Mad., DİA, İstanbul 1996 XIII.
- Ülgen, Gülten, *Eğitim Psikolojisi*, Alkım Yay., İstanbul 1997.

- Ülken, H.Ziya, *Eğitim Felsefesi*, Ülken Yay., İstanbul 2001.
- _____ “*Değerler ve İnanma Problemi Hakkında Bazı Notlar*”, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara, 1958
- Variş, Fatma, *Eğitim Bilimine Giriş*, Alkım Yay., İstanbul 1995.
- Watt, W.Montgomery, “*Abu Hamid Al-Ghazali*”, Encyelopedia of Religion, V, Newyork 1987
- _____ *Muslim Intellectual (Müslüman Aydın)*, (çev. Hanifi Özcan), Etüt Yay., Samsun 2003.
- Wensinck, A.J., *On the Relations Between Ghazali’s Cosmology and his Mysticism*, Paris 1940.
- White, Mary Alice, *Education a Conceptual and Empirical Approach*, Rinehart and Winston, New York 1973
- Yavuz, Kerim, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, Dib. Yay., Ankara 1983.
- _____ *Eğitim Psikolojisi*, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri 1991.
- Yavuz, Yusuf Şevki, *Kur’an-ı Kerim’de Tefekkür ve Tartışma Metodu*, Bilgi ve Kültür Yayınları, Bursa 1983.
- Yavuzer, Haluk, *Çocuk Psikolojisi*, Remzi Yay., İstanbul 2008.
- _____ *Çocuğu Tanımak ve Anlamak*, Remzi Yay., İstanbul 2005.
- _____ *Çocuğunuzun İlk Altı Yılı*, Remzi Yay., İstanbul 2001.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dini Kur’an Dili*, Azim Yay., İstanbul 1992.
- Yeşilyaprak, Binnur, *Eğitimde Rehberlik Hizmetleri*, Nobel Yay., Ankara 2002.
- Yörükoğlu, Atalay, *Çocuk Ruh Sağlığı-Çocuğun Kişilik Gelişimi Eğitimi ve Ruhsal Sorunları*, Özgür Yay., İstanbul 2004.

Zamehseri, Muhammed, *el-Keşşaf*, Daru'l-kütübü'l-ilmiye Yay., Lübnan, 2003.

Zehebi, Hüseyin, *Tefsir vel Müfessirun*, Mektebetu Vehbe, Kahire 2000.

Zernuci, Burhaneddin, *Ta'limu'l-Müteallimin*, İstanbul 1995.

Zerrinkub, Hüseyin, *Medreseden Kaçış* (çev. Hikmet Soylu), Anka Yay., İstanbul 2001.